

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Užbaigiamo 2020-uosius, daugeliui neramius, sujaukusius įprastą gyvenimo ritmą, o politikoje – rinkimų Lietuvoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose metus. Kaip jie bus prisimenami? Pasak politologo Vytauto Sinicos, gyvename nugalėjusio politinio liberalizmo laikais, kai šimtmečius gyvavusias gyvenimo atramas keičia žmogaus kaip individo laisvinimo ideologija (neokomunizmas), paliečianti ir pasaulėžiūros, asmens santykio su religija klausimus, kai atsiranda savyje prieštaringi „evangelinių liberalų“ apibrėžimai.

„Mūsų didžiųjų“ puslapių skiriami kunigo ir švietėjo Jono Katelės (1831–1908) atminimui. Jo iš Panemunėlio parapijos skleidžiama po Lietuvą plito šviesa, kurios įkvėpti kilo vėlesni Lietuvos didieji – lietuviškos spaudos platintojas, vienas tautininkų kūrėjų Juozas Kubilius, „valstybinio-kooperatinio kapitalizmo“ sumanytojas Juozas Tūbelis, legendinė žvalgybininkė Marcelė Kubiliūtė. Iškilų Panemunėlio žemės sūnų pristato mokytoja Ona Levandavičiūtė, entuziastinga Panemunėlio įžmybių atminimo įamžintoja.

„Faktuose ir įžvalgose“ – istoriko Arūno Bubnio kruopšti rezistencinės spaudos analizė. Nacių okupacijos metais leista ir sumaniai platinta per dvidešimt pagrindinio leidinių. Kas juose rašyta? Kokią Lietuvos ateitį įsivaizdavo sovietų ir nacių okupacijoms pasipriešinę žmonės? Neabejotina, kad rezistencinė spauda tapo valstybingumo sąmonės išlaikymo ir puoselėjimo šaltiniu, svarbia viso antisovietinio ir antinacinio pasipriešinimo dalimi.

Susidomėjimo sulauks „Dokumentų“ skyriuje skelbiami Augusto Gailiaus, buvusio Lietuvos saugumo pareigūno, iki 1940 m. lapkričio – kriminalinio skyriaus tarnybos darbuotojo, atsiminimai. Kaip buvo kuriama svarbiausia Lietuvos sovietizavimo prievartinė struktūra – NKVD padalinys Lietuvoje? Kas jo iniciatoriai ir pagrindiniai veikėjai? Kaip Lietuvoje kelią skynėsi „agentūrinimo“ darbas? Atsakymus į šiuos klausimus skaitytojas ras autentiškame A. Gailiaus pasakojime.

Romualdo Ozolo palikimo kertelėje tęsiame jo geopolitinius svarstymus, šį kartą – apie Ukrainos vietą ir vaidmenį bei Vidurio Europą, kaip naują XXI amžiaus regioninę struktūrą, pereinant į „galutinį pasaulio poimperinį būvį“ (p. 41).

Kaip gimė Atgimimas? Tokį pavadinimą galėtume suteikti R. Ozolo 1988 m. lapkričio 15 d. datuotam rankraščiui.

„Paminėjimų“ skyrius pradedamas pokalbiu su LKP atsiskyrimą inicijavusiais žmonėmis. Kodėl reikėjo atsiskyrimo ir kaip jis vyko? Kaip susiklostė šių žmonių likimai? Kodėl jie netapo „pirmaisiais“ savarankiškoje partijoje? Ar nebus dalis jų 1991–1992 metų „antisąjūdinės kontrevoliucijos“ aukos?

Pokalbis su Algimantu Norvilu nukelia į Atgimimo pradžią, kai Kaunas išgarsėjo kaip istorinės atminties sugrąžinimo epicentras.

Džiugu, kad skaitytojas galės tęsti pažintį tema Sąjūdis regionuose. Dalius Stancikas pasakoja apie pirmuosius Sąjūdžio spaudos žingsnius Pakruojo žemėje.

Sulaukėme pirmojo R. Ozolo „Rinktinių raštų“ tomo, skirto filosofijos istorijai. Apie R. Ozolą kaip filosofą, jo mintijimo savitumą jautrų žodį taria filosofas Vytautas Rubavičius. Pagarba „Rinktinių raštų“ sudarytojui Antanui Rybeliui. Su viltimi išvysti ir kitus tomus.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

ONA LEVANDAVIČIŪTĖ

MAŽUTĖLIŲ VADAS IR TARNAS

KUNIGUI, ŠVIETĖJUI JONUI KATELEI – 190 METŲ

Be lyderių didieji pokyčiai nevyksta nei mažose, nei didelėse bendruomenėse. O už tikro lyderio visada slypi autoriteto galia kaip aukštesnės idėjos įsikūnijimas. Autoriteto galia randasi iš atsidavimo kilniam tikslui ir tarnystės kitam, patikėjusiam lyderiu. Be autoriteto nėra įmanomas joks visuomeninis, tautinis ar politinis veikimas.

Toks vedlys gūdžiais carinės priespaudos laikais Panemunėlyje buvo kunigas Jonas Katelė (1831–1908), kuris savo pavyzdžiu įrodė visai Lietuvai, ką galima daryti ir padaryti, kai kitiems tas neįmanoma. Jo autoriteto jėga parapijiečiams buvo tokia, kad jam nepaklusti, juo nesižavėti negalėjo¹.

Kokie stebuklai dedasi šitoje parapijoje, pasižiūrėti važiavo patys šviesiausi žmonės: Jonas Basanavičius, Maironis, Juozas Tumas-Vaižgantas, Jonas Jablonskis, Antanas Smetona, Mykolas Romeris... O atvažiavę ne tik svečiuodavosi, bet dalijosi idėjomis, naujais sumanymais. Nuoširdžiausia bičiulystė užsimezgė su Juozu Tumu-Vaižgantu. Prasmingas jų bendrystės rezultatas – drauge sukurta pjesė „Nepadėjus nėr ko kasti“, kurios premjera įvyko Naujikuose. Atvažiavęs rašytojas gyvai domėjosi bažnyčios ir parapijos gyvenimu. Jam pasipiktinus, kam lenkiškai giedamos „Gadzinkos“ („Marijos valandos“), sūnėnas Juozas Katelė tuoj pat suburia kelis jaunuolius ir vieną sekmadienį „Marijos valandas“ užgieda lietuviškai. Laisvamanis Jonas Šliūpas po apsilankymo Panemunėlyje stebėjosi: „Pamačiau ko Lietuvoje nebuvo niekur kitur regėjęs: jaunuomenė žinių turėjo tiek, kiek gimnazistai, perėję 3 klases.“ O po lietuvių tautos patriarcho Jono Basanavičiaus apsilankymo parapijiečiai atsiliepia į jo kvietimą saugoti lietuvybę, rinkti tautos turtą – pasakas, dainas.

Viskas prasidėjo 1872 metais į klebonijos kiemą įriedėjus J. Katelės vežimui. Ką jis Panemunėlyje ir jo apylinkėse rado? Bepūvančią kleboniją, aptrešusią senąją medinę bažnyčią, basliais paremtus palivarko ūkinius pastatus. Dar smuklę, arklių pašto namą, valsčiaus centrą. Ir neraštingus parapijiečius. Tad galėjo iš karto nuleisti rankas ir susitaikyti – gyventi ramiai ir sočiai. Bet ne tam jis čia atvažiavo. O atvažiavo parapiją vesti iš tamsybių, vaduoti iš svetimųjų jungo. Gerai suprato – reiks pasiraitoti rankoves ir iš širdies tarnauti. Pasąmonėje jau brendo planas. Svarbiausia – parapijiečius įtikinti, kad galima gyventi šviesiau, ir įteigti norą keistis.

Jau iš pirmojo klebono pamokslo parapijiečiai suprato – šis klebonas bus kitoks. Iš sakyklos jis pasiskelbė aplankysiąs kiekvieną kaimą ir kiemą, trokšdamas susipažinti su „broliais lietuviais“. Jam įdomu būsią pamatyti, kaip ir kuo jie gyvena. Ir atvažiuosiąs „ne dėl gavimo kalendos“. Toliau ragino „pamesti arielką“ (degtinę) ir „griebtis mokslo“. Jo žodžiai skambėjo taip įtikinamai, kad panemunėliečius privertė suklusti.

Kaip pažadėjo, taip ir vyko. Į sodžius jis važiavo ir važiavo. Nuvažiavęs viskuo gyvai domėjosi, daug klausinėjo ir daug kalbėjo, prašė padainuoti. Važiavo ne tuščiomis – apdovanodavo knygelėmis, šventais paveikslėliais, saldainiais, riestainėliais. O labiausiai nustebindavo, kai nesileido vaišinamas. Taip parapijiečius pratinosi prie savęs ir pats prie jų artėjo. Garsūs jo žodžiai: „Žmogus turi kažką mylėti. O aš myliu savo parapiją.“ Ir tai tikrai nebuvo tušti žodžiai. Tai visą trisdešimt šešerių kunigystės Panemunėlyje kelią liudys jo žingsniai ir darbai.

* Straipsnio iliustracijos iš Rokiškio krašto muziejaus.

¹ Plačiau žr. Levandavičiūtė O. Dievui, parapijai, Lietuvai. Kunigo švietėjo Jono Katelės biografinė apybraiža. Vilnius, Margi raštai, 2014.

Klebonijos durys atsivėrė visiems: dideliems ir mažiems, vargšams ir turtingiems, mokytiems ir nemokytiems. Kiekvienas buvo sutiktas ir išklaustas. Net arbata pavaišintas. Jei reikia – sušeltas. J. Katelė veltui krikštijo, tuokė ir laidojo vargšus. Tik nuoširdžiu dėmesiu, konkrečiu rūpesčiu, geranoriškumu jis pelnė parapijiečių palankumą. O kai juo patikėjo, prie jo priartėjo, jau galėjo juos vesti šviesos takais.

Kaip pradėti mokytį, kad paprasti kaimiečiai pajustų stebuklingą užrašyto ir rašomo lietuviško žodžio galią? Nuo ko pradėti? Reikėjo sau atsakyti į klausimus: kas mokys, kur mokys, iš ko mokys? Kur gauti vadovėlių, popieriaus, žemėlapių, gaublių...? Kad atsakytų į šiuos klausimus, įdarbino visą parapiją: vargonininkas ir kiti raštingieji perrašinėdavo vadovėlius; dukterėčios „siuvo“ sąsiuvinius ir įrašinėjo eilučių pradžioje raides ar skiemenis; pats klebonas kibirais iš burokėlių gamino rašalą; sūnėnas Juozas mokė naujų dainų ir giesmių, vadovavo orkestrui ir chorui... Įdarbino visus, kas tik galėjo ir sutiko. Visa parapija suūžė kaip darbštuolių bičių avilys. Visų akys kryo į jį, viso vyksmo centrą. O jis žinojo – sustoti nevalia. Jei jau pradėjai, reikia dirbti dirbti... Lengva gražiai kalbėti apie užmojus. Sunku juos įgyvendinti.

Koks buvo svarbiausias žingsnis? Tai būsimų mokytojų (daraktorių) parengimas. Įspūdingas pirmasis penkiasdešimties jaunuolių susibūrimas – pamoka Naujikų palivarko klojime. Juos kunigas ir įkvėpė, ir mokė, kaip mokytį. Dauguma ir patys neraštingi, bet patikėję savo Mokytoju ir mokslo svarba. O jam žodis „mokyti“ reiškė – priešintis surusimui ir parapijiečių tamsumui.

Antras žingsnis – surasti patikimų ūkininkų, kurie galėtų po savo stogu priimti slaptas mokyklas. Kokie įtaigūs turėjo būti J. Katelės žodžiai, kad jie paklausė ir priėmė. Net baimė būti caro žandarų ištremtiems nebebuvo tokia didelė. Kokia laimė, kad tokių pasišventėlių atsirado!

O iš ko mokytį? Perrašinėti vadovėlius ranka – katorgiškas darbas. Taip toli nenuvažiuosi. Tikras išsigelbėjimas – pradėtos knygnešių nešti knygos, tarp jų ir vadovėliai. Išmokusieji skaityti dabar jau turėjo ką skaityti. O Geradarys jas tik pirkto ir pirkto glėbiais ir dalijo veltui – ne visi norėjo ar galėjo nusipirkti.

Senoji Panemunėlio bažnyčia

Prie klebonijos

Intensyviausias mokymas vykdavo žiemą, kai nudirbti lauko darbai, o vaikams nebereikia ganyti. Tada mokyklose pats darbymetis, o J. Katelės arkliai tiesiog skraidyte skraidydavo iš mokyklos į mokyklą. Per purvynus ir sniegynus, per šalčius ir darganas. Per tamsą, kad bloga akis neužmatytų. Į trobas Mokytojas įvirsdavo kaip viesulas. Energingas, didelis. O jeigu jau atvažiuo, tai aišku, kad šįvakar jis mokys. Langai uždangstyti, vidury trobos ilgas stalas, bet mokinių tiek, kad visi prie jo netelpa. Tad vieni stovi ir žiūri pro tarpus, kaip mokosi kiti. Paskui jie sėda, rašo ar skaito.

J. Katelė – tikras mokytojas meistras. Per jo pamokas nuobodžiauti netenka: turi mokytis, netinginiuoti, o jei pavargsi, klebonas sugalvos kokį žaidimą arba jam diriguojant visi ims kartu dainuoti. O kur dar istorijų, linksmų ir nelinksmų, pasakojimas... Mokytojas ir pabara, ir paskatina, ir savo bityno medaus duoda palaižyti, ir liepia atsiliekančiam pagelbėti, klaidas ištaisyti. Pamoka tartum virsta vaidinimu, kurio dalyviai – visi vaikai.

Kunigas pažadino tokį didelį norą, kad visa parapija virto viena mokykla: raštingieji mokė beraščius, gabesnieji – silpnesnius, tėvai – vaikus, o vaikai – tėvus... Mokyklose visko neišmoksi, tad mokė ir vieni kitus, ir patys savarankiškai mokėsi per kiekvieną atokvėpio valandėlę. Net ant aslos, ant krosnies pasidėję sąsiuvinius ir knygas, per rugiapjūtę nuilbę kartojo *tabelką* (daugybės lentelę). Merginos, eidamos į bažnyčią, susėdusios pievelėje lygindavo viena kitos raštą, kurios gražesnis, nes nešė savo darbus klebonui parodyti. Kai labai ko nors nori, visada randi, kaip tai padaryti. Paprasti žmonės mokėsi entuziastingai, su azartu. Klebono žodžiai mokė, pasiaukojantis pavyzdys uždegė.

Visiems kyla natūralus klausimas, kaip caro valdžia jam leido, kaip jis nenukentėjo. Nukentėjo. Ir dar kaip. Vos po ketverių kunigystės Panemunėlyje metų jam iškelta byla „Apie Panemunėlio klebono kun. Katelės steigimą jam pavestoj parapijoje mokyklėlių be valdžios leidimo“ jau gulėjo Kauno gubernatoriaus raštinėje ant stalo. Caro žandarai jį ir sekė, ir darė kratas klebonijoje, ir uždraudė išvažiuoti iš savo parapijos. Gelbėjo kas mėnesiniai kyšiai, gausios vaisės, lauknešėliai. Su rusu, Panemunėlio stoties pašto viršininku, netgi taip susidraugavo, kad šis grojo orkestre pirmuoju smuiku.

Kur kas labiau skaudino kunigai, kurie piktinosi J. Katelės veikla, nes patys tingėjo šviesti tautą. Skaudino ir nesupratingi parapijiečiai, priekaištaudami, neva tas mokslas mergoms visiškai nereikalingas. Kliūčių ir priešininkų daugiau, negu reikia. Bet kunigas turėjo būti geležinis, kad nepalūžo, atlaikė. Netgi su rašytoju J. Tumu-Vaižgantu, su buvusiais mokiniais 1893 metais, net šešeriais metais anksčiau už viešąją Palangoje, pastatė pirmąją slaptą lietuvišką vaidinimą, kurį oficialiai leido caro valdžia. Tai davė impulsą plačiam teatriniam slaptajam sąjūdžiui ir visoje parapijoje, ir Lietuvoje. Sunku pervertinti J. Katelės ir jo bendražygių drąsą carinės priespaudos laikais.

Mokyti, šviesti J. Katelei reiškė padėti išlikti Lietuvai ir lietuvybei. Tai buvo vienintelis būdas priešintis svetimųjų diktatui ir žadinti tautinę dvasią. Jis buvo tikras parapijos Tėvas, taip patikėjęs tautos Atgimimu, kad galėjo eiti per ugnį. Toks tvirtas, kad bet kas nepajudins. Iš kur tokia stiprybė?

Tas stiprybės medis išdygo Kupiškio krašte, Suvainių kaime, karališkųjų valstiečių Kazimiero ir Salomėjos Katelių šeimoje. Jie buvo tokie šviesūs, tokie toliaregiški, kad išmokslo keturis sūnus: kunigą Joną, veterinara Jurgį, miškininkus Ambrazą ir Jackų.

Antroji J. Katelės stiprybės žemė – Varnių kunigų seminarija, kurioje viešpatavo Motiejaus Valančiaus geležinė valia. Tai vyskupas būsimiems kunigams kalte įkalė – kaimiečius mokyti lietuviškai, kaimuose steigti lietuviškas mokyklas privaloma.

O per dešimtį kunigystės Zarasuose metų J. Katelė išmoko statyti bažnyčią, klebonijos pastatus, išmoko slapta mokyti vaikus, slėpti lietuviškas knygas, apgaudinėti žandarus... Tai buvo pati geriausia grūdinimosi, gyvenimiškos patirties mokykla. Ir rūščiausioji – jis girdėjo ir matė, kaip caro žandarų terorizuojami zarasiečiai po 1863-ųjų metų sukilimo, kaip šaudomi ir kariai sukilėliai. Taigi į mažą ir nykų provincijos miestelį klebonas atvažiavo jau „mokytas“, pasiryžęs eiti ir vesti parapiją į laisvę.

Lyderis turi būti išskirtinis visomis prasmėmis. Aišku, ir labiau išsilavinęs. Knygos jam – neišsemiamas šaltinis. Tad skaitė daug ir godžiai, skaitė net penkiomis kalbomis – religines, filosofines, istorines, grožines knygas ir kitus ragino skaityti. Knygų buvo pritutintos penkios spintos (daugiau nei trys tūkstančiai). Jei daug skaitė, tai daug ir

Šioje Panemunėlio daržinėje vykdavo slapti vaidinimai

žinojo, giliau suprato, turėjo ką kitiems pasakyti. Išsilavinimas, vidiniai turtai atsispindėjo jo laikysenoje, veide, kalbose ir veiksmuose.

Teisingiausias J. Katelės veiklos variklis – beatodairiška meilė visiems: ir geriems, ir blogiems. Jam nebūtų kilusi net mintis kurį nors parapijietį nuo savęs atstumti ar parapiją pavadinti tamsia ir atsilikusia. Kaip Tėvui dėl visų skaudėjo ir lygiai rūpinosi visais. Kartu su jais meldėsi kaimų gegužinėse pamaldose, kartu su jais iš širdies traukė kupiškėnų dainą „Karvelėli paukštužėli“, kartu giedojo, ėjo ratelius... Ir visiems jiems teko bent po kruopelę jo dėmesio ir meilės.

Visas kunigo J. Katelės gyvenimas – tai meilės kelias pas savo mažutėlius. Ir šitame kelyje nė karto nesustojo, nesuabejojo ir nepasitraukė. Net gulėdamas nepagydomos ligos patalė pažada jais rūpintis tol, kol nors mažasis pirštelis krutės. Koks buvo, toks ir išliko ligi paskutinio atodūσιο. O jo mirtis – tikra tragedija parapijai: šimtai žmonių liūdėjo taip, tarytum būtų laidoję savęs dalelę.

Didžiojo švietėjo pasiekimai stulbinantys. Tai jo dėka Panemunėlio parapija vienintelė raštingiausia visoje carinėje Lietuvoje. Paprastų žmonių švietimas – jo arkliukas. Tai J. Katelė lietuviškai mokydamas parapijiečius pirmasis pradėjo vykdyti tautos išlaisvinimo programą – dešimtmečiu anksčiau nei aušrininkai. Nes tik raštinga, apsišvietusi tauta nebenori nešioti vergės pančių.

Tai iš šios parapijos J. Katelės idėjų įkvėpti kurti nepriklausomos valstybės išėjo trys didžiausi parapijos ir Lietuvai nusipelnę žmonės: Juozas Kubilius (1878–1917) – draudžiamosios lietuviškos spaudos platintojas, pats slapta mokęs vaikus, atstovavęs Lietuvai Rusijos Dūmoje, vienas tautininkų partijos laikraščio „Viltis“ kūrėjų, Didžiojo Vilniaus seimo dalyvis; Juozas Tūbelis (1882–1939) – savito „valstybinio-kooperatinio kapitalizmo“ kūrėjas, kitaip – Lietuvos gerovės valstybės architektas, iš dvylikos tarpukario premjerų ilgiausiai, net aštuonerius su puse metų, išbuvęs premjeru, o vienuolika – finansų ministru; Marcelė Kubiliūtė¹ (1898–1963) – sumanioji žvalgybininkė, tylioji Lietuvos didvyrė, gelbėjusi Lietuvą nuo Lenkų karinės organizacijos (POW) sąmokslų, dalyvavusi antisovietiniame ir antinaciniame pogrindyje. Jie, kaip ir J. Katelė, gyveno ir veikė vedini aukštesnės idėjos – dėl tautos, valstybės, dėl jos žmonių. Tai pagrindai, ant kurių laikosi visos valstybės.

Kas besuskaičiuos, kiek J. Katelės mokinių ar jų vaikų tapo atgyjančios tautos mokytojais, gydytojais, inžinieriais... Iš jų ir pirmoji Lietuvoje moteris teisėja Elena Jackevičiūtė, ir matematikė, pirmoji moteris mokslininkė, puiki pedagogė Amelija Mažylytė.

J. Katelė paliko neištrinamus pėdsakus, nes žinojo ką daryti ir, svarbiausia, kaip daryti. Jis – parapijos vadas ir tarnas. Buvo nusipirkęs bilietą tik į priekį – kelio atgal nebebuvo. Toks buvo jo sąmoningas pasirinkimas, neatšaukiamas, tvirtas apsisprendimas. Be jokių svyravimų ar atsitraukimų – ilga kasdienių veiksmų grandinė. Jo kvietimas mokytis skambėjo kaip nenuitylantys varpo dūžiai. Tokia šventa, graži, pasiaukojanti kunigo tarnystė Dievui, parapijai ir Lietuvai.

¹ Plačiau žr. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2019, Nr. 3 (29), p. 3–8; *Levandavičiūtė O. Ėjusi kasdien į mūšį. Legendinės žvalgės Marcelės Kubiliūtės biografinė apybraiža*. Vilnius, Margi raštai, 2020.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

ARŪNAS BUBNYS

LIETUVIŲ ANTINACINĖ SPAUDA IR JOS LEIDĖJAI 1941–1944 METAIS

Nacių okupacinis režimas Lietuvoje, kaip ir kituose okupuotuose kraštuose, įvedė griežtą spaudos kontrolę. Vokiečių cenzūra neleisdavo spausdinti objektyvių straipsnių apie tarptautinę padėtį, karo veiksmus frontuose, okupuotos Lietuvos ekonominę ir kultūrinę būklę. Lietuvių spauda buvo verčiama garbinti Adolfą Hitlerį, „nenugalimą“ Vokietijos kariuomenę, liaupsinti vokiečių kultūrą. Be to, naciai lietuvių laikraščiams prievarta bruko antisemitinius straipsnius, įvairiausius vokiškus potvarkius ir skelbimus.

Tokioje situacijoje objektyvios ir lietuvių tautinius interesus atspindinčios spaudos poreikis buvo milžiniškas. Suprantama, tokia spauda galėjo egzistuoti tik pogrindyje. Kaip spaudos draudimo laikais suklestėjo knygnešių judėjimas ir lietuviškų knygų bei spaudos gabenimas į Lietuvą, vokiečių okupacijos metu atsirado nauja spaudos rūšis – rezistencijos spauda. K. Pelėkis (Bronius Kviklys) savo knygoje „Genocide, Lithuania's Threefold Tragedy“ nurodo 21 rezistencinį leidinį: „Nepriklausoma Lietuva“, „Į laisvę“, „Laisvės kovotojas“, „Lietuva“, „Lietuvos laisvės trimitas“, „Vieninga kova“, „Vardan tiesos“, „Baltija“, „Atžalynas“, „Jaunime, budėk!“, „Pogrindžio kuntaplis“, „Lietuvos Judas“, „Tautos žodis“, „Frontas“, „Apžvalga“, Lietuvos šaulių sąjungos biuletenis, „Užsienio politikos apžvalga“, „Naujas žygis“, „Politinės Naujo Žygio apžvalgos“, „Mūsų žemė“, „Vytis“¹. B. Kviklys nepamiršo „Motelių talkos“, Lietuvių fronto biuletenio, „Laisvės žodžio“, satyrinio leidinio „Naujoji Europa“ ir Lietuvos laisvės armijos (toliau – ir LLA) laikraščio „Karinės ir politinės žinios“. Galima spėti, kad provincijoje buvo leidžiama ir daugiau laikraštėlių, bet dėl mažo tiražo ir dėl okupacinės valdžios persekiojimo jie galėjo sunykti be pėdsako.

Rezistencinio pogrindžio spauda buvo nukreipta ne tik prieš nacistinę Vokietiją, bet ir prieš bolševikinę Sovietų Sąjungą ir jos vadovaujamą komunistinį pogrindį Lietuvoje. 1943 m. rugpjūčio 1 d. Lietuvių fronto (toliau – ir LF) laikraštyje „Į laisvę“ rašoma: /.../ lietuviai neina nei už bolševizmą, nei už nacionalsocializmą, bet pasirenka tą trečiąją – Lietuvos kelią; daro tai, kas būtų naudinga Lietuvai.“² Lietuvių rezistentų nuomone, Sovietų Sąjungai nugalėjus Vokietiją, Lietuvai vėl iškilsianti sovietų okupacijos grėsmė su baisiomis pasekmėmis lietuvių tautai. Tokios grėsmės pavojus po Stalingrado mūšio darėsi vis realesnis. Lietuvių fronto biuletenis, analizuodamas 1943 m. spalio 19–30 d. vykusios Maskvos konferencijos nutarimus ir jų reikšmę Lietuvai, padarė tokias išvadas: „1. Vokietija vis tiek sugrius, todėl Maskva yra ir pasilieka pirmasis lietuvių tautos priešas. 2. Pabaltijo klausimas Maskvoj nebuvo išspręstas. Jis lieka atviras ir toliau. Kad mes nesame suminėti, kaip kraštas, kuriame vokiečiai yra pridarę karo nusikaltimų, dar neduoda pagrindo padaryti išvadą, kad mes esame Maskvai priskirti. Maskva, be abejo, nebūtų sutikusi pasirašyti dokumentą, kuriame būtų įvardintas Pabaltijys. Tačiau mūsų nepažymėjimas ir toliau patvirtina seną Maskvos tezę, kad Pabaltijo klausimu negali būti jokių diskusijų. Tuo tarpu Londonas su Vašingtonu Pabaltijį laiko diskutuotinu dalyku. 3. Mūsų ateities klausimas labai daug priklausys nuo mūsų ryžtingos laikysenos Maskvos atžvilgiu. Visi turime gerai įsidėti į galvą ir širdį: „mes visomis jėgomis priešinsimės, jeigu sovietai bandys žengti per

*Straipsnio iliustracijos iš autoriaus asmeninio archyvo.

¹ Pelėkis K. *Genocide, Lithuania's Threefold Tragedy*. Venta, 1949, p. 167.

² Į laisvę, 1943 m. rugpjūčio 1 d.

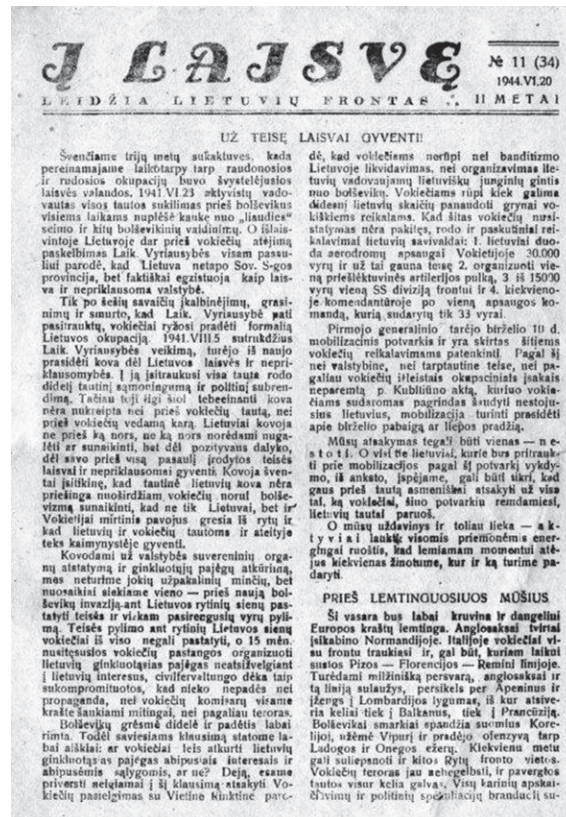
Lietuvos sieną“. Tai yra vienintelis kelias atsikratyti Maskvos globos.“¹

Tautinio pagrindžio spauda orientavo tautą į neginkluotą pasipriešinimą nacių okupaciniam režimui. Kodėl buvo pasirinktas toks kovos būdas, gerai paaiškino žymus antinacinės rezistencijos veikėjas Algirdas Vokietaitis knygoje „Laisvės besiekiant“: „Lietuvių tauta pasirinko pasyviojo pasipriešinimo metodą savo priešui Nr. 2 (vokiečiams), nes laikė, kad būtų savižudiška ginkluotu pasipriešinimu, aktyviai kovojant prieš vokiečių kariuomenę fronto užnugaryje, palengvinti savo priešui Nr. 1 (bolševikų) grįžimą Lietuvon. Be to, aktyvusis pasipriešinimas būtų logiškai vedęs lietuvišką pagrindį į bendradarbiavimą su pavojingiausiu mūsų priešu – Sovietų Sąjunga ir jos diriguojamais bolševikiniais partizanų daliniais, – tas būtų tolygu mūsų tautos išdavimui. Tad vienintelė išeitis iš šios dilemos ne vien Lietuvai, bet ir kitiems Pabaltijo kraštams liko pasyviosios rezistencijos alternatyva siekiant tuo būdu kiek galint išlaikyti gyvasias tautos jėgas krašte ir vengiant ginkluotu pasipriešinimu išprovokuoti vokiečių represijas ir mažą mūsų tautą visiškai išnaikinti.“²

Svarbiausia antinacinės spaudos nuostata buvo tautos jėgų išsaugojimas nepriklausomai Lietuvai. Rezistencinė spauda formulavo antinacinio pasipriešinimo tikslus ir taktiką. Ypač detalai patriotinės elgsenos taisyklės ir nepaklusnumo okupantams būdus aprašė Lietuvių fronto laikraštis „Į laisvę“. Pirmame šio laikraščio numeryje (1943 m. sausio 15 d.) buvo išspausdintas straipsnis „Kaip elgtis okupacijos metu“. Jame rašoma: „1. Nepriklausomybės reikalui išsaugoti kuo daugiau žmonių, ypač jaunimo. Tauta yra per maža, kad būtų galima rizikuoti be būtino reikalo nors vienu lietuviu. 2. Stiprinti lietuvių solidarumą ir tautinį susipratimą šūkiu: lietuviai už lietuvių. 3. Išsaugoti nesugriautą kultūrinių įstaigų tinklą, saugoti kiek negalint ūkines įmones ir ūkius, pasiruošti dideliame krašto atstatymo darbui po karo.“³

Rezistencinės spaudos margumyne išsiskyrė trys laikraščiai: „Į laisvę“, „Laisvės kovotojas“ ir „Nepriklausoma Lietuva“. Jų politinė įtaka, tiražai ir populiarumas buvo kur kas didesni už kitus pagrindžio spaudos leidinius. Toliau detaliau apžvelgsime svarbiausius rezistencinius laikraščius ir jų leidėjų veiklą.

„Į laisvę“ – pagrindinis Lietuvių fronto laikraštis – buvo leidžiamas Kaune. 1942 metų pabaigoje LF vadovybė nusprendė leisti nelegalų „Į laisvę“. Pirmasis numeris išėjo 1943 m. sausio 15 d., paskutinis – 1944 m. birželio 20 d. Iš viso išėjo 34 numeriai. Pasak Aleksandro Bendinsko, pirmąjį pagrindžio „Į laisvę“ numerį spausdino Bronius Stasiukaitis ir Antanas Matukynas. Šio laikraščio nereikėtų painioti su to paties pavadinimo Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – ir LAF) 1941 m. birželio 24 d. pradėtu leisti legaliu Kauno dienraščiu (ėjo 1941–1942 metais) ir Lietuvių fronto bičiulių nuo 1953 metų Jungtinėse Amerikos Valstijose leistu žurnalu, tęsiančiu rezistencinio „Į laisvę“ tradicijas. Pirmasis antinacinis „Į laisvę“ buvo išleistas 1200 egzempliorių tiražu, vėlesni – 5–6 tūkstančių tiražu. Jis dar

Laikraštis „Į laisvę“. 1944 m.

¹ Lietuvių fronto biuletenis, 1943 m. lapkričio 5 d.

² Laisvės besiekiant. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją. Čikaga, 1983, p. 9–10.

³ Į laisvę, 1943 m. sausio 15 d.

buvo dauginamas Marijampolėje, Utenoje, Telšiuose ir kitur. Kauno „Žaibo“ spaustuvėje administratoriumi dirbęs Vladislovas Telksnys surado spausdinimo mašiną. Kaunietis Kazimieras Grigalevičius Vilniaus gatvėje (dabar Nr. 15) įsigijo neva nuosavai kosmetikos parduotuvei „Aroma“ reikalingą sandėlį. Šio sandėlio rūsyje pagrindininkai įrengė slaptą spaustuvę. „Į laisvę“ ir kitų dvylikos leidinių spausdinimą organizavo Povilas Malinauskas, vokiečių okupacijos metais dirbęs Eltoje ūkio dalyje. Jis parūpino leidimus, įpareigojančius valdžios įstaigas jų savininkams teikti visokeriopą paramą. Sutvarkius spausdinimo mašiną, kai kurių „Į laisvę“ numerių tiražas šoktelėjo iki 10 tūkstančių egzempliorių. Juodžiausią spausdinimo darbą dirbo Juozas Gražys, K. Grigalevičius, P. Malinauskas ir V. Telksnys. Spausdinimui vadovavo J. Gražys, straipsnius atnešdavo ir išspausdintus numerius išnešdavo P. Malinauskas. Leidybos ir platinimo reikalais LF vadovybėje rūpinosi Matas Martinaitis. Jis dirbo Žemėtvarkos skyriuje, kur buvo sukaupta daug popieriaus atsargų, ir nesunkiai gaudavo popieriaus slaptų laikraštėlių spausdinimui. LF spaudos platinimui vadovavo Veterinarijos akademijos asistentas Petras Gailiūnas ir studentas B. Stasiukaitis¹. Kaune išspausdintas „Į laisvę“ buvo perduodamas į keliolika ekspedicijos punktų. Vienas tokių punktų buvo Kaune, Radastų gatvėje, name, kuriame gyveno LF narys Vytautas Svilas. Vokiečių saugumo policijos ir SD 1944 m. gegužės mėnesio pranešime pažymėta, kad 1944 m. gegužės 19 d. buvo suimtas pagrindinis „Į laisvę“ ekspeditorius V. Svilas, tačiau jam pavyko pabėgti. Iš V. Svilo pažįstamų ratelio gestapas suėmė šešis žmones². Pasak šio įvykio liudininkų, V. Svilas spyrė pagyvenusiam vokiečių žandarui į tarpkoją, išsoko per langą ir pabėgo. Po to jis slėpėsi prof. B. Sidaravičiaus namuose Vilijampolėje³.

„Į laisvę“ redagavo literatas Antanas Strabulis ir žurnalistas Jonas Virbickas (nuo 1943 m. gegužės iki 1944 m. liepos). A. Strabulį dirbti pagrindžio spaudoje pakvietė LF vadas Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. Jie kartu aptarė organizacinius reikalus. Buvo nuspręsta, kad slaptas laikraštis bus leidžiamas ¼ oficialaus „Į laisvę“ formato smulkiu šriftu (petitu). Tekstų stilius būsiąs glaustas ir informatyvus, vengiantis nereikalingos retorikos⁴. Jiems talkininkavo buvusi Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos spaudos departamento direktorė Magdalena Avietėnaitė ir kunigas Antanas Šmulškštys (slapyvardis – Paparonis). A. Strabulis „Į laisvę“ redagavo nuo pirmo iki paskutinio numerio⁵. Kalėdinį 1943 m. numerį suredagavo žurnalistas J. Virbickas. A. Strabulio teigimu, vedamuosius ir programinius „Į laisvę“ straipsnius rašė Lietuvių fronto vadovas J. Ambrazevičius. 1944 m. gegužės mėnesį vokiečiams likvidavus Lietuvos vietinę rinktinę, A. Strabulis parašė atsisaukimą į Lietuvą atsiųstiems estų SS legiono kariams. Šį atsisaukimą į estų kalbą išvertė poetas Aleksis Ranitas. Laikraščiu talkininkavo ir filosofas Antanas Maceina, istorikas Zenonas Ivinskis, žurnalistas Julijonas Būtėnas.

Gestapui nepavyko išaiškinti laikraščio spaustuvės ir redaktorių, nors kai kurie agentų pranešimai leistų manyti, kad pagrindžio spaudos leidėjai ir bendradarbiai buvo sekami. Viename gestapo agento P. 1943 m. gruodžio 10 d. pranešime rašoma, kad Finansų generalinio tarėjo įstaigos bibliotekoje dirbantis studentas A. Strabulis platina nelegalią spaudą, o buvusio Lietuvos banko direktoriaus Juozo Paknio sūnus, gyvenantis Kaune, Trakų gatvėje, įtariamas laikraštėlio „Kuntaplis“ platinimu⁶. Vokiečių saugumo policija ir SD, pajutusi didėjančią lietuvių antinacinio pagrindžio įtaką, į slaptas organizacijas stengėsi infiltruoti savo agentus, informatorius ir suimti aktyvius rezistencijos dalyvius. Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigoje Kaune buvo įkurtas specialus poskyris IV A3, kuris kovojo su tautiniu pasipriešinimo judėjimu. Šiam poskyriui vadovavo SS hauptšarfiureris Helmutas Rauca.

Gestapas vis dėlto suėmė keletą „Į laisvę“ bendradarbių. 1943 m. balandžio 29 d. vokiečių saugumas suėmė didelę slaptos spaudos darbuotojų grupę (16 žmonių) ir išsiuntė juos į Štuthofio konclagerį netoli Dancigo (dabar Gdanskas). Tarp suimtųjų buvo ir „Į laisvę“ spausdintojai ir platintojai V. Telksnys, broliai Stasys ir Petras Lugai, tarnautojas Juozas

¹ Išrašas iš A. Strabulio 1945 m. rugsėjo 11 d. tardymo protokolo // LVA, f. 3377, ap. 55, b. 33, l. 146, 147.

² Damušis A. Lietuvių pagrindis vokiečių saugumo policijos dokumentuose // Į laisvę, 1983, Nr. 88 (125), p. 76.

³ Bloznelis M. Lietuvių frontas. Kaunas, „Į laisvę“ fondas, 2008, p. 86.

⁴ J. Virbicko savarankiški parodymai // LVA, f. 3377, ap. 55, b. 33, l. 143.

⁵ Išrašas iš A. Strabulio 1945 m. rugsėjo 11 d. tardymo protokolo // LVA, f. 3377, ap. 55, b. 33, l. 146.

⁶ Vokiečių saugumo policijos ir SD agento P. 1943 m. gruodžio 10 d. pranešimas // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 102, l. 50.

Lukoševičius, žurnalistai Henrikas Blazas ir Ksaveras Urbonavičius, spaustuvininkas Simas Kvietka, verslininkas Balys Kulys¹. Suimtieji iš pradžių buvo laikomi Kauno gestapo rūsyje. Po savaitės „spaudos grupė“ per Rytprūsių kalėjimus buvo išvežta į Štuthofio konclagerį. Čia lietuvių rezistentai kartu su keliais šimtais kalinių buvo atvežti 1943 m. gegužės 7 d. Po dviejų mėnesių mirė atsargos kapitonas Vladas Čekauskas. 1944 m. kovo 15 d. dėl nežinomų priežasčių trylika „spaudos grupės“ narių iš Štuthofio konclagerio buvo paleisti į laisvę ir sugrąžinti į Lietuvą. Paleidžiami iš lagerio nelegalios spaudos bendradarbiai turėjo pasirašyti pasižadėjimus, kad apie tai, ką jie matė ir išgyveno lageryje, niekam nepasakosią. Pakeliui į Lietuvą Ragainės kalėjime mirė inžinierius Antanas Vytautas Daniūnas. Jis buvo palaidotas Ragainės kalėjimo kapinėse. Iš sugrąžintų į Kauną kalinių gestapas dar pasiliko Povilą Janeliūną, o kitus paleido namo.

Juozas Ambrazevičius-Brazaitis

Tačiau ir toliau buvę Štuthofio kaliniai gestapo buvo sekami ir priversti slapstyti. V. Telksnys gavo pasą Vladislavo Lankaičio pavarde ir išvyko gyventi į Ukmergę². Iš Štuthofio konclagerio sugrąžintas „Naujosios Lietuvos“ dienraščio žurnalistas Augustinas Stanislovas Stankevičius šitaip prisiminė sugrįžimą į Lietuvą: „Paleidžiant Kauno gestapo viršininkas pasakė, kad buvo toks laikotarpis, kada reikėjo iš lietuvių inteligentijos tarpo izoliuoti tam tikrus žmones, o į tą skaičių patekome ir mes, dabar izoliacijos laikas pasibaigė ir esame paleidžiami į laisvę. Anot prof. Sruogos, aš, 39 kg svorio klipata, normalus mano svoris būdavo 73 kg, sugrįžau į Vilnių ir iš čia tuojau išvažiavau į kaimą (Limoniai, Širvintų raj.) pas tėvus.“³

1943 m. gegužės 30 d. vokiečių saugumo policija ir SD užverbavo LF spaudos platintoją Stasį Ignatavičių ir davė užduotį išaiškinti „Į laisvę“ leidėjus ir spaustuvę, tačiau S. Ignatavičius gestapo užduočių nevykdė⁴. 1944 m. sausio mėnesį gestapas suėmė laikraščio talkininką inžinierių Antaną Šapalą. Jis buvo išvežtas į Štuthofio konclagerį, ten užsikrėtė dėmėtąja šiltine ir 1945 m. balandžio 19 d. mirė. 1989 metais A. Šapalo palaikai buvo atvežti į Lietuvą ir palaidoti Prienuose⁵.

Tačiau gestapui nepavyko susekti „Į laisvę“ spaustuvės, ir laikraštis buvo leidžiamas iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Spaustuvininkai, atsakydami į gestapo areštus, išleido tris kandžios satyros ir humoro laikraščio „Pogrindžio kuntaplis“ numerius ir kolaborantus demaskuojantį laikraštėlį „Lietuvos Judas“. Raudonajai armijai užėmus Kauną, plėšikaujantys raudonarmiečiai atsitiktinai surado „Į laisvę“ spaustuvę. Įrengimus konfiskavo sovietų saugumas. Vieni laikraščio bendradarbiai pasitraukė į Vakarus, kiti buvo suimti NKVD, treči nutraukė rezistencinę veiklą.

Lietuvių fronto biuletenis pradėtas leisti rotatoriumi 1942 m. kovo mėnesį Kaune. Iki 1943 m. vasaros ėjo nereguliariai, 4–6 puslapių apimties (apie 10 mašinraščio puslapių). Nuo 1943 m. pabaigos buvo leidžiamas kas 10 dienų, 19 puslapių, 600 egz. tiražu. Paskutinis biuletenio numeris (Nr. 26 (40)) buvo išleistas 1944 m. liepos 7 d. Leidinys buvo skirtas tik LF nariams ir tarp gyventojų nebuvo platinamas. Jame bendradarbiavo J. Ambrazevičius, J. Būtėnas, A. Strabulis, kiti LF nariai, redagavo A. Strabulis, J. Virbickas. J. Virbickas dar išleido laikraštį „Vardan tiesos“, padėjo leisti „Pogrindžio kuntaplį“, tarp bendradarbių buvo Leonardas Žitkevičius, A. Baronas ir kiti⁶. A. Strabulio teigimu, 50 biuletenio egzempliorių buvo siunčiama LLA. Vokiečių saugumo policijos ir SD informatoriaus pranešime apie lietuvių tautinį pogrindį minimas ir Lietuvių fronto biuletenis: „Iš išleisto lietuvių

¹ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. balandžio mėn. ataskaita Vyriausiajai reichs saugumo valdybai (RSHA) Berlyne // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62.

² A. Stankevičiaus 1945 m. vasario 25 d. tardymo protokolas // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2501/3, l. 22, 23.

³ A. Stankevičiaus autobiografija, 1970 m. kovo 25 d. // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2501/3, l. 56.

⁴ Išrašas iš S. Ignatavičiaus 1944 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolo // LYA, f. 3377, ap. 55, b. 40, l. 10.

⁵ Į laisvę, 1989–1990 žiema, nr. 107 (144), p. 71.

⁶ Į laisvę, 1982, Nr. 84 (121), p. 54.

karių fronto biuletenio Nr. 15 (29) matyti, kad jis savo žinių bagažu labai turtingas. Būnant vienoje didesnėje kompanijoje teko nugirsti tokį pasikalbėjimą iš asmenų, kurių vienas buvo iš katalikiškosios partijos. Jis pareiškė, taip pat ir kiti priėjo išvados, kad katalikų minėtas biuletėnis toks geras išeina tik dėka to, kad biuletėnis gauna žinias tiesiog kaip stenogramas iš Lietuvos Tarėjų posėdžių. Katalikams tokias stenografuotas žinias duoda Tarėjas Matulionis (finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis. – A. B.). /.../ Iš to katalikų biuletenio kitas žinias jau perspausdina kiti laikraštukai. Katalikų biuletėnis spausdinamas tik vadovaujantiems. O posėdžiuose dalyvauja rinktinės atstovai, kurie plačiai su vokiečiais nagrinėja visus klausimus, kartais labai slaptus, o nepatikimi tarėjai tą medžiagą panaudoja slaptiems laikraštukams leisti. Ypač toji kompanija džiaugėsi paskutiniuuoju laikraštuku Nr. 15/28, nes jis nupasakojo Jekelno (Rytų krašto SS ir policijos vadas Frydrichas Jeckelnas. – A. B.) ir kitų vokiečių pareigūnų neva spaudimą daryti mobilizaciją.¹

Gestapas buvo suėmęs šeštojo numerio leidėjus Pilypą Žukauską-Narutį ir B. Stasiukaitį. Juos tardė vienas Kauno gestapo vadovų Augustas Miuleris. Vis dėlto šiems suimtiesiems rezistentams viskas baigėsi laimingai: jie pasižadėjo nedalyvauti politinėje veikloje, be to, jiems buvo apribota judėjimo laisvė. Po P. Žukausko-Naručio ir B. Stasiukaičio suėmimo biuletenio leidyba laikinai sustojo. Septintasis numeris buvo išleistas 1943 m. spalio 28 d.² Atnaujintą leidinį leido grupė Vytauto Didžiojo universiteto studentų korporacijos „Grandis“ studentų: Juozas Prapuolenis, Jonas Pajaujis, Apolinaras Pukas. Biuletėnis buvo spausdinamas rotatoriumi M. Martinaičio parūpintose patalpose – buvusios Žemės ūkio ministerijos braižyklų korpuso trečiame aukšte, Kęstučio gatvėje (šiuo metu ten įsikūręs Kauno technologijos universiteto Mechanikos fakultetas).

1944 m. gegužės 19 d. vokiečių saugumas suėmė leidėją J. Pajaujį ir jo bendražygį Izidorį Mališką, studentus Joną Bacevičių, Praną Dūdą, Klemensą Gumauską. Suimtieji kitą dieną buvo išvežti į Štuthofio konclagerį. Penki lietuvių rezistentai iš pradžių buvo uždaryti karceryje. Paprastai taip buvo elgiama su pasmerktais mirti kaliniais. J. Pajaujo nuomone, nuo mirties juos išgelbėjo rašytojas Balys Sruoga, dirbęs kanceliarijoje ir sunaikinęs gestapo lydraštį. Vėliau J. Pajaujis su draugais buvo perkeltas į XVII bloką. Suimtus studentus globojo garbės kaliniai Alfonsas Lipniūnas, P. Žukauskas-Narutis ir Juozas Valenta³.

Prie Lietuvių fronto besišliejantys katalikiškosios orientacijos sąjūdžiai be „Į laisvę“ ir Lietuvių fronto biuletenio dar leido „Lietuvos Judą“, „Lietuvą“, „Pogrindžio kuntaplį“, „Atžalyną“. Pirmasis „Pogrindžio kuntaplio“ numeris išėjo 1943 m. lapkričio 15 d. Laikraštis išjuokė įvairius nacių veikėjus ir su jais kolaboruojančius lietuvius. Buvo išleisti trys ar keturi šio laikraščio numeriai⁴. Buvęs antinacinės ir antisovietinės rezistencijos dalyvis Liudas Dambrauskas itin teigiamai įvertino „Pogrindžio kuntaplio“ vaidmenį rezistencinės spaudos margumyne: „Man rodos, „Kuntaplis“ išvarė gilią vagą tautiniame bare. Jame buvo keliamos kasdieninės negerovės, išjuokiami jų kaltininkai. „Kuntaplis“ nemėgo rašyti užuominomis, jis pliekė konkrečiai pavardėm, net nurodydamas darbo ir gyvenamąją vietą. Kliūdavo spekuliantams, visokio plauko parsidavėliams. „Kuntaplis“ išvardindavo lietuvius, dirbančius gestape, lietuvaiteis, nuėjusias į vokiečių kariuomenės viešuosius namus. Paprastai tą laikraštėlį gaudavo pasiskaityti tas, kuris būdavo tiesiogiai paliestas. „Kuntaplis“ siekė auklėti, kartu ir įspėti. Žinoma, jo leidėjams teko didelė moralinė atsakomybė – nepadaryti liapsusų, neapšmeižti nekalto.“⁵

„Lietuvos Judas“ skelbė lietuvių, kurie „išduoda vokiečiams lietuvių reikalus“ (pataikauja okupantams, tarnauja gestapui) pavardes. Be to, buvo skelbiamos su nacių pareigūnais sangaulaujančių lietuvių moterų pavardės. Pirmasis „Lietuvos Judo“ numeris buvo išleistas 1943 m. rugsėjo 13 d. Iš viso išėjo du ar trys laikraštėlio numeriai. Informaciją „Lietuvos Judui“ teikė medicinos studentas B. Stasiukaitis (besitraukdamas iš Lietuvos 1944 metais žuvo ant Tilžės tilto), studentas P. Žukauskas, P. Malinauskas, Kazys Ambrozaitis ir kiti

¹ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 10, l. 221.

² Bloznelis M. *Lietuvių frontas*, p. 80.

³ Ten pat, p. 82.

⁴ *Lietuvių enciklopedija*. T. 23. Bostonas, 1961, p. 192.

⁵ Dambrauskas L. *Gyvenimo akimirkos. I dalis. Vilnius, Vaga, 1990, p. 168–169.*

Lietuvių fronto nariai. Klaipėdoje gyvenęs „Lietuvos Judo“ spausdintojas Alfonsas Sakas rašė: „Buvau pirmojo numerio ir redaktorius, ir leidėjas. Jį spausdinome Šiauliuose, vieno medinio namo antro aukšto koridoriuje, prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios. Spaustuvinį šriftą iš „Titnago“ spaustuvės pavogė ten dirbęs Vanagas. Mes abu su juo ir atspaudėme 1000 egz. „Lietuvos Judas“, kurį Lietuvoje platinom studentams talkinant. Antram numeriui surinkau medžiagą ir ją parengiau spausdinti. Šriftą parvežiau į Šiaulius iš Kretingos pranciškonų vienuolyno spaustuvės. Jį spausdino mano draugai J. Gražys (gyvena Kaune) ir P. Malinauskas (miręs). Abu, kaip ir aš, kalėjo Sibiro lageriuose. Išspausdino 3000 egz. Dalį brolis Antanas nusivežė į Kauną, o iš ten studentai paskleidė Lietuvoje. Buvo išleistas 1944 m. ir trečias „Judo“ numeris. Aš jau šiame darbe nedalyvavau. Nežinau net kas spausdino.“¹

LF vadovybės nario Povilo Šilo teigimu, LF vadas J. Ambrazevičius parašė ir išleido du laikraščio „Vardan tiesos“ numerius. Šiauliuose Domo Jasaičio iniciatyva buvo leidžiamas laikraštėlis „Lietuva“².

Lietuvių frontui idėjiškai artima Lietuvių vienybės sąjūdžio (toliau – ir LVS) organizacija Kaune leido slaptą laikraštėlį „Atžalynas“. Jį rengė grupė Kauno studentų, vėliau prie jų prisijungė ir Vilniaus universiteto studentai. LVS vadovavo žinomas literatas ir žurnalistas Juozas Keliuotis. Apie „Atžalyno“ leidimą savo prisiminimuose jis rašė: „Dabar (1944 m. gegužės mėnesį, po gestapo įvykdyto VLIK'o narių arešto. – A. B.) aš tiesiai nuvykau į Aukštąją Panemunę pas savo gerą bičiulį architektą Algirdą Mošinskį. Čia mane sutinka išskėstomis rankomis ir mielai kviečia pasilikti ilgesnį laiką. Aš čia suredaguojau paskutinįjį, gegužės mėnesio, „Kūrybos“ numerį. /.../ Čia suredaguojau ir paskutinį pagrindinio jaunimo laikraštėlio Atžalyno numerį, kuris vaikų dar buvo išplatintas. Atžalynas buvo spausdinamas toje pačioje Spindulio spaustuvėje, kaip ir Kūryba. Tik Kūryba buvo spausdinama dienomis (tai buvo legalus žurnalas. – A. B.), o Atžalynas – naktimis, vokiečiams miegant.“³

„Atžalyno“ laikraštis propagavo Lietuvos valstybės atkūrimo, lietuvių tautinės vienybės stiprinimo, kultūros ugdymo ir skleidimo idėjas. 1944 m. balandžio 28 d. septintajame numeryje buvo išspausdintas programinis straipsnis „Šiandieniniai jaunimo uždaviniai“. Jame buvo pasisakoma už ryžtingą Lietuvos jaunimo nusistatymą siekti Lietuvos laisvės ir nepasiduoti defetistinėms nuotaikoms: „Aukštyn galvas ir širdis! Budėkime! Rytoj likimą kursim. Tai tavo pirmasis uždavinys. Kai vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas duos ženklą, tauta turi stovėti ant kojų. /.../ Nepalaužiamo tikėjimo į Nepriklausomą Lietuvą skleidimas – tavo jaunime antrasis uždavinys.“⁴ Kaip ir kiti antinacinės rezistencijos laikraščiai, „Atžalynas“ nuosekliai gynė lietuvių interesus ir agitavo prieš vokiečių organizuojamą Lietuvos jaunimo mobilizaciją. „Atžalynas“ buvo spausdinamas 1943–1944 metais Kaune ir Vilniuje. Jame daugiausia bendradarbiavo mokytojai⁵.

LVS leido dar vieną slaptą laikraštėlį – „Baltija“. Jis ėjo 1944 m. pirmoje pusėje. Šis laikraštis propagavo vieningos baltų valstybės (su buvusiomis prūsų ir jotvingių žemėmis) sukūrimą. Ketvirtajame numeryje šiuo klausimu rašoma: „Jei norime laisvi ir nepriklausomi gyventi, turime susijungti, nes kitaip Rytai sutrempys visus.“⁶

Kai gestapas likvidavo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (toliau – ir LLKS) spaustuvę, „Atžalynas“ savo spaustuvėje kurį laiką spausdino ir LLKS laikraščius. Gestapui nepavyko išaiškinti ir likviduoti LVS spaudos leidėjų tinklo. Tiesa, du „Atžalyno“ spausdintojai studentai buvo suimti, bet juos pavyko išlaisvinti⁷. LF istorijos tyrinėtojo M. Bloznelio teigimu, šios organizacijos spauda savo apimtimi buvo pati gausiausia tarp visų lietuvių antinacinio pagrindinio organizacijų. Jo paskaičiavimais, LF leidinių tekstų susidarė iš viso 47 spaudos lankai (apie 42 proc. visos antinacinės spaudos apimtys)⁸.

Lietuvių fronto spaudai savo tiražais ir leidinių skaičiumi beveik nenusileido tautininkiškos pakraipos Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos spauda. Pagal gestapo dokumentus, LLKS vyriausiąją vadovybę sudarė: politinė vadovybė – inžinierius Klemensas Brunius,

¹ Cit. iš Martinionis A. „Lietuvos Judas“, arba rezistencinis pagrindis // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. Kaunas, Šviesa, 1990, p. 107.

² P. Šilo 1945 m. sausio 22 d. tardymo protokolo išrašas // LYA, f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 186.

³ Keliuotis J. Dangus nusidažo raudonai. Čikaga, „Į laivę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1986, p. 43.

⁴ Atžalynas, 1944 m. balandžio 28 d.

⁵ Atžalynas // Lietuvių enciklopedija. T. I, p. 384.

⁶ Baltija, 1944, nr. 4.

⁷ Priešnacinės veiklos iškarpą // Į laisvę, 1985, nr. 3 (130), p. 65.

⁸ Bloznelis M. Lietuvių frontas, p. 89.

Klemensas Brunius

techninė vadovybė – inžinierius Povilas Konkulevičius ir inžinierius Jurgis Lelejevas. Redakcijai vadovavo chemikas Jonas Deksnys. Redakcijos bendradarbiai buvo pasiskirstę veiklos sritimis: teisėjas Izidorius Kurkietis – kariniai klausimai, inspektorius Petras Jurkštas – darbo ir socialinė sritis, saugumo policijos tarnautojas Povilas Žičkus, inž. P. Konkulevičius ir majoras Romas Gintautas – kariniai klausimai), dipl. agronomas Balys Gaidžiūnas – žemės ūkis, chemikas Jurgis Valiulis – asmens dokumentai, ryšininkai. Radijo ryšiais rūpinosi Juozas Rudokas, J. Valiulis, Balys Baleišis ir P. Konkulevičius, dokumentų ir spaudos platinimu – Stasys Margelevičius, Stasys Kostka ir P. Jurkštas, dokumentų padirbinėjimu – inž. P. Konkulevičius¹.

Pagrindinis LLKS laikraštis buvo „Laisvės kovotojas“.

Pirmasis jo numeris išėjo 1942 m. spalio 8 d. Kaune. Laikraštis buvo leidžiamas du kartus per mėnesį, išleisti 28 numeriai. Paskutinis, 26 numeris Kaune pasirodė 1944 m. gegužės 15 d. Bronio Railos iniciatyva 1944 m. vasarą Šiauliuose buvo išspausdinti dar du „Laisvės kovotojo“ numeriai. Du pirmuosius laikraščio numerius rotatoriumi Kaune kūno kultūros rūmuose išspausdino A. Sasnauskas ir B. Sriubas², trečiasis slapta buvo išspausdintas viešojo Kauno spaustuvėje 3500 egzempliorių tiražu, o nuo ketvirtojo numerio pradėta spausdinti slaptoje LLKS spaustuvėje Kaune³. Apsirūpinę spausdinimo technika, LLKS nariai padidino laikraščio tiražą iki 10 tūkstančių egzempliorių. 1944 m. vasario 16 d. specialus „Laisvės kovotojo“ numeris, papuoštas trispalve juosta, buvo išleistas 14 tūkstančių egzempliorių tiražu.

1942–1944 metais LLKS spaudos skyrius išleido per 225 tūkstančius egzempliorių spausdintų leidinių (didžiąją dalį sudarė „Laisvės kovotojo“ ir „Apžvalgos“ tiražas)⁴. Vokiečių saugumo policijos ir SD ataskaitoje apie rezistencinę spaudą rašoma, esą leidiniai iš Kauno ir Vilniaus įvairių įmonių sunkvežimiais išvežami į provinciją, o patikimi žmonės apskrityse daugina ir platina atvežtus laikraštėlius. Taip pagrindžio informacija žaibiškai plinta po Lietuvą. „Visi laikraščiai pasisako už visišką Lietuvos valstybės nepriklausomybę... Kiekviena politinė grupė bando įtikinti kitą savo pažiūrų teisingumu, kaip antai demokratinė spauda nurodinėja, jog reikia skaityti ir platinti tik josios laikraščius.“⁵

1942 m. pradžioje LLKS Kaune pradėjo leisti „Apžvalgą“. Iš pradžių buvo spausdinama rotatoriumi, o nuo 1943 metų – slaptoje LLKS spaustuvėje. Pirmuosius laikraščio numerius spaudai parengė Zenonas Blynas. Vilniaus ir Kauno LLKS apygardos leido atskirus leidinio numerius. Kauno „Apžvalga“ numeruota nuo pirmo numerio, o Vilniaus – nuo 101. Lietuvių enciklopedijos duomenimis, iš viso buvo išleista apie 150 „Apžvalgos“ numerių. Iki 1942 m. pabaigos čia dažniausiai buvo spausdinami Z. Blyno straipsniai. Jie sudarydavo 50–75 proc. laikraščio turinio. Be to, 1942 m. balandžio mėnesį Z. Blynas parašė kreipimąsi į generalinius tarėjus ir atvirą laišką vokiečių generaliniam komisarui Lietuvoje Adrianui Teodorui fon Rentelnui, ragindamas suteikti Lietuvai nepriklausomybę⁶. Pasitraukęs iš LLKS, 1944 m. sausio–birželio mėnesiais Z. Blynas pats rašė ir leido slapčius laikraštėlius „Naujas žygis“ (išėjo 10 numerių) ir „Mūsų žemė“ (3 numeriai). Šiuos laikraštėlius Z. Blynas spausdino rotatoriumi 200–250 egzempliorių tiražu ir platindavo tarp savo bendradarbių. Sovietams vėl užėmus Lietuvą, Z. Blynas buvo suimtas ir nuteistas mirties bausme. Mirties bausmė įvykdyta 1946 m. gruodžio 10 d.⁷

1944 m. kovo 1 d. Vilniuje buvo išleistas dar vienas LLKS laikraštis – „Laisvas žodis“. Išėjo tik du šio laikraščio numeriai (antras – 1944 m. kovo 15 d.). „Laisvą žodį“ redagavo

¹ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1944 m. gegužės 31 d. pranešimas RSHA Berlyne apie lietuvių pasipriešinimo organizacijų likvidavimą // Bundesarchiv, Sygn, R6/45, l. 9–10.

² Laisvės besiekiant, p. 44.

³ Raila B. Versmės ir verpetai. Bostonas, 1970, p. 37–38.

⁴ Ten pat, p. 39.

⁵ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. vasario mėn. ataskaita RSHA Berlyne // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 11.

⁶ Z. Blyno 1945 m. spalio 4 d. ir spalio 5 d. tardymo protokolai // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41865/3, l. 50, 51, 57.

⁷ Ten pat, b. 41865/3, l. 91, 118, 124.

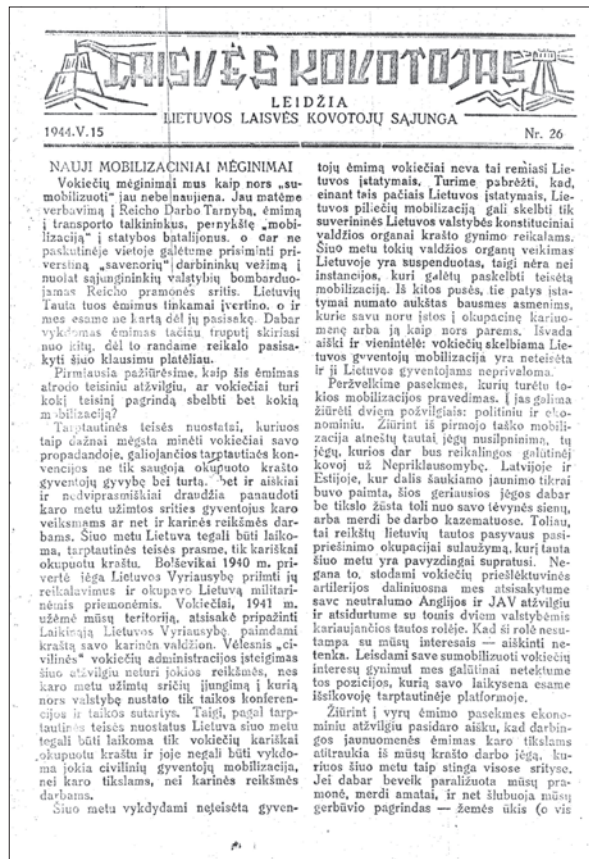
LLKS vadovybės narys Vilniaus universiteto doc. Stasys Žakevičius ir Vilniaus universiteto teisės fakulteto docentas Vytautas Jurgutis¹.

Kartu su Nepriklausomos Lietuvos sąjūdžiu LLKS Lietuvos šaulių sąjungos vardu išleido tris „Lietuvos laisvės trimito“ numerius². Šį laikraštį redagavo teisininkas I. Kurkietis. Jį 1944 m. gegužę suėmė gestapas, 1945 m. kovo 30 d. jis buvo numarintas Bairoto kalėjime.

Be minėtų laikraščių, LLKS dar leido vidaus informacijos biuletinį, o LLKS apygardos ir skyriai – vietinius laikraštėlius, kaip antai: „Kovojaš lietuvius“ Suvalkų Kalvarijoje, „Frontas“ Pabaisko valsčiuje³.

LLKS Kaune suorganizavo tris slaptas spaustuves. Pirmoji buvo Jono Paragio namuose. 1943 m. rugpjūčio 4 d. gestapas šią spaustuvę susekė ir likvidavo. Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. rugpjūčio mėnesio ataskaitoje rašoma, kad LLKS buvo suduotas skaudus smūgis. Darant kratą Kauno „Syriaus“ baterijų fabriko kontoroje, rasta daug inkriminuojamos medžiagos. Suėmus fabriko techninį vadovą, išaiškinta slapta LLKS spaustuvė Kauno pakraštyje, nors ji buvo labai gerai paslėpta. Laikraštėliai buvo spausdinami rūsyje, už dvigubos sienos. Spaustuvėje buvo rasta amerikietiškos 200 kg svorio rankinės spausdinimo staklės, apie 243 tūkstančiai spausdinimo raidžių, 1100 rulonų popieriaus, 5 tūkstančiai 1943 m. liepos 25 d. „Laisvės kovotojo“ (Nr. 13) egzempliorių, apie 350 „Apžvalgos“ (1943 m. liepos 10 d.) egzempliorių, daug išspausdintų LLKS statutų ir įvairių rankraščių. Toliau gestapo ataskaitoje rašoma, kad likvidavus spaustuvę suimta vienuolika laisvės kovotojų. Kiti, atrodo, buvo įspėti ir spėjo pasislėpti⁴. 1943 m. rugpjūčio pradžioje gestapas suėmė ir Kauno sunkiųjų darbų kalėjime įkalino LLKS spaudos leidėjus Vladą Bakūną, Kazį Brazauską, Joną Grudinską, Stepą Malinauską, Ričardą Naką, Vladą Ramanauską ir Zigimą Zubrį⁵.

Vokiečių saugumui likvidavus pirmąją LLKS spaustuvę, buvo įrengta laikina požeminė spaustuvė A. Mickevičiaus slėnyje. Trečioji ir paskutinė LLKS spaustuvė buvo įrengta Antano Mildažio namuose Laumėnų kaime, Aukštosios Panemunės valsčiuje. Po rūsiu buvo įrengta erdvi patalpa su elektros šviesa. Joje buvo patogų dirbti. Spausdino Jonas ir Antanas Mildažiai ir Vytautas Paragis. Gestapas spaustuvę susekė ir likvidavo 1944 m. gegužės mėnesį. Tuo pačiu metu buvo suimti ir LLKS spaudos leidėjai bei talkininkai J. Deksnys, Bronius Budginas, J. Mildažis, J. Rudokas, J. Valiulis, Jonas Vasiliauskas, Aleksandras Vytautas Viršila, Gabrielius Žemkalnis ir kiti. Broliams Vytautui ir Jonui Paragiams vėl pavyko pabėgti⁶. Suimtieji buvo išvežti į Vokietijos kalėjimus. 1945 m. balandį iš Bairoto kalėjimo juos išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Vokietijos kalėjimuose mirė LLKS nariai A. V. Viršila, I. Kurkietis, o netrukus po išlaisvinimo – ir J. Rudokas. LLKS nuostoliai antinacinėje rezistencijoje buvo patys didžiausi tarp visų lietuvių pasipriešinimo organizacijų.

Laikraštis „Laisvės kovotojas“. 1944 m.

¹ Laisvės besiekiant, p. 43.

² Raila B. Versmės ir verpetai, p. 37.

³ Laisvės besiekiant, p. 42.

⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. rugpjūčio mėn. ataskaita RSHA Berlyne // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 216, 217.

⁵ Laisvės besiekiant, p. 56–57.

⁶ Ten pat, p. 49.

Laisvės kovotojų spaudą platino specialiai suorganizuotas LLKS tinklas, tame darbe dalyvavo šimtai organizacijos narių ir šalininkų. Bene svarbiausias LLKS spaudos platini- mo ir paskirstymo centras iki 1943 m. rugpjūčio buvo Kauno kūno kultūros rūmai Sporto gatvėje. Daug darbuotojų buvo žymūs LLKS nariai (rūmų direktorius A. Vokietaitis, pava- duotojas V. Bakūnas ir kt.). Per sporto apygardas LLKS nariai galėjo platinti savo spaudą visoje Lietuvoje. „Laisvės kovotojo“ ir „Apžvalgos“ administracijai iki suėmimo (1943 m. rugpjūčio 3 d.) vadovavo V. Bakūnas, įstojęs į LLKS 1942 m. rudenį¹. LLKS spaudos platinimo tinklas apėmė visą Lietuvą ir buvo suskirstytas į septynias apygardas: 1) Kauno miestas ir apylinkės; 2) Jurbarkas, Raseiniai; 3) Marijampolė (kartu su Vilkaviškiu ir Kybartais); 4) Šiaulių apylinkė; 5) Telšiai; 6) Ukmergė ir Zarasai; 7) Vilniaus miestas ir apylinkės.

Kiekviena apygarda jos vadovo nuožiūra buvo dar dalijama į miestus ir miestelius. Aktyvus LLKS spaudos platinimo organizatorius inžinierius Jonas Vasys aprašė rezisten- cinės spaudos platinimo metodus: „Buvau inž. J. Jurkūno prisaikdintas 1941 m. rudenį ir įjungtas į organizacinį LLKS skyrių. Pagrindinė [mano] užduotis buvo sudaryti tinkamą pagrindinės spaudos platinimo tinklą, kad LLKS spauda pasiektų visą Lietuvą. Būdamas V. D. universiteto mokomojo personalo nariu, galėjau lengvai užmegzti ryšį su studentais, kurie, važiuodami [atostogoms] namo, platindavo spaudą po visą Lietuvą. Nuo 1943 m., kada pradėjau dirbti inžinieriumi Lietūky, į ten dažnai atvažiuodavo atstovai iš visos Lietuvos, pasiimdavo platinimui ir LLKS spaudos. Turėjau keletą patikimų ryšinių su atskirais miestais. Į Kėdainius mūsų slaptą spaudą veždavosi nuolat į Kauną atvykstantis apskrities agronomas Antanas Šantaras, į Šakius – policijos viršininkas Erštikaitis, į Marijampo- lę – policijos viršininkas Pupalaigis, su Ukmerge palaikydavau ryšį per Joną Pipirą, o su Latvija – per Vytautą Ibricką. Po Kauno miestą laikraščius išvežinėdavo motociklu mano brolio Danieliaus draugai iš A. Technikos mokyklos Kirkus su Kostka.“²

Daug „Laisvės kovotojo“ ir „Apžvalgos“ numerių buvo išplatinta komandiruočių į įvairias Lietuvos vietas metu, paliekama traukiniuose ar kitose viešose vietose, namų laiptinė- se, siuntinėjama paštu. Gestapui suėmus V. Bakūną, LLKS spaudos platinimą organizavo J. Mildažis. Jam pavyko įtraukti į LLKS spaudos platinimo darbą Pažaislio valsčiaus viršaitį ir kelis jo savivaldybės darbuotojus³.

Savo slaptus laikraščius ir atsišaukimus leido ne tik Lietuvių frontas ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, bet ir kitos nedidelės rezistencinės organizacijos ir grupelės. Tarp jų išsi- skyrė Nepriklausomos Lietuvos sąjūdžio leidžiamas laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“. Tai buvo pirmasis lietuvių antinacinės rezistencijos laikraštis. Jį 1941 m. rudenį Vilniuje pradėjo leisti liaudininkų srovės žmonės. Iš viso buvo išleista 49 numeriai (paskutinis – 1944 m. liepos 22 d.). Laikraštį redagavo Jonas Kardelis, Bronius Bieliukas ir kiti liaudininkai. Didelių žmonių nuostolių laikraščio leidėjai nepatyrė. Yra žinoma, kad 1943 m. balandžio 29 d. gestapui suėmus vadinamąją spaudos grupę, tarp suimtųjų buvo ir „Nepriklausomos Lietuvos“ korektorius ir pagrindinis platintojas Nikodemus Abromas-Abromavičius, laik- raščio platintojas tarp lietuvių policijos Jonas Balčaitis, laikraščio bendradarbiai Vaclovas Alksninis ir Pranas Žukas, rėmėjas A. V. Daniūnas⁴. Jie buvo išvežti į Štuthofio konclagerį. Pokario metais „Nepriklausomos Lietuvos“ leidimas buvo atnaujintas JAV.

Detalesnių žinių apie Lietuvos laisvės armijos laikraštį „Karinės ir politinės žinios“ neturime. Tėra žinoma, kad, organizuodamas laikraščio leidimą, daug nuveikė LLA vadas Kazys Veverskis. Jis taip pat rašė straipsnius ir laikraštį redagavo⁵.

Slaptoji spauda buvo platinama net Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. 1943 m. sausio 28 d. gestapas suėmė penkis kalėjimo tarnautojus (tarp jų vieną moterį). Kalėjimo virši- ninkas I. Vylius-Velavičius dėl „neaiškios laikysenos“ buvo iš tarnybos atleistas⁶. Slaptos spaudos platinimas buvo gerai organizuotas ir išplėtotas po visą Lietuvą. L. Dambrasas savo prisiminimuose rašo: „Nelegali spauda buvo platinama organizuotai. Platinti padėjo

¹ Ten pat, p. 52.

² Ten pat, p. 53, 54.

³ Ten pat, p. 55.

⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1943 m. balandžio mėn. atas- kaita RSHA // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62.

⁵ LSSR valstybės sau- gumo liaudies komi- saro A. Guzevičiaus 1945 m. vasario 10 d. specialus praneši- mas LSSR LKT pir- mininkui M. Gedvi- lui // LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 40, l. 61.

⁶ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 32, l. 11.

pašto, policijos, net saugumo darbuotojai. Kiekvienas didesnis Lietuvos miestas turėjo atsakingą platintoją, kuris savo ruožtu ap-rūpindavo spauda vietos gyventojus. Daug padėjo paštas. Paštu siųsdavo banderoles saviems, kurie gavę žinodavo, ką toliau da-ryti. Valdžios atstovams, o ypač įtartiniems asmenims, spauda buvo gabenama į namus – įmetama į pašto dėžutę. Čia daugiausia pa-sitarnaudavo studentai ir laiškanėšiai. Ypač Kauno laiškanėšiai noriai padėdavo. Vilniuje ir Kaune platintojai buvo parenkami pagal darbovietes. /.../ Man atrodo, čia galima būtų išvardinti visą lietuvių inteligentiją, nes vo-kiečių okupacijos metais nebuvo tokių, kurie perskaitę drįstų laikraštėlį sunaikinti. Nele-galioji spauda buvo lietuvių dvasinis penas.“¹

Slaptoji lietuvių spauda buvo svarbiausias antinacinės rezistencijos ginklas. Rašytinė antinacinė propaganda ir agitacija labai prisidėjo prie vokiečių organizuojamos mo-bilizacijos į kariuomenę ir darbo tarnybą sužlugdymo, visiško lietuvių SS legiono boikotavimo. Slaptoji spauda buvo gaudyte gaudoma ir skaitoma Lietuvos miestuose ir kaimuose, jos nurodymai ir instrukcijos lėmė mūsų jaunimo vienokią ar kitokią laikyseną. Prisiminimų apie koncentracijos stovyklas knygoje „Okupantų replės“ Henrikas Žemelis rašo: „Jeigu vokiečių valdžia išleisdavo koki potvarkį ar paskelbdavo kokią registraciją, tai visi laukė, kaip pasakys tuo klausimu pogrindis, ir tik tada išpildydavo arba ne. Nežinomų aukotojų aukos plaukė nepertraukiamai.“²

Uždavimas. Forma Nr. 63.

Kaune, 1946-1947.

Kaune, 1946-1947.

Edės Nr.	Pavardė	Paso blanko Nr.
1946	Valiulis	1946
Vardas	Jurgis Juozas	
Gyvena	Valsčius	8381
Gimimo data arba amžius	Kaimas (miestas)	Kauna
Gimimo vieta	Apskritis	Petrupilis
	Valsčius	
	Kaimas	

Asmens žymės:	Ypatingos žymės:
Ugis: 1,70 m	
Plaukai: rudi	
Akys: mėlynos	
Veidas: šviesus	
Užslėmimas	Studentas
Tautybė	Lit.
Tikybė	R. Kat.

„Sp.“ B-vė

Antinacinės rezistencijos dalyvio Jurgio Valiulio pasas

¹ Dambrauskas L. Gyvenimo akimirkos, p. 167.

² Žemelis H. Okupantų replės. Bad Viorishofenas, 1947, p. 66.

DOKUMENTAI

SAUGUMO POLICIJOS VALDININKO
ATSIMINIMAI

Apie Augustą Gailių žinių nedaug. Nerasime informacijos apie jį enciklopedijose, žinynuose, juo labiau – populiariuose leidiniuose. Šiek tiek apie jį rašo Severinas Vaitiekus, Lietuvos žvalgybos istorijos tyrinėtojas, kelių knygų autorius¹.

Tarpukario nepriklausomos Lietuvos valstybės žūties dienomis A. Gailius buvo Valstybės saugumo departamento kriminalinės policijos pareigūnas. Kad ir „baisiausiai viską vaizduodamasis nei aš, nei mano draugai nesuvokėme net to, kas tuojau pat įvyko... Prislėgti nežinios ir kažkokio pikto klaikaus nujautimo, mes godžiai rijome žinias apie Respublikos Prezidento pabėgimą, – prisimindamas tas valandas vėliau rašė A. Gailius. – Po to ėjo nauji smūgiai: pabėgo vidaus reikalų ministras generolas Skučas, pabėgo Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis! Ir vienas, ir kitas buvo mūsų viršininkai. <...> Net kriminalinės policijos viršininkas Petras Pamataitis buvo palikęs mus toje pačioje nežinioje. Laimei ar nelaimei, prieš kelias dienas jis buvo susižeidęs ir šiom sunkiom valandom gydėsi namuose. <...> Kažkoks neapčiuopiamas nepasitikėjimo jausmas užvaldė mus visus. Mes pykome ant savųjų bendradarbių, kodėl jie nepasitiki, o patys savo nepasitikėjimo nemokėjome panaikinti. Mes bijojome kažko nežinomo, bet neišvengiamo ir baisaus.“²

Patikėjęs viršininkų pažadais, neva kriminalinės politikos veikla bus tęsiama, A. Gailius, pasak S. Vaitiekiaus, „liko dirbti sukomunistintame VSD. NKVD jis dirbo iki 1940 m. lapkričio mėn.“³.

S. Vaitiekus pastebi, kad žurnalas „Politika“ 1990 metais paskelbė A. Gailiaus atsiminimų apie A. Sniečkaus veiklą VSD⁴. Tačiau redakcijos prieraše nurodyta, kad „nėra žinoma, kaip susiklostė tolesnis A. Gailiaus likimas“.

Man pačiam neteko gilintis į A. Gailiaus gyvenimo istoriją, apie jo gyvenimo trajektoriją ir likimą taip pat nieko negalėčiau pasakyti. Mano dėmesį patraukė tik keletas svarbių jo rašinių vokiečių okupacijos meto ir išėivijos spaudoje⁵, reikšmingų Lietuvos okupacijos ir Valstybės saugumo departamento sunaikinimo istorijai. Matyti, kad tai būta įdomaus, įžvalgaus, pastabaus, pasakoti mokačio žmogaus.

A. Gailiaus atsiminimai buvo spausdinami 1950 metais Klyvlendeėjusiame savaitraštyje „Dirva“ per devynis numerius⁶. Čia iš laikraščio paimtas tekstas neredaguotas, tik techniškai patvarkytas.

Vidmantas Valiušaitis

- ¹ Vaitiekus S. Lietuvos žvalgyba XX a. viduryje ir antroje pusėje. Vilnius, LGGRTC ir VSD, 2018, 560 p.; Vaitiekus S. Lietuvos žvalgyba 1918–1940 metais. Veidai ir vaizdai. Vilnius, LGGRTC, VSD ir LVCA, 2019, 532 p.; Vaitiekus S. Tuskulėnai: egzėkucijų aukos ir budeliai (1944–1947). Vilnius, LGGRTC, 2011, 416 p.
- ² Gailius A. Pirmosios čekistų dienos Lietuvoje. Sniečkaus vizitas // Ateitis, 1944 m. kovo 18 d.
- ³ Vaitiekus S. Lietuvos žvalgyba XX a. viduryje ir antroje pusėje, p. 65.
- ⁴ Gailius A. Kaip Antanas Sniečkus kūrė saugumą. Ekspolcininko ir eksčekisto prisiminimai su istoriko komentaru // Politika, 1990, nr. 6, p. 13.
- ⁵ Sniečkaus vizitas // Ateitis, 1944 m. kovo 18 d., nr. 66 (369); Pirmieji suėmimai ir masinis teroras // Ateitis, 1944 m. kovo 22 d., nr. 69 (372); Čekos užuomazga // Ateitis, 1944 m. kovo 24 d., nr. 71 (364); Čekistinės veiklos principai // Ateitis, 1944 m. kovo 30 d., nr. 76 (379); Agentų medžioklės // Ateitis, 1944 m. balandžio 12 d., nr. 85 (388).
- ⁶ Kaip Lietuvoj buvo kuriama Čeka // Dirva, 1950 m. rugsėjo 7, 14, 21, 28 d., spalio 5, 12, 19, 26 d., lapkričio 2 d.

JAV liėuvių laikraštis „Dirva“. Šiame numeryje pradėti skelbti A. Gailiaus atsiminimai

KAIP LIETUVOJ BUVO KURIAMA ČEKA

Augustas Gailius

buv. Lietuvos kriminalinės policijos valdininkas

Kaip išaugo Čeka Lietuvoje

Kukliai įrengtame nepriklausomos Lietuvos valstybės saugumo departamento direktoriaus kabinete po 1940 m. birželio 15 d. atsisėdo Antanas Sniečkus. Kai pirmą kartą, jo pakviesti, į kabinetą susirinko keli dar pasilikę senosios valstybės saugumo policijos ir kriminalinės policijos skyrių viršininkai, prieš save jie išvydo plikai kirptą grubaus veido žmogystą. Už direktoriaus stalo jis sėdėjo atsiraitojęs kruvinai raudonų marškinių rankoves, o suglamžyto švarko atlake buvo įsegti penkiakampė žvaigždė. Stambi, kiek pakumpusi nosis linko prie storų negriškų lūpų. Susirinkusieji susidūrė su piktom akim, kurios, besiskverbamos pro suveltus antakius, atrodė linkusios sukelti perkūnijas.

Kai kurie iš atvykusiųjų jį pažino, nes tai buvo žmogus, kurį saugumo policija ne kartą buvo atidavusi teismui bausti už slaptą komunistinę veiklą Lietuvoje. Ir dėl to buvo nepaprastai keista, kad tas žmogus, kuris dar tik prieš porą dienų buvo kalėjimo vienutėje, dabar sėdi direktoriaus kabinete ir imasi vadovauti kaip tik tai įstaigai, kuri naikino Lietuvoje platinamas komunizmo bacilas.

Kurį laiką visi tylėjo. Prieš atvykusius buvo naujas direktorius, o už jo neįprastai plika siena. Ten neseniai kabojo meniška Vytis, o žemiau – schema, rodanti nelegalios komunistų partijos kuopelių dislokaciją Lietuvoje. Abu šie paveikslai iš kabineto buvo pirmiausia ir pašalinti.

– Draugai, – pirmą kartą Valstybės saugumo departamento direktoriaus kabinete suskambėjo šis žodis, – padėties pasikeitimas jums visiems yra aiškus. Ir tas pasikeitimas jūsų nenustebino. Dar daugiau! Jūs jos nesibaidote, nes tie, kurie jautėsi esą kalti, jau pasiskubino pabėgti. Jūs pasilikote ir jūs gyvensite. Jūs dirbsite darbo liaudies gerovei ir ta liaudis, aš užtikrinu, jūsų nenuskriaus. Su draugu Vitulskiu (tuo laiku jis pavadavo kriminalinės policijos viršininką Petrą Pamataitį, kuriam į tarnybą taip ir neteko grįžti) aš jau esu prieš tai kalbėjęs ir dabar vėl pakartuju, kad nė prieš vieną senosios kriminalinės policijos tarnautoją nebus pavartotos jokios represijos, jei jis nenusikalto komunizmui. Taip pat jie nebus atitraukti nuo savo pareigų. Taip pat bus rūpestingai ištirta palikusių Valstybės saugumo policijos tarnautojų veikla. Ir jei pasirodys, kad jie patys asmeniškai nepersekiojo komunistų, jiems bus leista laisvai pasirinkti kitas tarnybas, bet tik po to, kai aš rasiu reikalingu juos iš dabartinių pareigų atleisti. Visi tie tarnautojai, kurie šiuo momentu yra tarnyboje, privalo stropiai pildyti savo pareigas ir laukti mano asmeniškų parėdymų, kuriuos aš perduosiu per savo artimiausią padėjėją – Valstybės saugumo policijos viršininką draugą Zdanavičių. O kiekvieną pasitraukimą iš pareigų laikysiu tėvynės išdavimu ir į tai atitinkamai reaguosiu. Jei iš mūsų rankų paspruks patys tarnautojai, tai pasiliks jų šeimos...

Sniečkus vėl permetė susirinkusius piktu žvilgsniu.

– Aš pats, – pareiškė jis toliau, – atvykau čia, prieš tai pasitaręs su draugu Pozdniakovu. Reikės iš nieko suorganizuoti tokią instituciją, kokia Sovietų Sąjungoje žinoma Čekos vardu. Darbo bus daug. Visiems likusiems tarnautojams yra geriausia proga savo ligšiolinius patyrimus panaudoti naujam kuriamajam darbui ir tuo būdu akivaizdžiai įrodyti savo atsidavimą liaudžiai. To bus griežtai reikalaujama. Turiu pastebėti, kad kriminalinė policija mano žinioje veiks tik trumpą laiką, o vėliau ji bus išskirta į savarankišką vienetą.

Iš šios kalbos visi suprato, kad Sniečkus niekuo nepasitiki ir kad jo kalba yra kupina melo. Niekas nesitikėjo, kad jis sutiks dirbti su tais žmonėmis, kurie kelis kartus sutrukėdė jo slaptą komunistinę veiklą ir jį patį laikė kalėjime. O Antanas Sniečkus valstybės

Antanas Sniečkus. Albumas „Lietuvos kriminalinėje ir politinėje policijoje 1920–1940 m. darytos suimtųjų komunistų, komjaunuolių ir kitų nuotraukos“. LCVA

saugumo organams buvo žinomas nuo 1921 metų. Tada jis, teturėdamas 18 metų, buvo priverstas apleisti savo tėviškę – Būblelių kaimą, Šakių v. – ir bėgti į Sovietų Rusiją. Šešerius metus Maskva jį maitino ir atitinkamai „švietė“. Jis turėjo lankyti įvairius institutus, kuriuose rengiami specialūs kvalifikuoti agentai užsieniui. Per tą laiką jis virto patentuotu padugnių organizatoriumi ir dėl to 1927 metais Maskva slaptai permetė jį į Lietuvą komunistines kuopeles organizuoti ir joms vadovauti. Iki 1930 metų jis veikė pogrindžiuose, bet tada baigėsi jo slaptos veiklos dienos: saugumo policija likvidavo jį ir jo štabą, o teismas pasmerkė jį kalėti sunkių darbų kalėjime 15 metų. Trejus metus atkalėjęs, jis antrą kartą iškeliavo į Maskvą, bet dabar jau kaip atlyginimas Sovietams už atgaunamus iš Sovietų Rusijos kunigus. Ten, Maskvoje, Sniečkus vėl trejus metus buvo papildomai „mokslinamas“. Jis turėjo pagilinti žinias, dar labiau išsispecializuoti.

1936 metais Sniečkus nelegaliai buvo dar kartą grąžintas į Lietuvą toliau tęsti savo komunistinę veiklą. Ir šį kartą Sniečkui fatališkai pasisekė trejus metus išsisukti iš jį persekiojančios valstybės saugumo policijos. Tačiau 1939 metais saugumo policija pagaliau sugavo šį Maskvai tiek daug kaštavusį komunistų organizatorių. Teismas vėl nubaudė jį kalėti sunkių darbų kalėjimu aštuonerius metus.

Dabar jau pati Maskva, jos raudonoji armija, atėjo išlaisvinti Sniečkaus ir jo draugų, kad jų pagalba galutinai sunaikintų visą lietuvių tautą.

Senieji valstybės saugumo policijos tarnautojai, kurie dar nebuvo išbėgioję, dabar, po naujojo direktoriaus kalbos, suprato, kad jiems kitos išeities nėra. Todėl ir jie išnyko, kaip kamparas. Tik kriminalinės policijos tarnautojai, nuolatos viršininkų perspėdinėjami, liko savo vietose. Dėl to jie ir pateko į pirmųjų Sniečkaus štabo narių žydų – Slavino, Krastino, Dembos, Todeso, Finkelšteino, Komodaitės, Rozovskio ir kitų rankas. Prieš savo norą ir valią, pirmomis dienomis jie turėjo dalyvauti operacijose, kurias vykdė šis naujas žydiškasis štabas. Užtikrinimai, kad kriminalinės policijos tarnautojai nebus naudojami saugumo policijos darbui, tuojau buvo paneigti. Kriminalinės policijos tarnautojai kartu su naujais paskubomis sukomplektuotais bolševikiniais saugumo policijos kadrais turėjo 1940 metų liepos mėn. iš 11 į 12 dienos naktį vykdyti pirmuosius suėmimus, atliktus pagal Zdanavičiaus parengtą ir Sniečkaus patvirtintą planą. Po to jiems buvo įsakyta užantspauduoti visų suimtųjų ir į užsienį pabėgusių asmenų butus, nedarant juose jokių kratų. Pasilikusios šeimos turėjo būti sugrūstos į pačius menkiausius kambarėlius, daugiausia į virtuves. Kiti kambariai buvo užlakuoti.

Šis darbas galutinai prislėgė ir senuosius kriminalinės policijos tarnautojus. Vienas po kito jie pradėjo eiti savo buvusių bendradarbių – valstybės saugumo policijos tarnautojų pėdomis.

Sniečkui pradėjus organizuoti pagrindines Lietuvos NKVD institucijas, Valstybės saugumo departamento rūmuose kasdien ėmė rodytis vis daugiau ir daugiau žydų. Žydų ir rusų kalba pradėjo nustelbti lietuvių kalbą. Tarp senųjų kriminalinės policijos tarnautojų ir naujųjų „enkavedistų“, kuriuos visi iš karto pradėjo vadinti čekistais, išaugo stora mūro siena ir jos nei vieni, nei kiti nebandė pralaužti.

Pirmieji Lietuvos čekistai, sudaryti iš vietos žydų ir įvairaus nusikalstamojo elemento, apie tikrą čekistinę veiklą dar neturėjo mažiausio supratimo. Jie tik mokėjo didžiuotis

čekisto vardu. Nežiūrint pirmųjų žiaurumų, kuriuose teko dalyvauti ir seniesiems kriminalinės policijos tarnautojams, dar vis vyravo įsitikinimas, kad čekistų veikla, gal tik žymiai žiauresnė, bus panaši į buvusios saugumo policijos veiklą. Dėl to buvo rimtai stebimasi faktu, kad vietoje išmokslintų ir specialiai parengtų tarnautojų dabar stoja tikri nemokšos, kuriems pasirašymas yra sunkesnis darbas už akmenų skaldymą. Tik vienas Sniečkus čekistiniam darbui ir NKVD institucijų organizavimui, matyt, buvo puikiai Maskvoje parengtas. Jis iš karto, dar nespėjęs prijungti Lietuvos prie SSRS, suorganizavo ne tik pagrindines, bet ir pagalbines Čekos, arba oficialios NKVD institucijas. Jo „nuopelnams“ priklausė greitas ryšių kontrolės suorganizavimas (Žiūr. Lietuvių archyvas, I t., 169 psl. ir IV t., 304 psl.), slaptų NKVD filijų įsteigimas įstaigose ir įmonėse, geležinkelio ir vandens kelių kontrolės suorganizavimas ir t. t. Tačiau paties svarbiausio dalyko, būtent, agentūrinio teroro jis nespėjo tinkamai išplėsti. Jo laikais prasidėjo tik pirmieji agentūrinio teroro žingsniai. Bet ir jis buvo įsitikinęs, kad agentai turi viską girdėti ir viską matyti. Kiek galėdamas, jis siuntė savo žmones į visas įstaigas ir įmones. Net kriminalinės policijos skyriai, kuriuose dirbo senieji tarnautojai, gavo tokius Sniečkaus šnipus, kurie, nieko nenusimanydami kriminalinės policijos darbe, pavirto „laborantais“, nes privalėjo informuoti savo šefą apie tai, kaip laikosi ir ką kalba senieji „smetoniniai kriminalistai“. Jis paliko senąją abiejų policijų dvilypumą.

TSRS įgaliotasis pasiuntinys Lietuvoje Nikolajus Pozdniakovas. LCVA

Tačiau visai kitaip į tą dvilypumą žiūrėjo pats Pozdniakovas ir pirmieji iš Maskvos atvykę čekistai. Būdinga, kad per visą laiką, kol dirbau kriminalinėje policijoje prieš bolševikų įsiveržimą, SSRS pasiuntinys Lietuvai Pozdniakovas nebuvo pastebėtas Valstybės saugumo departamento rūmuose. Tačiau, atvykus Sniečkui, jis pasidarė nuolatinis svečias šio naujojo direktoriaus kabinete. Ten jis kartais išsėdėdavo po kelias valandas, kažką ilgai aptardamas kartu su artimaisiais Sniečkaus bendradarbiais. O šie kartais ir išsiplepėdavo, kad Pozdniakovas esąs nepatenkintas, kam senieji smetoniniai kriminalistai maišosi tuose pačiuose rūmuose. Jis reikalavo galimai greičiau pertvarkyti ir atitinkamai išvalyti kriminalinę policiją. Kadangi buvo aišku, jog Sniečkus tik vykdė Pozdniakovo reikalavimus, tai nė vienas senasis kriminalinės policijos tarnautojas nesitikėjo išliksiąs savo ligšiolinėje vietoje.

Sniečkus nebuvo savistovus nei viename žingsnyje. Pirmas kelias dienas jo veiklai dirgavo pats Pozdniakovas, o paskui į jo kabinetą jis dar atvedė kažkokį ne vietinį, civiliai apsirėngusį žydą ir pristatė jį Sniečkui. Kaip netrukus paaiškėjo, tai buvo garsusis čekistas Gladkovas, palikęs tokių liūdnų atminimų lietuvių tautai.

Kaip Sniečkus tempė paskui save Kauno žydus, taip Gladkovas, nors oficialiai dar jokio posto neužimdamas, tempė iš Maskvos kvalifikuotus čekistus. Šie jau iš karto pradėjo šaukti, kad toks policijų sujungimas esąs nenormalus, kad nei Čekos, nei NKVD praktikoje tokių dalykų nebuvo ir nesą: kriminalinė policija turi būti išskirta. Juos ypač pykino faktas, kad senieji tarnautojai, kurių tarpe gali būti daug liaudies priešu, net nepadarė jokio generalinio valymo, nuolatos maišosi tuose pačiuose rūmuose ir dėl to varžo čekistų veiklą bei „judesių laisvę“, apie kurią tada dar niekas tikro supratimo neturėjo... Tai, girdi, nepakenčiama slaptumo atžvilgiu; jokių būdu nesą galima organizuoti agentūrinio tinklo. Buvo įrodinėjama, kad net ir tada, kai kriminalinės policijos tarnautojais būtų galima pilnai pasitikėti, jie vis tiek nebūtų pageidaujami tuose pačiuose rūmuose. Bet anais laikais, kol Lietuva dar nebuvo oficialiai prijungta prie SSRS ir kol iš Maskvos

atvykusieji čekistai oficialiai jokių postų dar nebuvo užėmę, atvykusiųjų balsas nebuvo taip griežtai vykdomas.

Nelaukdamas oficialaus Lietuvos prijungimo, Gladkovas ir Pozdniakovas energingai gabenosi iš SSRS vis naujus ir naujus čekistų būrius. Jie buvo telkiami iš visų „toli pažengusių“ socialistinių respublikų. Dėl to čekistų armija daugėjo ne dienomis, o valandomis.

Iki bolševikų invazijos visas Valstybės saugumo departamento centras Kaune kartu su kriminaline policija ir adresų biuru užėmė tik dalį rūmų. Kitoje tų pačių rūmų dalyje tilpo Kauno apskrities valdyba, Kauno apskrities viršininko įstaiga ir judėjimo policija. Nepaprastai augant čekistų skaičiui, iš rūmų pirmiausiai ir buvo iškraustytos šios įstaigos. Tada jie kapitaliniu remontu buvo suskirstyti į dvi tarpusavyje nesusisiekiančias dalis. Vienoje pasiliko naujieji čekistai, o kitoje buvo apgyvendinta senoji kriminalinė policija, nuolatos irgi papildoma naujomis, jau bolševikiškai parinktomis, mažamokslių pajėgomis.

Po to, iki oficialaus Lietuvos prijungimo prie SSRS, jokių pasikeitimų neįvyko. Sniečkus, Pozdniakovo ir Gladkovo nurodomas, tuo laiku rinko naujus kadrus vis besiplečiantiems NKVD skyriams.

Viskas iš pagrindų pasikeitė Lietuvą oficialiai prijungus prie SSRS. Dar tą patį vakarą, kai SSRS Aukščiausioji Taryba iškilmingai „priėmė“ Lietuvą į Sovietų Sąjungą „pilnateisium nariu“, buvusiuose Valstybės saugumo departamento rūmuose iš karto atsirado daugybė uniformuotų įvairaus laipsnio čekistų priešakyje su Gladkovu, užsivilkusiu valstybės saugumo majoro uniformą.

Uniformuotieji čekistai tarė savo žodį: jie suorganizavo vidaus reikalų liaudies komisariatą (VRLK (NKVD)), susidedantį iš Valstybės saugumo valdybos ir Milicijos valdybos; tai buvo padaryta dar prieš kitų komisariatų įsteigimą. Iš rūmų tuojau buvo išmesta kriminalinė policija. Atskiru skyrium ji dabar įėjo į naujai suorganizuotą Milicijos valdybą, kuriai Maskva jau iš anksto buvo atsiuntusi šefą milicijos kapitoną Aldgolcą (žydą). Kriminalinis tos valdybos skyrius taip pat gavo šefą – milicijos leitenantą rusą Guzejevą. Tai tipiškas čekistas, kuris ypač pasižymėjo masinio lietuvių trėmimo metu, kaip trėmimų štabo narys. NKVD vadovybė Maskvoje, įvertindama jo nuopelnus lietuvių tremiant, Guzejevą paaukštino ir buvo, kaip jis pats gyrėsi, numačiusi paskirti Leningrado kriminalinės policijos viršininku.

Sniečkaus kabinete visame uniformos išdidume įsikūrė vėliau taip liūdnei pagarsėjęs čekistas – valstybės saugumo majoras Gladkovas. Valstybės saugumo departamento neliko. Ir tik dabar prasidėjo skubus pasirengimas vispusiškam čekistinio teroro išvystymui. Kiekvienoje apskrityje buvo suorganizuotas apskrities NKVD (NKGB) skyrius. Čekistai nesulaikomai pradėjo skverbtis į visus kampus, užgrobti visas gyvenimo sritis. Netrukus neliko nė vienos viešojo gyvenimo vietelės, kurioje nebūtų patupdytas čekistas su specialiais uždaviniais. NKVD centre iš karto atsirado apie 95 procentai žydų ir rusų. Maždaug tas pats santykis buvo ir apskričių skyriuose.

Čekistų darbo principai

Nors Guzejevas buvo griežtai nusistatęs likviduoti visus senuosius kriminalinės policijos tarnautojus, tačiau be senųjų tarnautojų bent pradžioje negalėjo išsiversti. O kai kuriuos specialistus ir labiau patikimus asmenis buvo priverstas laikyti pas save net iki paskutinių dienų. Ir man pačiam teko „laimė“ keturis mėnesius dirbti milicijos leitenanto Guzejevo vadovybėje. Per tą laiką turėjau puikiausios progos įsitikinti, kuo ir kaip čekistai grindžia savo veiklą ir ką jie laiko svarbiausiu savo darbo sėkmingumo laidu. Duodamas pirmąsias instrukcijas apie naujus kriminalinės policijos tarnautojo uždavinius, Guzejevas šitaip pareiškė:

– Socialistinėje santvarkoje kriminalinės policijos tarnautojas visai nesiskiria nuo tikrojo čekisto. Visos čekistinės nusikaltėlių persekiojimo priemonės turi būti nesvyruojant

taikomos ir kriminalinės milicijos tarnautojo darbe. Be to, negalima užmiršti, kad mes esame čekistų pagelbininkai pilna to žodžio prasme ir turime visada dirbti bendram komunizmo tikslui, padėdami jiems aiškinti pačius pavojingiausius kontrrevoliucinius elementus. Todėl aš kategoriškai reikalauju čekistinio budrumo ir čekistinės konspiracijos visose darbo srityse. Taip pat reikalauju pamiršti senuosius buržuazinius nusikaltimo principus, visokias ten jūsų indentifikacijas, laboratorijas, mikroskopus, daktiloskopus ir t. t. Man bus geras tik tas tarnautojas, kuris, nusikratus buržuaziniais prietaisais ir apsišarvavęs marksizmo-leninizmo mokslu, dirbs kaip tikras čekistas, t. y. įsigis daugiausia agentų ir mokės priversti juos apie viską pranešdinėti. Reikalinga čekistinėmis priemonėmis priversti žmones klusniai jums tarnauti, o atsisakančius sugebėti likviduoti. Man buvo parodytos jūsų laboratorijos, visokie ten jūsų nusikaltimams aiškinti įrankiai. Velnio! Duokit man kiek galima daugiau agentų. Dvylika metų buvau čekistu įvairiose plačios mūsų tėvynės vietose ir dėl to puikiai žinau, kad tik slapsti bendradarbiai gali padėti likviduoti nusikalstamąjį elementą.

Visiškas kriminalinės policijos laboratorijų paneigimas buvo tiesiog apglušinantis, nes Lietuvos kriminalinė policija tomis laboratorijomis labai pagrįstai didžiavosi. Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis ir Lietuvos kriminalinės policijos viršininkas Petras Pamataitis ilgus metus nepaprastai rūpinosi tų laboratorijų išplėtimu. Laboratorijos buvo aprūpintos pačiais moderniausiais aparatais ir įrankiais. Jose dirbo įvairių sričių diplomuoti specialistai: chemikai, biologai ir t. t. Be savo bendrųjų žinių, jie tam tikrą laiką buvo iškomandiruoti į užsienius ir ten dar labiau pasitobulino. Ypač pavyzdinčiai buvo pastatytas šaunamųjų ginklų, kulų ir tūtelų tyrimas, kraujo žymių, plaukų tyrimas ir pan. Kriminalinės policijos vadovybė laikėsi principo, kad vietoje nusikaltėlio turi kalbėti nusikaltimą įrodantieji daiktai. Tie *corpus delicti* ir buvo svarbiausiais laboratorinių tyrimų objektais. Kiekvienoje svarbesnėje byloje visada būdavo naudojamosių šių laboratorijų tyrimais. Jie, o ne pačių nusikaltėlių ar liudininkų parodymai, nulemdavo įtariamojo likimą. Laboratoriniai tyrimai buvo taip ištobutinti, kad jų patarnavimai domino ir užsienį. Kai kurie kraštai kvietėsi mūsų kriminalinės policijos ekspertus atlikti tyrimus, aiškinant pas juos įvykdytus stambesnio masto nusikaltimus.

O dabar kažkoks milicijos leitenantas, net nemokąs kitaip, kaip tik rusiškai pasirašyti, visas tas laboratorijas nesivaržydamas siuntė „velnio“. Laboratorijų specialistams, kuriuos jis vis dėlto buvo palikęs, teko ilgai įrodinėti tokių laboratorijų būtinumą. Ir jie tai darė norėdami kaip nors išsaugoti brangius laboratorijos įrankius ateičiai.

Dėstydamas toliau savo pažiūras ir aiškindamas naujus darbo principus, Guzejevas šitaip kalbėjo:

– Todėl ir jūs nuo šios dienos dirbsite visai naujais principais: medžiosite agentus ir priversite juos viską išpasakoti. Jūsų agentais turi virsti visas nusikalstamasis elementas, nes visi įskundinėja visus. Iš nusikaltėlių registracijos jūs išsirašykite kiekvieno jų nusikaltimus, adresų biure išsiaiškinkite jų gyvenamas vietas ir su taip parengta medžiaga ateisite pas mane. Aš viską patikrinsiu ir nurodysiu, kokius asmenis pradžia naudinga pasirinkti agentais. Taip pat kiekvienas tada asmeniškai gausite paskutinius nurodymus dėl atskirų agentų verbavimo būdų.

Toliau Guzejevas jau palietė ir agentų verbavimo būdus, pareikšdamas, kad „pirmiausia reikalinga geruoju su agentu tartis, o tik nesusitarus, pavartoti kietesnes čekistines priemones“.

– Geruoju tariantis, – švietė Guzejevas, – kreipkite dėmesį į agentūrinamo asmens ypatybes, į jo polinkius, ypač silpnybes, į jo dabartinę padėtį, į praeitį ir t. t. Tačiau visiems galite nurodyti, kad tuo atveju, jei jie nenorės geruoju pasižadėti bendradarbiauti, juos, kaip pavojingus nusikaltėlius, be jokio pasigailėjimo ištremsite sunkiems darbams į Rusijos

gilumą, kur jie nė poros metelių neišgyvens. Jei nustatytu laiku agentūrinamas asmuo nesutiks pasirašyti pasižadėjimo, jūs privalote jį suimti ir laikyti daboklėje „ant duonos ir vandens“ ir nuolatos vis atnaujinti pasiūlymą bendradarbiauti. Anksčiau ar vėliau duona ir vanduo, papildoma jūsų sugebėjimais, agentūrinamą asmenį atitinkamai nuteiks.

Šitaip nusakęs pačią agentūrinimo eigą, Guzejevas dėstė savo planus toliau:

– Sutikęs bendradarbiauti, kiekvienas agentas privalo savo ranka pasirašyti pasižadėjimo tekstą, kurio pavyzdį jūs gausite raštinėje, o atskirame lape – savo biografiją. Jei suimtas ir toliau atsisakinės pasirašyti pasižadėjimą, persiųskite jį į kalėjimą ir laikykite ten tol, kol pagaliau jam nusibos kalėjime sėdėti. Paskui ir iš tokio tipo turėsite mokėti viską taip išsunkti, kad jis pasakotų net ir apie tuos nusikaltimus, kuriuos jis susigundys pats įvykdyti. Vienas jūsų agentas pranešinės apie kitus, o kiti apie jį ir jūs pamatysite, kad pačiu trumpiausiu laiku mums pasiseks likviduoti visus Lietuvoje veikiančius nusikaltėlius ir niekam nebus noro toliau nusikalsti. Atsiminkite, kad visi kriminaliniai agentai turi būti įpareigoti pranešinėti ir apie priešvalstybinius gaivalus. Šios rūšies pranešimus reikia surašyti atskiruose lapuose ir tučtuojau pristatyti man.

— — — — —

Šios naujos leitenanto Guzejevo instrukcijos visą darbą kriminaliniame skyriuje apvertė aukštyn kojom. Pradžioje kiekvieną dieną reikėjo pranešdinėti Guzejevui, kiek kuris tarnautojas įsigijo agentų ir kaip vyksta kitų agentų verbavimo darbas. Vėliau buvo prieita prie taip vadinamų savaitinių žinių. Buvo parengti atitinkami blankai, kuriuose kiekvienas tarnautojas kas savaitę turėjo įrašyti, kiek jis turėjo agentų savaitės pradžioje, kiek užverbavo naujų per savaitę ir kiek numato užverbuoti ateinančią savaitę.

Tačiau senieji tarnautojai nuolat suklupdavo naujam darbe, kuris jiems buvo ne tik neįprastas, bet ir šlykštus. Būdinga, kad daugumas net ir užkietėjusių kriminalistų nusikaltėlių geruoju nesutikdavo virsti šnipais ir įdavinėti kitus savo draugus. Daugiausia jie pareiškėdavo, kad tai gali padaryti tik laisvu noru, be jokios prievartos ir pasižadėjimo. Suprantama, kad agentūrinami asmenys tai sakydavo tik norėdami išsisukti. Dėl to numatytus agentūrinti asmenis reikėjo gaudyti jų gyvenamose vietose, nakties glūdumoje brautis į jų butus, gąsdinti jų šeimas, o juos pačius, nepadarius jokio naujo nusikaltimo, grūsti į kalėjimą. Kiekvienam suimtam Guzejevas išgaudavo prokuroro žydo Kaša sutikimą laikyti neribotą laiką kalėjime.

Visiems seniesiems ir kai kuriems naujiems kriminalinio skyriaus tarnautojams lietuviams buvo aišku, kad, norėdami bent pakenčiamai atlikti reikalaujamas pareigas, jie turėtų virsti rafinuotais teroristais, kankinančiais nekaltus žmones. Todėl didžiausias troškimas ir buvo gauti „vilko bilietą“. Tačiau bandymai pasiliuosuoti baigdavosi sunkiuoju areštu.

– Jūs visi būsite išmesti, – kartą, supykęs už nesėkmingą agentų medžioklę, pareiškė Guzejevas grupei senųjų kriminalinės policijos tarnautojų, – bet tai bus padaryta tada, kai aš to panorėsiu, o dabar jūs turite dirbti taip, kaip dirba čekistai. Nuo šios dienos pristatysite į mano kabinetą visus tuos asmenis, kurie atsisakinės bendradarbiauti. Jūs pamatysit, kaip aš vienas priversiu juos pasirašyti pasižadėjimus.

Tarnautojai pildė Guzejevo įsakymą – atsisakančius tempė į jo kabinetą. Guzejevas atvestąją auką pasilikdavo kabinete pas save po keletą ir net po keliolika valandų. Nuostabu – didelė atvestųjų dauguma, pabuvusi Guzejevo kabinete, iš tikrųjų pasirašydavo pasižadėjimus bendradarbiauti. Koku būdu jis to pasiekdavo, senesniesiems tarnautojams neteko patirti. Taip paslaptinai veikdamas, čekistas Guzejevas per trumpą laiką įsigijo iki 100 agentų. Tačiau ar jie savo pasižadėjimus pildė, to niekas nežino...

Kiekvienam užverbuotam agentui turėjo būti sudaryta atskira jo asmens byla, kurios pradžioje būdavo įsiuvasas jo pasižadėjimas bendradarbiauti, jo biografija ir visos žinios apie jo padarytus nusikaltimus. Po to į tą pačią bylą turėjo būti siuvasi visi jo pranešimai,

pasirašyti slapyvarde. Tų pranešimų nuorašai, patvirtinti agentūrą vedančio tarnautojo, būdavo atiduodami viršininkui, kad jis tam pranešimui duotų reikalingą eigą: pradėti bylą, sekti pranešime nurodytus asmenis, atlikti reikalingus areštus ir t. t.

Kriminalinio skyriaus tarnautojai, nuolat medžiodami naujų agentų, tuo pačiu laiku turėjo susitikinėti su jau užverbuotais agentais, priiminėti jų pranešimus, daryti tų pranešimų nuorašus ir vertimus į rusų kalbą, perdavinėti juos viršininkui, o paskui atsiimti su atitinkamomis rezoliucijomis ir jas įvykdyti. Visa tai reikėdavo atlikti daugiausia nakties metu, o naktys tikdavo agentūrinamiems asmenims terorizuoti. Todėl visas darbas daugiausia tik nakties metu ir buvo atliekamas. Oficialiai jis prasidėdavo 10 valandą rytą ir baigdavosi kitos dienos 2 valandą rytą, su trumpa pertrauka pietums. Tačiau labai dažnai reikėdavo dirbti nuo vienos dienos 10 valandos iki kitos dienos irgi 10 valandos, tai yra, ištisą parą be poilsio.

Kaip buvo verbuojami agentai

Pradėdamas agentūrinio NKVD teroro apžvalgą Lietuvoje, pirmiausia paliečiau man geriausiai žinomą instituciją – NKVD Darbininkų ir valstiečių milicijos valdybos kriminalinį skyrių, kuriame pačiam teko kelis mėnesius dirbti ir kuriame visas darbas buvo atliekamas vadovaujantis pagrindiniais čekistų veiklos principais. Neklystant galima sakyti, kad NKVD kriminalinio skyriaus darbas bent pradžioje visais atžvilgiais buvo panašus į čekistų darbą. Vieni iš jų persekiojo kriminalinius nusikaltėlius, taigi tik aprėžtą gyventojų dalį, o kiti naujieji čekistai tą patį darė su visais lietuviais. Be to, kriminalinio skyriaus tarnautojai, greta savo tiesioginių pareigų, turėjo atlikti ir netiesioginių darbų – rinkti žinias apie vadinamus politinius nusikaltimus. Ir šiam darbui buvo teikiama didelės reikšmės. Veiklos principų tapatumą įrodo ir tas faktas, kad tiek Milicijos valdybos viršininkas Aldgolcas, tiek ir kriminalinio skyriaus viršininkas Guzejevas buvo NKVD šefo Gladkovo pavaldiniai. Kaip ir visose kitose srityse, taip ir čia šie okupantai oficialiai slėpėsi už lietuvių nugarų: Gladkovą dengė Guzevičius, kaip vidaus reikalų liaudies komisaras, Aldgolcą – Petryla, kaip Milicijos valdybos viršininkas, o Guzejevą – Vitulskis, kaip kriminalinio skyriaus viršininkas. Okupantai vadinosi tik jų pavaduotojais, bet faktiškai patys viską lėmė ir viskam vadovavo.

Todėl ir tie nurodymai, kuriuos Guzejevas buvo perdavęs kriminalinio skyriaus tarnautojams, tebuvo tik kiek pakoreguota kopija tų nurodymų, kuriuos Gladkovas įvairiais atvejais perduodavo savo pavaldiniams – čekistams.

Iš pacituotų Guzejevo nurodymų aiškėja ir tie būdai, kuriais NKVD versdavo asmenis pasidaryti čekistų agentais. Pasirodo, kad agentus verbuojant su priemonėmis visai nebuvo skaitomasi. Kiekvienas čekistas, norėdamas įtikti savo viršininkui ir sėkmingai, anot jų, dirbti čekistinį darbą, privalėjo visą savo veiklą grįsti vien tik agentais ir iš jų gaunamais pranešimais. Vyrauja įsitikinimas, kad NKVD institucijos nesigailinčios pinigų, kuriais ir priviliojančios agentus. Tačiau šis įsitikinimas yra klaidingas. Pinigais, tai yra papirkimu, kaip pagrindu, ypač mažai buvo naudotasi Lietuvoje. Rusiškas rublis čia nelabai buvo vertinamas. Net ir kriminaliniai nusikaltėliai, kuriems pinigas yra viskas ir kurie, kaip daugeliui atrodo, už pinigus ir tėvą motiną parduotų, pinigais nesiduodavo suviliojami. Iš savo ir iš savo bendradarbių praktikos žinau, kad šiuo būdu pavyko tik vieną kitą kriminalinį nusikaltėlį privilioti agentauti. Pinigas būdavo naudojamas tik tam tikrais atvejais, būtent tada, kai agentui vietoje atlyginimo čekistai suteikdavo pelningą tarnybą. Apie tai teks vėliau užsiminti. Agentams verbuoti tačiau buvo pakankamas kiekis kitų būdų, kurie glaudžiai siejasi su fiziniu teroru, suėmimais, klasta, provokacijomis ir tam tikru tariamų nusikaltimų anuliavimu.

Savaime suprantama, kad prie kiekvieno agentūrinamo žmogaus čekistai, kaip nurodė Guzejevas, pradžioje ėjo geruoju. Jeigu geruoju kalbinamas ir visokiais pažadais, kuriuose

pirmą vietą užėmė geros tarnybos, gundomas agentūrinamasis asmuo nesutikdavo bendradarbiauti, tai griebdavosi kitokių priemonių. Vyravo neginčijama taisyklė, kad tik tada čekistai privalo iš anksto surinkti visas žinias apie tuos asmenis, kuriuos jie nori paversti savo agentais. Žinios privalėjo būti taip tikslios ir smulkios, kad visas agentūrinamo asmens gyvenimas būtų žinomas taip, kaip jis žinomas patiems artimiausiems draugams, giminėms.

Turėdami reikalingas žinias, kurių rinkimas kartais užtrukdavo iki kelių mėnesių, čekistai kreipdavosi į savo auką dviem būdais: 1) paskirdavo pasimatymą arba 2) suimdavo. Numatytoji auka būdavo suimama tik tuo atveju, kada ji niekur netarnaudavo arba nedirbdavo ir būdavo pavojaus, kad gali pasislėpti. O dirbantieji arba tarnaujantieji pradžioje būdavo tik iššaukiami pasimatymui kurioje nors čekistų pasirinktoje vietoje.

Iškvieštam į pasimatymą asmeniui čekistai viena arba kita forma pasiūlydavo bendradarbiauti. Atsisakymo atveju pasipildavo grasinimai atleisti iš darbo, suimti jį patį ir jo šeimą. Kartu su tokiais grasinimais būdavo aiškiai pasakoma, kad sutikdamas dirbti, agentūrinamasis ne tik tų nemalonumų nepatirs, bet ir už jo bendradarbiavimą jam bus gerai atlyginta, o vėliau, sąžiningai dirbdamas, jis galės laukti žymių paaukštinimų, paskyrimų į geresnes vietas, net ordinų ir „putiovkų“ į kurortus nusipelnusiems darbuotojams...

Taigi agentūrinamasis galėjo pasirinkti arba karjerą, papildomas pajamas ir garantuotą „laisvę“, arba kalėjimą sau ir persekiojimus savo šeimai. Pasirinkimai, toli gražu, nebuvo lygiaverčiai ir todėl atakuojamasis žmogus turėjo būti pakankamai ryžtingas, drąsus ir doras lietuvis, kad neužsikabintų ant čekistų meškerės. Įvairios, kartais pašaliniam žmogui visai neužčiuopiamos, aplinkybės priversdavo agentūrinamus asmenis arba eiti kalėjiman, arba pasirašyti pasižadėjimą. Dėl to kartais ir randama tarp buvusių užagentūrintų asmenų ir tokių, kurie, rodos, jokių būdu negalėjo būti agentais.

Ir su atsisakančiais taip pat nevienodai elgdavosi, nors visiems kėlė baimę tais pačiais grasinimais. Atsisakydamas kiekvienas galvoja, kad aukoja ne tik save, bet ir visą savo šeimą. Tačiau čekistai ne kiekvienu atveju savo grasinimus įvykdydavo. Tai būdavo greičiausiai ne dėl čekistų geraširdiškumo (tas žodis jiems visai netinka), o tik dėl to, kad buvo jau per daug tokių, kurie atkakliai atsisakinėjo su jais bendradarbiauti. Tos kovos atkaklumą pakankamai galima rasti šios rūšies atsiminimuose. Tą pavaizduoja ir šitoks atsitikimas, kurį man asmeniškai pasakojo dar bolševikų laikais vienas bolševikinis pirmaeilio Kauno restorano komisaras:

– Visai nelauktai buvau paskirtas restorano komisaru. Tas paskyrimas mane nustebino, nes niekur nebuvau prašęs jokio darbo. Tačiau netrukus viskas paaiškėjo. Praslinkus tik kelioms dienoms po mano paskyrimo, mane pasikvietė man asmeniškai pažįstamas čekistas žydas Todesas ir pareiškė, kad tą vietą, girdi, aš gavau ne veltui. Už tai privalau atsilyginti. O tas atsilyginimas esąs labai paprastas: turiu būti NKVD bendradarbiu ir apie viską, ką patirsiu restorane, susidurdamas su svečiais, privalau pranešti jam. Girdi, smulkmenas surinks patys kelneriai, nes su jais jau esą susitarta. Man tereikėsia stebėti „stambesnes žuveles“. Kad tas stebėjimas būtų sėkmingesnis, Todesas reguliariai mokėsiąs man tam tikrą sumą, kurią aš privalėsiu išleisti, pribaidamas nugirdyti jo nurodytus asmenis. Kai aš, visos tos kalbos išklausęs, vis tik nuo pasiūlymo atsisakiau, maloniai su manim kalbėjęs Todesas staiga pasikeitė. Jis iškoliojo mane paskutiniaisiais žadžiais ir pareiškė, kad aš, kaip kontrrevoliucionierius ir liaudies priešas, supūsiu kalėjime. Tačiau tą vakarą dar nesusėmė. Po poros dienų buvau paimtas tiesiai iš restorano. Vėl tie patys pasiūlymai ir tas pats atsisakymas. Tada jau nepaleido. Dvi paras išlaikė NKVD požemyje. Gyvas buvau tik vandeniui. Duonos nė kąsnelio negavau. Tretį kartą siūlant dirbti, Todesas savo kabinete kirto riebius ir skanius pietus, parengtus dviems. Jis gardžiavosi tuo laiku, kai aš alpau iš bado. Reikėjo tik pasirašyti pasižadėjimą ir būčiau galėjęs tuojau savo badą marinti. Kai vis dėlto atsisakiau, buvo įsakęs vesti atgal į požemį, bet kažkodėl apsigalvojo ir liepė paleisti.

Vargšas komisaras buvo dar du kartus suimtas, kalintas, kankintas ir vėl paleistas. Daugiau nebeįsitraukdamas tų „malonumų“ patirti, bandė pasislėpti nuo čekistų provincijoje, bet 1941 metų birželio mėnesį čekistai jį net kaime surado ir kartu su visa šeima ištrėmė į Rusijos gilumą.

Panašiai buvo ir su vienu Lietuviškos enciklopedijos administracijos tarnautoju. Prieš pat masinius trėmimus čekistai jį buvo pasikvietę ir siūlė pasirašyti pasižadėjimą bendradarbiauti. Iš jo norėjo gauti žinių apie šaulius. Gavęs dvi dienas laiko apsigalvoti, jis maldavo draugų patarimo. Ir nors artimieji, nujausdami artėjanti karą, siūlė jam sutikti, bet jis čekistų pasiūlymus atmetė. Dėl to jį ir jo šeimą taip pat netrukus ištrėmė į Sibirą. Tokių pat pasiūlymų ir tokio pat likimo susilaukė ir keli žurnalistai.

Šiuo principu varydami agentų verbavimo darbą, čekistai prievartavo daugumą tarnautojų, pradedant pačiais aukščiausiais ir baigiant žemiausiais. Kartais čekistai, susitarę su jiems priklausančiais įstaigų ir įmonių kadru viršininkais, kurie faktiškai taip pat ėjo čekistų pareigas, numatytą asmenį pradžioje paaukštindavo, o po to pasiūlydavo bendradarbiauti.

Ieškantieji darbo irgi gaudavo „malonių pasiūlymų“ pasirašyti pasižadėjimą agentūriniam darbui. Tai patyriau ir aš pats ant savo kailio. Išmestas iš kriminalinės policijos, kartą užklydau į Tiekimo ir gaminių realizavimo valdybą. Tos valdybos kadru skyriaus viršininkas, žinoma, žydas, peržiūrėjo mano anketą ir trumpai pareiškė:

– Mes galim duoti jums darbo ir pamiršti praeitį, bet jūs turite už tai atsilyginti ir pasirašyti pasižadėjimą, kad apie viską, ką patirsite įstaigoje ar už jos sienų, pranešite man, arba, jei mane perkeltų kitur, mano nurodytam NKVD tarnautojui.

Kai atsisakiau, jis piktai pastebėjo:

– Atminkite, kad kitoku būdu darbo negausite. NKVD žinos, kad jūs jau vieną kartą mūsų pasiūlymą atmetėte ir neduos sutikimo jus priimti.

Tai buvo tikrai naivus dar pradedančio agentus medžioti čekisto grasinimas, bet vis dėlto jo žodžiai išsipildė. Tarnybos niekur negavau. Reikėjo verstis padieniu darbininku. Bet ir tai nebuvo užmirštas. Čekistai rasdavo progą iš naujo pateikti savo pasiūlymus. Pasirodo, kad jie žinojo, jog bastausi be darbo ir baigiu visus savo daiktus į duonos kąsnį keisti. Tą padėtį jie, kaip išmanydami, išnaudojo ir vis sakydavo:

– Niekis. Anksčiau ar vėliau vis tiek turėsime susitarti.

Bet čekistų bėgimas iš Lietuvos 1941 metais prasidėjo anksčiau, negu jie sulaukė to susitarimo.

Buvęs kriminalinės policijos tarnautojas Vytautas Budrys, aprašinėdamas savo pergyvenimus bolševikiniais laikais, taip pat pasakoja apie NKVD pastangas įsigyti agentų. Vienoje stotyje jis buvo pakliuvęs į NKVD organų rankas. Čia jie išdrožė jam kalbą apie pareigas socialistinei tėvynei ir pabaigoj pareiškė, kad pas juos esanti tokia tvarka, jog paleidžiamas sulaikytasis turi duoti pasižadėjimą toliau bendradarbiauti su NKVD organais. Norėdamas išsisukti iš čekisto rankų ir, pirmai progai pasitaikius, sprukti užsienin, Budrys, sakosi, pasižadėjimą pasirašęs. „Draugas“ čekistas diktavo, o Budrys rašė:

„Aš, N. N., pasižadu bendradarbiauti su VRLK (NKVD) organais, padedant išaiškinti prieš Liaudies Vyriausybę veikiančias slaptas grupes bei asmenis. Savo bendradarbiavimą laikysiu paslaptimi, nes esu įspėtas, kad priešingu atveju atsakysiu prieš įstatymus, kaip už valstybės paslapties išdavimą. Duotus uždavinius pildysiu sąžiningai, pranešdamas raštu ir pasirašydamas slapyvarde Laikas.“ (Žiūr. Lietuvių archyvas, III t., 245 psl.).

Šis pareiškimas duoda pagrindo tikėti, kad kai kuriose vietose čekistai laikėsi principo, kad visi, kurie vienokiu ar kitoku būdu pakliuvo jų rankas, norėdami atgauti laisvę, turi ją pirkti pasižadėjimu bendradarbiauti.

Bet Budrio suėmimas ir privertimas pasirašyti pasižadėjimą tebuvo tik vienas būdas suėmus reikalauti pasižadėjimo. Budrys nebuvo niekuo ypatingu apkaltintas. Tačiau

daugumas asmenų, kuriuos čekistai numatydami agentūrinti suimdavo, visuomet būdavo kuo nors iš anksto apkaltinti. O tam kaltinimui medžiagos jie visada atrasdavo. Bolševikiniai baudžiamieji įstatymai buvo tokie lankstūs, kad pagal juos buvo galima atiduoti teisman ir už tokius „nusikaltimus“ bolševikinei santvarkai, kurie neva buvę padaryti toli prieš bolševikų įsiveržimą į Lietuvą. Pagal universalų RSFSR Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį galima bausti net mirties bausme visus tuos, kurie neprisidėjo prie bolševikinės santvarkos įgyvendinimo. Priklausymas Šaulių sąjungai, bet kuriai politinei partijai arba atsakingos pareigos valdinėje įstaigoje duodavo pilniausio pagrindo taikyti šį įstatymo straipsnį. Todėl suimtiesiems dar prieš suėmimą būdavo sudarytos bylos, o suėmus skelbiama kaltinamoji išvada ir trumpai pareiškama: „Jeigu norite atgauti laisvę, pasižadėkite būti mūsų agentu. Pasirašykite pasižadėjimą ir visa byla prie jūsų akių bus sudeginta.“ Tokiam žmogui taip pat būdavo pacituojamas ir šitoks to paties Baudžiamojo kodekso straipsnis:

„58. 13. Aktyvūs veiksmai ar aktyvi kova prieš darbininkų klasę ir revoliucinį judėjimą, pareikšti atsakingoje ar slaptoje (agentūra) tarnyboje prie carinės santvarkos ar globojant kontrrevoliucinėms vyriausybėms [piliетinio karo metu, sukelia pasekmes, kurioms taikomos aukščiausios socialinės apsaugos priemonės] – sušaudymas [arba paskelbimas liaudies priešu]...“

Ypač tai buvo taikoma senesnio amžiaus lietuviams, dalyvavusiems Lietuvos atstatyme, ir visiems Nepriklausomybės karų dalyviams, nes jiems 1918–19 metais buvo tekę su ginklu rankoje vyti iš Lietuvos įsibrovėlius bolševikus. O retas ano meto lietuvis nebuvo tada karys ir todėl jo veikla buvo „pareikšta pas... kontrrevoliucines vyriausybes piliетinio karo metu“...

Šiaulių apskrities NKVD skyriuje atrastos agentų bylos duoda pagrindo nustatyti įvairius agentų verbavimo būdus, iš kurių išskirtinas šitoks:

„Pas numatytą agentūrinti asmenį čekistai pasiunčia jau anksčiau užverbuotus asmenis ir paveda jiems auką išprovokuoti. Siunčiamieji, kurie dažniausiai būna aukos draugai, privalo taip kalbėti ir elgtis, kad šis blogai atsilieptų bolševizmo atžvilgiu. Kadangi kiekvienas lietuvis nekentė bolševikų, kaip savo didžiausių priešų, išprovokavimo darbas nebūdavo sunkus. Provokatoriai po to ramiai sau išeidavo, o išprovokuotasis netrukus būdavo šaukiamas į NKVD, kur jam pasakydavo, kad tokią tai dieną ir tokią tai valandą jis kalbėjo prieš Sovietų Sąjungą ir dėl to esąs aiškus kontrrevoliucionierius; su jais kalbos trumpos – jie sušaudomi. Vienintelis kelias išsigelbėti – pasirašyti pasižadėjimą bendradarbiauti su NKVD organais. Tai provokacinis metodas.

Jis turi ir kitą variantą: NKVD agentai pakiša numatytos aukos namuose prieštarybinės literatūros. Tuoju po to daroma krata ir ta literatūra atrandama. Nusikaltimas aiškus. Bausmė taip pat aiški. Bet jos irgi galima išvengti – reikia tik pasirašyti pasižadėjimą būti NKVD agentu.

Provokacija būdavo dar ir šitokia: numatytam užverbuoti agentui NKVD siunčia provokacinį laišką, kuriame peikiama ir koliojama sovietinė santvarka ir patys vietos bolševikai, raginama priešintis, arba, lyg ir patvirtinami prieš bolševikus nukreipti adresato pasisakymai, kurių jis visai nežino. Kartu su laiškiniu pas adresatą įsiveržia ir čekistai. Jie laišką konfiskuoja, o adresatą suima. Nusikaltimas įrodytas. Lieka tik paskirti bausmę. Jei laiško gavėjas nenori būti sušaudytas ar ištremtas, jis privalo pasirašyti, kad ištikimai dirbs čekistų naudai.“ (Žiūr. Tėviškė, Nr. 9, 1942)

Peržvelgdami agentų verbavimą, kaip vieną iš daugelio čekistų teroro darbų, mes plačiau sustojome ties mums žinomais agentūravimo būdais. Čia buvo paliestas: 1) viliojimas įvairiais pažadais, 2) avansinis paskyrimas pelningon tarnybon, 3) jungimas tarnybos su pareiga šnipinėti, 4) reikalavimas šnipinėti ieškant tarnybos, 5) vertimas šnipinėti suėmus ir apkaltinus nebūtais ar būtais nusikaltimais ir 6) įvairūs provokaciniai metodai.

Paradas Vilniuje Gedimino prospekte. Nešamas plakatas jidiš kalba „Tegyvuoja visų dirbančiųjų vadas draugas Stalinas“. 1940 m. Autorius nežinomas. LCVA

Tačiau tai yra nežymi visų būdų ir metodų dalelė. Sudarinėdami savų agentų armiją, čekistai naudojos plačiausia teroro laisve. Niekas jų nevaržė terorizuoti agentūrinamus asmenis ir tame terorizavome jie galėjo laisviausiai ir plačiausiai pareikšti savo „socialistinės kūrybos iniciatyvą“. Kiekvienas čekistas galėjo išsigalvoti ir išsigalvodavo tokius agentų verbavimo būdus, kokie jam atrodydavo naudingiausi ir našiausi aukos atžvilgiu. O čekistai, kaip rodo liūdna bolševizmo praktika Lietuvoje, ypač buvo išradingi žmonių terorizavimo veikloje. Patys būdami neriboto teroro ir žmoniškumo išniekinimo ryškiausiais atstovais, Lietuvoje jie pasirodė tikrais teroro meisteriais, neturinčiais sau lygių pasaulyje. Jų terora puikiai supranta visi Lietuvoje bolševizmo metus išgyvenę lietuviai. Tačiau tiems, kurie jo savo kailiu nepatyrė, viskas atrodo perdėtai nežmoniška, tiesiog neįtikėtina. Laiko perspektyva taip pat gali tuos žiaurumus nublukinti ir sušvelninti. Todėl mes, visa tai patyrę, privalome palikti tiek svetur gyvenusiems, tiek būsimosioms kartoms niekuo nepagražintus skaudžiuosius pergyvenimus. Jungdami krūvon nuolatinis suėmimus ir kankinimus, ištrėmimus ir žudymus, mes negalime užmiršti ir to agentūrinio NKVD teroro, kuris kaip tik ir pasireiškė nuolatiniame reikalavime, kad, anot čekisto Guzejevo žodžių, vieni kitus įskundinėtų, vieni kitus išdavinėtų.

O čia ypač pravartu įsidėmėti, kad čekistai, verbuodami agentus savo slaptai tarnybai, nesidrovėjo brautis net ir pas tokius asmenis, kurie savo pašaukimu ir savo padėtimi visuomenėje buvo labai tolimi išdavikiškam darbui. Visi puikiai žino, kad bolševizmas yra didžiausias bažnyčios ir visų dvasininkų priešas, kad bolševikai be jokių skrupulų naikina pačius dvasininkus. Bet, nežiūrint viso šito, Lietuvos čekistai sau „bendradarbių“ ieškojo pačių dvasininkų ir vienuolių tarpe. Apie tai aiškiai byloja užsilikusieji slapti dokumentai, o taip pat įvairūs pačių dvasininkų pasisakymai.

Iliustracijai pakaks kad ir šitokių ištraukų iš čekistų šefo valstybės saugumo majoro Gladkovo 1940 m. spalio 2 d. slapto aplinkraščio, kuriame jis įsakė:

„4. Katalikiškų partijų, grupių ir brolių veikimui išaiškinti skubiai užverbuoti kai kuriuos tų kunigų ir bažnyčios tarnautojų (vargonininkų, zakristijonų), kurie palaiko artimus ryšius su minėtų partijų, grupių bei brolių vadovaujančiu sąstatu.

Kartu užverbuokite toje pat aplinkoje asmenis agentūrai ir informacijai ir jiems paveskite katalikiškąsias organizacijas skaldyti.“

„6. Apskirtyse, kur yra vienuolynų, reikia paimti apskaiton visus vienuolius... Vienuolių tarpe verbavimo keliu sudaryti agentūrinę informacinę tinklą.“

„7. Išaiškinkite vietas, kur kunigai susitinka su moksleiviais savo priešiškam darbui varyti. Užverbuokite aukštesniųjų klasių gimnazistus skaldymo darbui ruošti ir vykdyti.“

„9. Verbuoiant venkite nepasisekimų ir todėl kandidatus rūpestingai paruoškite ir agentūros keliu išaiškinkite. Turėkite galvoje, kad dalis kunigų yra materialistiškai neaprūpinta ir svyruoja savo idėjinėje pasaulėžiūroje.“ (Žiūr. Lietuvių archyvas, I t., 30 psl.)

Iš vėlesnės datos dokumentų matyti, kad čekistams vis dėlto pavyko net ir dvasininkų tarpe vienokiu ar kitokiu būdu įsigyti sau agentų išdavikiškam tautos naikinimo darbui. Tai patvirtina to paties Gladkovo 1941 m. sausio 21 d. slaptas raštas Nr. 2192, kuriame jau šitaip pasakya:

„Duokite jūsų užverbuotų dvasininkų ir sektantų tarpe agentų charakteristikas.“ (Ten pat, 34 psl.)

Kunigas A. Biliūnas savo straipsnyje „Lietuvos Katalikų Bažnyčia po bolševikų jungu“ (Žiūr. Lietuvių archyvas, I t., 66–73 psl.), apie NKVD pastangas įsigyti agentų dvasininkų tarpe šitaip rašo:

„Prie vyskupų kurijų ir klebonijų buvo pastatyti žmonės, kurie turėjo registruoti kiekvieną kunigo judesį, kur jis išeina, pas ką jis lankosi, koku laiku ir t. t. Šitie kunigų sekliai buvo imami dažniausiai prievartos būdu. Dargi net suimtiems ar tardomiems kunigams buvo siūloma laisvė, kad tik jie pasižadėtų teikti žinių apie savo konfratrus. Tokių atsitikimų yra buvę itin daug.“

Iki bolševikmečio niekas nebūtų galėjęs mūsų įtikinti, kad doras žmogus gali pasidaryti šnipu ir išdavinėti savo artimuosius. Tačiau bolševikinė praktika verčia mus savo nusistatymą šiuo atžvilgiu šiek tiek sušvelninti. Atrodo, kad sau agentų bolševikai ieškojo kaip tik tarp tokių asmenų, kuriuos mažiausiai būtų galima įtarti esant šnipais ir dirbant išdavikišką darbą. Dėl to nuo šio agentūrinio teroro ypač daug kentėjo visuomenei žinomi, tautoje populiariūs asmenys. Čekistų įsitikinimu, visuomenės pasitikėjimas jais turėjo garantuoti jų blogų darbų pasisekimus.

Todėl agentūrinis teroras ne mažesniu atkaklumu buvo taikomas ne tik dvasininkams, bet taip pat įvairių sričių mokslininkams, visuomenės veikėjams, literatams, populiariems lituanistams ir t. t. Pavyzdžiui, prof. I. Končiui, bandžiusiam išvaduoti savo sūnų iš NKVD nagų, irgi už sūnaus išlaisvinimą buvo pasiūlyta atsisteisti šnipinėjimu. Pasakodamas apie savo pergyvenimus, patirtus, susidūrus su NKVD viršūnėmis, profesorius šitaip sako:

„Pagaliau įsakė apsigalvoti ir kitą kartą ateiti su pasiūlymu, ką galėčiau duoti už sūnaus paleidimą. Nesunku suprasti, kokį pasiūlymą norėjo gauti.“ (Žiūr. Į Laisvę, Nr. 22, 1941).

Agentai savanoriai

Atskirai reikalinga aptarti vaidmenį tų agentų, kurie dirbo susitarę su NKVD institucijomis, nes šių agentų darbai skaudžiausiai palietė visą lietuvių tautą ir nuo jų daugiausiai lietuvių yra nukentėję.

Nėra abejonės, kad čekistai, nesiskaitydami su priemonėmis, teroro būdu įsigijo tam tikrą skaičių agentų beveik visose įstaigose ir įmonėse, kad jie tuo būdu įsiskverbė į visus gyventojų sluoksnius, nepalikdami laisvos nė vienos formacijos. Tačiau vis tiek šių agentų darbais NKVD organai negalėjo pilnai pasikliauti. Čekistai galėjo priversti žmogų pasirašyti pasižadėjimą būti agentu, tačiau, toli gražu, ne visada pajėgdavo iš jo pageidaujamų žinių gauti. Buvo atsitikimų, kad teroru užverbuotieji, nežiūrint uždraudimo, perspėdavo savo

artimuosius ir prisipažindavo, kad jie užverbuoti. „Bendradarbiavimas“ pradėtas teroru, teroru turėjo būti varomas ir toliau.

Visai kas kita su agentais, kurie „iš idėjos“ sutikdavo laisvu noru bendradarbiauti arba tame išdavikiškame darbe ieškodavo pasipelnymo ar karjeros. Tai buvo patys uoliausi ir patys pavojingiausi agentai. O tokioje laisvų agentų armijoje išimtinę daugumą sudarė žydai. Juos 100 % papildė komunistinėms organizacijoms priklausiusieji asmenys. Kadangi Lietuvoje buvo per 200 000 žydų, tai jau vien iš jų susidarė nemaža agentų armija. Prie šitos savanorių agentų armijos reikalinga prijungti visus komjaunuolius, kurių tarpe lietuvių, ačiū Dievui, buvo labai maža. Yra neabejotinai nustatyta, kad savanorius agentus NKVD organai telkė ne tik iš komjaunuolių (15–21 metų jaunuomenės), bet ir iš vyresnio mokyklinio amžiaus vaikų, kurie būdavo jungiami vadinamoje „pionierių organizacijoje“. Šioms vaikų organizacijoms vadovavo prityrę nuolatiniai NKVD tarnautojai. Įvairiausiais papirkimais, dovanomis, net lengvatomis moksle jie viliojo mažamečius, nesuprantančius savo darbo reikšmės, išdavinėti tėvus ir mokytojus. Per pasikalbėjimus su savo grupės „pionierių vadovu“ šie jaunikliai išduodavo visas paslaptis, kurias tik jie patirdavo savo namuose. Jie papasakodavo, kas pas jų tėvelius lankosi, apie ką namuose kalbama ir kas rengiamasi daryti ar ko laukiama. Šis agentūrinių žinių rinkimo būdas bus pats šlykščiausias, kokį tegalėjo tik NKVD išsigalvoti.

Šventiškai papuošti Žemės banko rūmai Kaune minint 23-iasias Spalio revoliucijos metines. 1940 m.
Autorius nežinomas. LCVA

Tiek pionieriai, tiek ir komjaunuoliai privalėjo smulkiausiai informuoti NKVD apie nuotaikas tarp „nepartinės jaunuomenės“, apie mokinių ir mokytojų nusistatymą kiekvienu klausimu. Daugeliu atvejų tai nebūdavo objektyvi, bet nuotaikos informacija.

Visų bolševizmui atsidavusių elementų pareigas NKVD atžvilgiu labai aiškiai yra nusakęs pats pirmasis Lietuvos čekistas ir LKP (b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus. Darydamas savo pranešimą V-me Lietuvos komunistų partijos suvažiavime, kuris įvyko Kaune 1941 m. vasario 5 d., jis išdėstė šitokius reikalavimus šnipinėjimo atžvilgiu:

„Būtinai reikalinga ugdyti partinių organizacijų budrumą klasinio priešo veikimui išaiškinti, auklėti darbo žmonėse neapykantą liaudies priešams.

Reikia ryžtingai padaryti galą kai kurių mūsų partijos darbuotojų, dargi vadovaujančių partijos darbuotojų nuotaikoms, kad esą galima prijaukinti sutriuškintus priešus, smetonių režimo pakalikus, esą galima juos įtraukti į socialistinę statybą. Reikia atminti draugo Stalino žodžius apie tai, kad, stiprėjant Tarybų Sąjungos galiai, stiprės ir žūstančiųjų klasių liekanų pasipriešinimas, ir tai reikia turėti galvoje, jei mes norime šiems elementams padaryti galą be ypatingų liaudies aukų. Mes turime kelti aikštėn priešų pinkles, kokia kauke jie besidangstytų, ir kiekvienu momentu atremti bet kurį priešą.

Kalbėdamas apie mūsų partijos uždavinius vidaus politikos srityje, draugas Stalinas nurodo: „Neužmiršti apie kapitalistinį apsupimą, atminti, kad užsienio žvalgyba siųs į mūsų kraštą šnipų, žudikų, kenkėjų, – atminti tai ir stiprinti mūsų socialistinius žvalgybos organus, sistematingai padedant jiems triuškindi ir naikinti liaudies priešus.“

Didindami komunistų ir nepartinių darbo žmonių masių revoliucinį budrumą, mes visaip turime stiprinti mūsų žvalgybos organus ir padėti jiems išrauti su šaknimis liaudies priešus.“ (Žiūr. brošiūrą A. Sniečkus. Ataskaitinis pranešimas V-me LKP (b) suvažiavime apie LKP (b) CK darbą, 93 psl.)

Visi puikiai žinojo, kad tai, ko reikalauja Sniečkus, visų Lietuvos komunistų oficialusis vadas, turi būti nediskutuojant pildoma. O Sniečkus išreiškė ne savo, bet dar didesnio „vado“, būtent, paties Stalino nusistatymą „sutriuškinti liaudies priešus“. Tiek Stalino, tiek ir Sniečkaus formuluotoje „liaudies priešo“ sąvokoje tilpo visi padoriais dar išsilaikę žmonės. Sniečkus gi konkrečiai kalbėjo apie visus tauriuosius lietuvius, kurie nepasidavė bolševikų gundymams ir neatsisakė minties gyventi tikrai laisvu laisvos Lietuvos gyvenimu.

Tokių žmonių sunaikinimo atkakliai privalėjo siekti visi tie, kurie norėjo prisidėti prie komunistinio režimo arba bent įtikti vadovaujantiems komunistams. Jie turėjo be mažiausių skrupulų išdavinėti visus jų apylinkėje esančius „liaudies priešus“. Ir tą darbą jie turėjo dirbti ne atsitiktinai, ne atitrūkdami nuo savo pareigų, ne tada, kada jiems tai atrodys patogiau, bet sistemingai. To sistemingumo reikalavo pats Stalinas. O tai reiškė ne ką kita, kaip reikalavimą visiems partiniams komunistams ir „nepartiniams darbo žmonėms“ virsti nuolatiniais NKVD agentais, nes tik tuo būdu, anot Stalino ir Sniečkaus, būtų sustiprinti „mūsų žvalgybos organai“. Tokiu būdu visi turėjo virsti visų priešais ir visi visus šmeižti, įskundinėti ir naikinti. Tokia buvo komunistų dogma ir Lietuvos komunistai nuo jos nė per žingsnį nenukrypo.

Sniečkus tik bendrais bruožais nužymėjo kelius, kuriais turėjo vykti masinis šnipinėjimo darbas. O konkrečius uždavinius partiniams žmonėms duodavo pačios NKVD institucijos. Apie tai mes turime šitokį dokumentą: Utenos VRLK (NKVD) apskrities skyriaus viršininko 1940 m. lapkričio 1 dienos slapta rašte pasakyta, kad:

„Milicija ir komjaunimas turi dalyvauti š. m. lapkričio 1 ir 2 dienomis ir naktį ruošiamose sueigose ir eisenose į mirusiųjų kapus. Griežtai ir atidžiai daboti pasielgimą kunigų, vyresnio amžiaus mokinių ir kt. elementų, kad laiku pastebėti ir pašalinti pavojų kontrrevoliucinių išsišokimų, dainų, plakatų, kalbų, demonstracijų bet kurioje formoje ir panašiai. Apie visus kontrrevoliucinius pasireiškimus tuojau pranešti į VRLK Utenos skyrių šitokiais telefono numeriais: 45, 123, 126 ir 5.“

Čia yra tik patys pirmieji dar bendri nurodymai eiliniams komjaunuoliams, kurie tais laikais – 1940 metų rudenį – dar nebuvo spėta paversti nuolatiniais NKVD agentais.

Kai kurie partiniai asmenys, vadovų paraginti, patys kreipdavosi į NKVD, pasisiūlydami slaptajam tarnybai. Kitus NKVD pareigūnai, turėdami visų partinių asmenų sarašus, kviedavosi pas save ir susitardavo visais glaudžiausią šnipinį bendradarbiavimą liečiančiais klausimais. Tai matyti iš šitokio „Tėviškės“ (Nr. 9, 1942) padaryto pareiškimo:

„Pirmieji NKVD pionieriai pasirodė vietos žydai. Jie prašėsi agentūriniam NKVD darbui verbuoti. Ėjo patys ir siūlėsi. Šiandien yra išlikę visa eilė pareiškimų, kad jie būtų priimti NKVD agentais.“

Visai nenuostabu, kad bolševikiniais laikais tiek daug žydų puikiausiai suprato „partijos generalinę liniją“... NKVD agentų darbe tie žydai buvo tokie energingi, kad kiekvieną lietuvi atiduodavo į čekistų nagus, jei tik jis viešoje vietoje žydą pavadindavo žydu...

Virtę slaptais NKVD agentais, visas partinis elementas, o taip pat ir vadinamasis „tarybinis aktyvas“ – įvairiausių rūšių agitatoriai ir patikėtiniai – vykdė tokį negirdėtą masinį agentūrinį terorą, jog jį skaudžiai patyrė kiekvienas gyventojas. Juk ir jie, pagal NKVD nurodymus, dar stengėsi įsigyti sau subagentų. Menkiausias žodis, pasakytas prieš bolševikinę santvarką, tuojau pasiekdavo čekistų ausis. Jie ir tik jie padėjo čekistams sugrūsti į kalėjimus tūkstančius lietuvių. Pagal jų pranešimus buvo sudaryti sąrašai ir tų lietuvių, kurių masinis trėmimas buvo pradėtas vykdyti 1941 m. birželio 14 d. Tais pranešimais, pagaliau, buvo pasinaudota net ir per pirmuosius masinius lietuvių suėmimus, įvykdytus dar prieš oficialų Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos. O atrenkant taip vadinamą prieštarybinį elementą, kuris pirmiausia turėjo būti sunaikintas, čekistai savo instrukcijose aiškiai užakcentavo žinių rinkimo ir patikrinimo šaltinius:

„6. Antisovietinių elementų ataskaitai sudaryti turi būti išnaudoti visi šaltiniai, tame skaičiuje: agentūros pranešimai, specialių tikrinimų medžiaga, piliečių pareiškimai, sumintųjų parodymai ir kiti duomenys. Kaip taisyklė, pareiškimai, parodymai ir kita oficiali medžiaga turi būti pirma patikrinta agentūriniu keliu.“

Tai ištrauka iš garsiojo vidaus reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio 28 d. įsakymo Nr. 0054. Ji aiškiai rodo, kad net visa oficiali medžiaga turėjo būti agentūriniu būdu patikrinta.

Čekistų dokumentai ir čekistinė praktika daugeliu atvejų yra įrodžiusi, kad Čeka pasitikėjo vien tik savo agentais ir kad viską rėmė vien jų pranešimais. Todėl nuo agento malonės ar nemalonės priklausė daugelio žmonių likimas. Jeigu agentas ir neteisingai ką įskųsdavo, įskųstasis jau negalėjo tikėtis jokio išgelbėjimo. O tai davė progos įvairaus plauko savanoriškiems agentams užsiimti neribotai melagingomis įskundinėjimų malversacijomis.

Agentūrinio teroro apimtis ir veiklos principai

Kaip jau buvo minėta, čekistai pirmiausia pasirūpino apipinti savo agentais ir šnipų tinklu visas įstaigas bei įmones. Iš čia nedelsiant reikėjo „išvalyti“ visus dar užsilikusius priešbolševikiškai nusiteikusius žmones, kurie negalėjo ir nenorėjo užmiršti praeities. Kaip vieną kartą yra pareiškęs čekistas Guzejevas, „kiekvienoje įstaigoje ir įmonėje kas antras tarnautojas ar darbininkas turi būti slaptas mūsų bendradarbis“. Tik tokiu atveju, anot jo, bus galima apsaugoti nuo kenksmingos veiklos, kliudančios komunizmo įgyvendinimą.

Toliau agentūrinis tinklas buvo plečiamas visoms viešoms vietoms. Visi restoranai, valgyklos, viešbučiai, kavinės buvo perpildytos šnipais. Šnipinėjimo darbą čia dirbo ne tik personalas, bet ir „svečiai“, kurie, iš paviršiaus žiūrint, ateidavo čia tik laisvos valandėlės praleisti, bet iš tikrųjų pildė NKVD jiems pavestus uždavinius.

NKVD ausis ir akis nesitenkino ir šitokiu tinklu; jis nuolatos buvo plečiamas ir tankinamas. Kiekviena vieta, kurioje vyko koks nors žmonių judėjimas, turėjo turėti specialius šnipus. NKVD agentai stoviniudavo prie bažnyčios durų ir stebėdavo ar registruodavo jas lankančius; jie su tikinčiaisiais eidavo į vidų, kad išgirstų kunigo žodį iš sakyklos. Kiekvienoje stotyje ar garlaivių prieplaukoje buvo specialūs seklių būriai, vadovaujami prityrusio čekisto. Kai kuriuose svarbesniuose kelių mazguose čekistai taip pat pastatė savo seklius, kad šie stiprintų čekistinį budrumą, sistemingai stebėdami gyventojų judėjimą.

Suprantama, kad jokia mokslo įstaiga, jokia net pradžios mokykla ar vaikų darželis negalėjo krutėti be agento, turinčio savo specialius uždavinius kamantinėti mažulius ir rengti juos išdavikiškiems darbams prieš savo tėvus ir mokytojus.

Kaip atrodo, agentų čekistams lengviausia buvo prisiveisti įstaigose ir įmonėse. Šias vietas iš karto užvaldė visiškai komunizmui atsidavusieji žydai. Per trumpą laiką vadovaujančiose vietose sėdėjo vien žydai. Ir tai buvo padaryta ne be NKVD pageidavimų. Panaši padėtis buvo ir įmonėse, kur knibždėjo aibės „protinių darbininkų“; dažnai niekas nežinodavo, nei kam jie reikalingi, nei kokias funkcijas atlieka.

Tačiau NKVD turėjo įsibrauti ir į plačiuosius gyventojų sluoksnius, įsiskverbti tarp žmonių, kurie gyvena savo namuose, savo šeimose, kurie, būdami išstumti iš gyvenimo, nerodo jokio viešo veiklumo, kurie nei peikia, nei giria bolševikinės santvarkos. Šitas uždavinys jau ne taip lengvai vyko. Tarp šitokių žmonių mažiausia buvo išdavikų. Čia ir agentų verbavimas buvo labai sunkus, o apie savanorišką bendradarbiavimą negalėjo būti nė kalbos, nes visi šie žmonės buvo vienaip ar kitaip nuskriausti, sunaikinti, paniekinti ar išmesti. Agentūrinamų asmenų dauguma griežtai atsisakydavo bendradarbiauti su NKVD organais. Dėl to Lietuvoje siautėję čekistai per vienerius metus negalėjo pilnai išryškinti savo teroristinių veiksmų, nes didžiausią energijos dalį turėjo išleisti nuolatiniam agentų verbavimui ir jų terorizavimui. Beveik kiekvienas išsilaisvinęs kalinys gali patvirtinti, kad čekistai primygtinai siūlė jam laisvę ir gerą tarnybą, jei tik jis pasižadės su jais „bendradarbiauti“ ir kitus įskundinėti.

Taip pat didelių vargų čekistai turėjo rinkdami agentus kaimo gyvenimui stebėti ir kaimiečius išdavinėti. Bolševikams įsigalėjus, kaimas pasiliko savistoviausias, mažiausia nuo bolševikų priklausęs. Būdamas, be to, švarus nuo žydiškojo elemento ir be svetimtautiškos priemaišos šeimose, kaimas lengviau galėjo atlaikyti ir savo atsparumą, savo susigyvenimą ir pagarbą vieni kitiems. Negalėdami lengvai įsigyti kaime agentų, čekistai tam reikalui naudojo nuo kaimo atitolusius asmenis, būtent, miestų ir miestelių tinginius bei demagogus, kurie ypač mėgdavo važinėti po kaimus ir mokyti kaimiečius bolševikinio ūkininkavimo. Patys gi darbdaviai rūpinosi tik tuo, kad tokie po kaimus besitrangą asmenys informuotų NKVD organus apie kaimiečių nuotaikas ir nurodinėtų pačių energingųjų kaimiečių pavardes. Tuo reikalu rūpinosi ne tik NKVD apskričių skyriai, bet ir pats NKVD centras, o taip pat Lietuvos komunistų partijos centro komiteto agitacijos ir propagandos skyrius, vadovaujamas prityrusių čekistų. Į tą agitacinį šnipinį darbą buvo įkinkyti visi vietų vykdomieji komitetai ir partiniai apskričių bei miestų komitetai.

Kaip iš oficialių davinių matyti, vienu metu, būtent, vykdydami rinkimus į TSRS Aukščiausiąją Tarybą, bolševikai propagandai, o tuo pačiu ir čekistai šnipinėjimui naudojo net 40 000 agitatorių, 15 000 rinkimų komisijų narių ir 3 000 patikėtinių (kvalifikuotų agentų). Apie tai atvirai yra pasakęs pats Antanas Sniečkus savo ataskaitiniame pranešime V-me LKP(b) suvažiavime (69 psl.). O kad net komisijų narių tarpe buvo agentų, aiškiai matyti iš VRLK (NKVD) slaptos instrukcijos Nr. 26, išleistos 1940 m. lapkričio 22 d. Ten pasakyta, kad agentūrinį darbą turi dirbti ir patys komisijų nariai bei aktyvistai (agitatoriai), nes, anot tos instrukcijos, reikalinga – „mobilizuoti visą agentūriškai informacinį tinklą tikslu išaiškinti galimus mėginimus iš antitarybinio elemento pusės atlikti kontrrevoliucinius veiksmus“. (Žiūr. Lietuvių archyvas, III t., 131 psl.)

Čekistas Guzejevas reikalaudavo, kad su agentais jo pavaldiniai susitikinėtų ne rečiau, kaip kartą į dvi paras. Reikia manyti, kad tai buvo ne atsitiktinis reikalavimas, bet bendras susitikinėjimų dažnumo principas, praktikuojamas NKVD tarpe. Tačiau iš daugelio asmenų pasakojimų atrodo, kad čekistai savo agentus, matyt, dėl darbo gausumo, palikdavo ramybėje net po kelias savaites. Bet Čekos vadovybė nuolat reikalaudavo padažninti susitikinėjimus su agentais. Tuo reikalu būdinga instrukcija buvo išleista dar 1940 m. spalio mėn. pradžioje ir joje pasakyta, kad –

„Nuo 1940. X. 20 padažninti pasimatymus su turimu agentūriniu informaciniu tinklu, nukreipiant agentūrą į išaiškinimą visų kontrrevoliucinių susigrupavimų ir asmenų, veikiančių prieš mūsų Partiją ir Sovietų santvarką. Agentūrą instruojant, reikia turėti galvoje, kad, kaip mūsų darbo praktika parodė, priešai, siekdami savo bjaurių tikslų, nevengia panaudoti kriminalinio nusikalstamo elemento atskiriems diversiniams ir teroristiniams aktams.“ (Žiūr. Lietuvių archyvas, III t., 296 psl.)

Būdinga, kad šią instrukciją išleido ne NKVD komisaras, bet jo pavaldinys DV milicijos valdybos viršininkas. O tai patvirtina mano aukščiau padarytą teigimą, kad tiek visa milicijos valdyba bendrai, tiek ir tos valdybos kriminalinis skyrius dirbo ne tik savo tiesioginį darbą, bet taip pat turėjo „nukreipti savo agentūrą į išaiškinimą visų kontrrevoliucinių susigrupavimų ir asmenų, veikiančių prieš mūsų partiją ir sovietų santvarką“.

Iš šių trumpų pastabų galima drąsiai sakyti, kad agentūrinio teroro apimtis buvo visuotinė, kad čekistai visu atkaklumu skverbėsi į pačias slapčiausias vietas, į įstaigas, įmones, atskiras sodybas, namus ir šeimas; jie stengėsi užčiuopti ir pačias žmogaus mintis, kad galėtų ne tik išaiškinti, ką kuris jų padarė, bet ir tai, ką jis nori daryti, kuo jis nepatenkinamas ir ko trokšta.

Apie ką buvo pranešinėjama

Agentūriniam NKVD terorui išaiškinti yra ypatingai įdomios asmeninės pačių agentų bylos, kuriose, be pasižadėjimų bendradarbiauti ir agento ranka rašytos biografijos, būdavo sudedami visi jo suteiktų agentūrinių žinių originalai.

Kaip rodo atrastieji dokumentai, čekistai iš savo agentų reikalavo informuoti juos visais klausimais, teikti ir pačių smulkiausiu žinių, kurios, atskirai imant, neturi jokių inkriminuojančių pradų. Agentai privalėjo pranešdinėti apie kiekvieną, kad ir nekalčiausią įvykį. Tačiau tuose reikalavimuose ir jų išpildyme pastebima tam tikra sistema: 1) susidaryti pilnutinį Lietuvos gyventojų nuotaikos vaizdą ir 2) išaiškinti kontrrevoliucinius susigrupavimus. Todėl kiekvienas agentas privalėjo pildyti tam tikras funkcijas jam nurodyto darbo bare. Įstaigose ar įmonėse esantieji agentai privalėjo nuolatos fiksuoti visus savo bendradarbių pasikalbėjimus, jų išsireiškimus ir nuotaikas. Atskirų, kartais gana siaurų, vietovių agentai privalėjo tuos pačius uždavinius pildyti jiems pavestose vietovėse ir t. t.

O agentai, ypač tie, kurie laisvai buvo sutikę su čekistais bendradarbiauti, jiems pavestus uždavinius atlikinėjo gana stropiai. Štai tipiškas agentūrinis pranešimas apie valdinės įstaigos tarnautojų nusistatymus:

„N. miestelio teismo tarnautoja N. N., turinti stambų 30 ha ūkį, teismo tarnautojų tarpe atvirai varo antisovietinę šmeižto agitaciją. Ji kalba: „Sovietų valdžia driskių vaidžia. Ji negalės ilgai Lietuvoje pasilikti. Negali driskiai Lietuvoje valdyti. Greit bus permaina.“ To teismo tarnautojas X. Y., pritardamas N. N., kartą pareiškė: „Pas mus bus badas, kadangi sovietai išveža manufaktūrą, avalynę, drabužius ir maisto produktus. Dabar visi bemoksliai užima atsakingas vietas, o geriems ir išmoksintiems žmonėms neduoda darbo. Jūs pažiūrėkite, kai iš Maskvos atvyksta papildomosios raudonarmiečių dalys. Jie visi ligi vieno apdriskę, basi, drabužiai pasiūti iš maišų; tai ne žmonės, o baidyklės, iškamšos. Dabar jau bylas spęs ne vienas teisėjas, bet su juo kartu bus pasodinti valkatos, driskiai, kurie, būdami bemoksliai, užims teisėjų vietas. Ir kaip jie sugebės taikyti įstatymus ir nagrinėti bylas.“

Čekistai visomis išgalėmis stengėsi, kad tokie pranešimai plauktų iš visų įstaigų ir įmonių. Vienu tokiu pranešimu galima buvo pasinaudoti apkaltinant kontrrevoliucine veikla visa eilę asmenų vien už tai, kad jie pasakė atvirą teisybės žodį. O kontrrevoliucionieriaus likimas aiškus. Bet čekistai gali jam dovanoti, jei jis pats pasižadės ateityje kitus įskundinėti. Jau vien dėl to agentų ratas nuolatos turėjo augti ir augo.

Čekistų užverbuoti agentai sekiojo paskui gyventojus ne tik jų darbo vietose, bet ir po darbo. Agentai lydėjo žmones į jų poilsio ir pramogų vietas, skverbėsi į jų šeimas. Apie šios rūšies sekiojimus aiškiai byloja toks Šiaulių NKVD agento žydo Grigorijaus Frenkelio agentūrinis pranešimas:

„Šiandien „Bato“ fabrike mačiau besikalbančius vietinį vokiečių Veiliažę su Prekybos instituto lektorium, taip pat vokiečiu, Vesolek. Tą pat dieną Milšteino kavinėje mačiau šiaulišką vokiečių Freiman, kuris žinomas kaip didelis nacionalistas ir hitlerininkas, besikalbantį su rusų aviacijos lakūnu. Juodu gėrė kavą ir ilgai intymiai kalbėjosi. Jų kalbos nebuvo galima nugirsti, nors aš visai arti sėdėjau. Jiedu kalbėjo labai tyliai.“

Iš pirmosios šio pranešimo dalies nesunku suprasti, kad agentams buvo įsakyta sekti net paprasčiausius pripuolamus dviejų žmonių pasikeitimus pora žodžių. Ne čekistų akimis žiūrint, tokiam dviejų tautiečių susitikime nieko nepaprasto negalima įžiūrėti: susitiko, pasikalbėjo ir išsiskyrė. Tačiau čekistai, matyt, stebėjo, ar kurie nors žmonės ne per dažnai susitinka, ar jų tarpe nėra kokių nors bendrų interesų, ar nėra konspiratyvaus rengimosi kontrrevoliucijai, tam bolševikiniam baubui, kuris nepasitraukdavo nuo čekistų ir sapne. Iš antrosios gi to pranešimo dalies, liečiančios Freimano susitikimą, kad ir pripuolamą, su rusų aviacijos lakūnu, galima suprasti, jog agentai privalėjo visu stropumu nustatyti, apie ką kalba rusas okupantas su okupuotos šalies gyventoju. Deja, žydui Frenkeliui, kaip iš pranešimo matyti, net ir ausis ištempus, nepavyko nugirsti nė vieno žodžio.

Liesdamas slaptuosius agentų pranešimus ir peržvelgdamas Šiauliuose atrastas NKVD bylas su agentūrinėmis žiniomis, Šiaulių savaitraštis „Tėviškė“ savo 1942 metų Nr. 13 apie agentų pranešimus iš viešų vietų šitaip rašė:

„Yra tiesiog keistų pranešimų, ypač liečiančių šiaulišką buvusią Milšteino kavinę. Agentai pranešinėja, kiek toks ir toks asmuo laiko kavinėje tokią ir tokią dieną sėdėjo, su kuo kalbėjosi, kiek per tą laiką išgėrė kavos ar arbatos puodukų, su kuriais į kavinę ateinančiais asmenimis sveikinosi. Kartais net pažymima, kad tas ir tas asmuo buvo pakilęs nuo savo staliuko ir priėjęs kalbėjosi su kitu asmeniu.“

Iš nuolatinų kavinės agentų, kurie sėdėdavo prie kas kelinto staliuko, pranešimų NKVD agentūra nustatydavo, kuriuos būtent asmenis yra būtina paimti nuolatiniam sekimui.“

Tie žmonės, kuriuos NKVD paimdavo nuolatiniam sekimui, nuo agentų akių nė valandėlei negalėdavo pasprukti. Apie tokius asmenis kasdien būdavo teikiami smulkūs raportai, nurodant, kur, kada ir kokiomis aplinkybėmis jie su vienu ar kitu susitikinėja, kurią valandą išeina iš namų, kas pas juos atsilanko, kiek užtrunka ir t. t.

Tokius sekimus jau atlikdavo etatiniai čekistai. Vienas Šiaulių NKVD patalpose atrastas dokumentas rodo, kad vienu kartu nuolatiniam sekimui buvo paimti net šeši šiauliškiai: 1) Vesolek, 2) adv. Šerkšnys, 3) Galvanauskas, 4) Freimanas, 5) Armonas ir 6) Masiulis. Du iš jų (Vesolek ir Freimanas) išsigelbėjo repatrijuodami į Vokietiją. Galvanauskui, Armonui ir Šerkšniui teko pergyventi kalėjimo kančias, iš kurių juos išlaisvino prasidėjęs karas, o Masiulis buvo išvežtas didžiojo lietuvių trėmimo metu. Įsidėmėtina, kad nuolatos sekamo asmens giminės taip pat būdavo rūpestingai stebimi. Atskiri agentai, sudaryti daugiausia iš sekamojo šeimos artimųjų, tuo laiku gaudavo uždavinius atsargiai iškvosti juos, jų vaikus, tarnaites ir pažistamus.

Slaptieji NKVD agentai privalėjo sekti ne tik šiek tiek veiklesnius asmenis, ne tik inteligentus, bet taip pat ir paprasčiausius darbininkus bei amatininkus, kuriems bolševikai įkyriai žadėjo didžiausią laisvę ir puikiausią gyvenimą. Tai patvirtina ir šitoks Šiaulių NKVD patalpose tarp bylų atrastas slapto agento pranešimas:

„N. batsiuovys, turįs savo darbo būdelę prie bažnyčios, sako, kad dabar niekas neis rinkti komunistų į Aukščiausiąją Tarybą dėl to, kad niekas nenori užsitraukti sau tokios didelės nelaimės.“

Taigi net tas menkutis žmogelis, tylus batsiuovys, kuris, besistengdamas išmaitinti savo šeimą, per dieną dienas dirbo menkutėje iš lentų sukaltoje būdelėje, čekistams atrodė pavojingas. Reikia pasakyti, kad darbininkai buvo apstatyti šnipais ne menkliau už inteligentus. Čekistai norėjo žinoti kiekvieną jų žodį, apčiuopti jų nepasitenkinimus, nusivylimo laipsnį, pagaliau, ir tai, ko jie nusistatę nedaryti. Pavyzdžiu gali būti šitoks slapto NKVD agento pranešimėlis:

„Šiauliuose, Lauko gatvės 46 nr. gyventojai ir ten esančios kepyklos „Klaipėda“ darbininkai rengiasi nebalsuoti.“

Niekam, o juo labiau Lietuvoje siautusiems čekistams, nebuvo paslaptis, kad visi lietuviai be kilmės, išsilavinimo ir socialinės padėties skirtumo visa širdimi neapkenčia bolševizmo ir įsibrovėlių bolševikų, kurie sugriovė taip gražiai pradėjusį klestėti nepriklausomos Lietuvos gyvenimą. Visa tai vertė čekistus didinti savo budrumą ir energingai reikalauti, kad agentai teiktų pilniausius pranešimus, ypač padedančius išaiškinti „kontrrevoliucinius susigrupavimus“, su kuriais bolševikai pradėjo kovą tada, kai tie susigrupavimai dar nespėjo įgauti jokių konkretesnių formų. Tokius susigrupavimus čekistai įžiūrėdavo kiekviename trijų lietuvių susitikime išgerti alaus bokalą. Organizuodami ir vesdami lietuvių išnaikinimo kovą, čekistai stengėsi tai kovai naudoti pačius lietuvius. Ir tai jie galėjo padaryti tik priversdami užverbuotus asmenis išdavinėti savo draugus.

Slapti pranešimai į NKVD institucijas buvo siunčiami ne tik iš miestų, bet ir iš tolimų provincijos kampų. Tačiau šnipinio teroro tinklas kaime negalėjo būti taip tankus, kaip mieste. Tie pranešimai, kuriuos NKVD gaudavo iš savo provincijos agentų, čekistų nepatenkindavo. Atsimenu, dar 1940 metams baigiantis, Guzejevas vieną dieną atkartojo vyriausio čekisto Gladkovo žodžius. Tada Guzejevas šitaip pareiškė:

– Mes turime laikytis to principo, kurį neseniai nurodė draugas Gladkovas: sekėjas turi būti lygus sekamajam, todėl ir sekti privalo tik toks tokį. Pakanka latrų. Mūsų bendradarbiai turi būti geri apylinkės žmonės.

Tai ypač taikyta kaimui, kuriame tik padugnių elementas buvo įkinkytas į šnipinėjimo darbą. Pagaliau, tas pasakymas charakterizavo ir pačių čekistų pažiūras į užagentūrintus asmenis. Bet vis dėlto tarp atrastų slaptų agentų pranešimų apie nuotaikas kaime yra ir tokių, už kuriuos čekistai savo agentus galėjo pagirti, pavyzdžiui:

„Pas kuloką X., N. kaime 1940. XII. 6 susirinko dauguma pasiturinčių kulokų: Z., turįs 12 ha žemės, M., kuloko bernas, kulokų užtarėjas, kitų pavardžių nežinau. Z. užgiedojo Lietuvos himną, kurį padėjo ir kiti giedoti. Y. šmeižė ir išjuokė komunistų partiją. Sakė, kad po nekurio laiko vietoje komunistų partijos bus driskių arba basiakų partija. Komunistų partijai valdant nieko Lietuvoje neliks.“

Toks pranešimas aiškiai įgalino čekistus imtis griežčiausių priemonių prieš visus pas ūkininką X. buvusius kaimynus, kurių pavardes NKVD organams išaiškinti nebuvo jokių sunkenybių. Visi jie, čekistų akimis žiūrint, buvo aiškiausi kontrrevoliucionieriai, kuriuos būtina tučtuojau likviduoti.

Būdinga, kad pranešimus apie kaimo nuotaikas daugiausia rašydavo ne vietos žmonės, bet pakeleiviai, įvairūs agitatoriai arba šiaip kokie pareigūnai, kurie būriais ir pavieniui slinkdavo iš kaimo į kaimą, nuo sodybos prie sodybos. Jie pasistengdavo įsigyti kaimiečių pasitikėjimą įvairiausiais, visada melagingais, pažadais ir paskui juos išdavinėdavo. Ir iš tikrą cituoto pranešimo apie susirinkimą pas ūkininką X. galima suprasti, kad jį rašė ne vietinis, kitaip jis būtų žinojęs visų buvusių pavardes ir jas, be abejonės, nurodęs.

Norėdami geriau prieiti prie pačių kaimiečių, slaptieji agentai, matyt, pačių ūkininkų painstruktuoti, rengdavo ūkininkams įvairiausias paskaitas, paskelbdavo atsakysią į visus juos dominančius klausimus ir duosią reikiamų informacijų. Tokių pažadų suvilioti, ūkininkai susirinkdavo nurodyton vieton ir gudriam agentui jau nesunku būdavo juos išprovokuoti.

Pranešimus apie kaimo „kontrrevoliucinį nusistatymą“ ypač mėgdavo fabrikuoti įvairūs žydėliai, atsakingi anų laikų pareigūnai. Jie taip pat pasinaudodavo įvairiausiais susirinkimais. Pavyzdžiui, žydas Abromas Zusmanas, uolus NKVD agentas, žinomas jiems Lauko slapyvarde, kartą sukombinavo šitoki pranešimą:

„1941. III. 3 M. miestelyje įvyko rinkimai į kooperatyvo valdybą. Aukščiausios Tarybos deputatui Edvardui Jesučiuviui pasiūlius rinkti gerą valdybą, buvo pasiūlyti iš anksto parinkti iš komunistų partijos, o taip pat valsčiaus vykdomojo komiteto patvirtinti asmenys. Kai susirinkimo dalyviai jau pradėjo padavinėti balsus, tai prezidiume sėdėjęs kooperatyvo vedėjas K., praeityje kulokas, turėjęs 50 ha žemės ir buvęs tautininkas, ant savo balsavimo kortelės užrašė savo pavardę. Paskui ją padavė balsavimui. Po to visi kulokai pradėjo statyti savo kandidatus kulokus. Svarstant kandidatūras, iš vietų pradėjo šaukti prieš komunistus. Juos vadino vagimis. Kulokas Y., jau iš anksto parengtas, sušuko: „Už komunistus visai nereikia balsuoti!“ Kulokai smarkiai plojo. Kai buvo svarstoma K. kandidatūra, tada plojo visi kulokai ir jis buvo išrinktas į valdybą. Dėl to K. pradėtas sekti.“

Nuo šio pranešimo konkrečiai galėjo nukentėti tik du asmenys: K. ir Y. Tačiau agentas negalėjo nurodyti, kas gi tie kiti „kulokai“, kur jie gyvena ir t. t. Taigi, šios rūšies pranešimuose trūksta pilnumo. Aišku, kad tarp agentų ir žmonių, apie kuriuos buvo rašomi slapti pranešimai, yra didelis skirtumas, kad tai ne tos pačios aplinkos gyventojai. Kiti agentai, teikią informacijų apie provincijos gyvenimą, tenkinasi tik bendrų frazių pranešimais, vos pajėgdami įpinti vieną kitą pavardę. Šiuos frazinius pranešimus gali atstovauti šitoks slaptojo agento raportas:

„Raseinių apskrities buožija tarp valstiečių ir vidutinių veda aktyvią tautinę ir anti-sovietinę kontrrevoliucinę propagandą, kurios tikslas yra deformuoti valstiečius ir vidutiniokus ir juos nustatyti prieš Sovietų Sąjungą, kolchozus ir prieš rusus. Dabar, kuomet eina kooperatyvų organų perrinkimas, buožiškas elementas ypatingai veda kontrrevoliucinę agitaciją su buvusių tautininkų ir šaulių pagalba. Tą rodo silpnas ir pasyvus narių į kooperatyvus stojimas. Valstiečiai savo nenorą stoti į kooperatyvus motyvuoja tuo, kad visi tie, kurie stos, vėliau bus į kolchozus suvaryti prievarta.“

Ūkininkas X. kooperatyvo susirinkime su daugeliu valstiečių kalbėjo, kad visus kooperatyvų narius ir tuos, kurie ant gautos žemės stato namus, suvarys į kolchozus. Tada reikės badu dvėsti kartu su komunistų žadamomis gerovėmis.

Darbininkai ir kumečiai Skirmantiškių dvare vasario 16 d. iškabino tautinę vėliavą ir kalbėjo su kitais kumečiais, kad daug geriau būtų, jei ateitų vokiečiai, o ne rusai valdytų.“

Agentas tenkinasi ne tik bendromis frazėmis, bet ir pripina įvairiausių nesąmonių. Pradžioje jis nurodo, kad turtingieji varo agitaciją ir stengiasi atgrasinti valstiečius nuo kolchozų, tarsi šie patys į kolchozus veržtųsi, o toliau jau plepa apie tai, kad valstiečiai nenori stoti į kooperatyvus, nes bijo, kad vėliau jiems netektų prievarta virsti kolchozininkais.

Baigiamasis žodis

Peržvelgiant agentūrinį NKVD terorą Lietuvoje, kaip vieną pagrindinę čekistų veiklos sritį, nesunku pastebėti, jog čekistai savo naikinantį siautėjimą grindė ne objektyviai surinktais ir patikrintais apkaltinimais, bet tik subjektyviais, daugeliu atvejų perdėm tendencingais savo agentų pranešimais, kuriuos gausiai gamino savanoriškai dirbą agentai (žydai ir komunistinis elementas). Čekistai ieškojo ne teisybės, bet tik priežasties visą tautą sunaikinti. Kiekvieno lietuvių mirties ar gyvybės klausimas buvo patikėtas pačiam žemiausiam ir pačiam tamsiausiam padarui, būtent, savanoriškai dirbančiam NKVD agentui. Šie agentai kaip tik ir buvo pirmaisiais teroristais, kurie nekaltas aukas įduodavo į čekistų rankas ir tuo pasmerkėdavo juos žiauriausiems kankinimams.

Turėdami puikios praktikos ir aiškiai nubrėžtus uždavinius, čekistai Lietuvoje per trumpą laiką sudarė tokias sąlygas, kad draugas persekiotų draugą, bendradarbis išdavinėtų bendradarbį ir t. t. Netrukus ir šioje srityje Lietuvai būtų tekę „prisivyti kitas broliškas respublikas“, kuriose brolis brolių čekistams išduoda. Tada pilnutinis lietuvių tautos išnaikinimas jau nebūtų sudaręs didelių sunkumų. Būtų galėjęs puikiausiai išbujoti ir vešliai klestėti kerštas, nes ir per vienerius metus kerštautojai galėjo puikiausiai atsisteisti. Yra daug faktų, kad kerštautojų įskūsti žmonės buvo kalinami čekistų kalėjimuose. Vieni jų ten mirė, kiti išsilaisvino karui prasidėjus, o daugelis gyvena nežinomas mums kančias tolimame Sibire.

Tačiau per vienerius metus, nors ir stachanoviškai dirbdami, čekistai negalėjo savo plano įvykdyti. Agentų ir agentėlių verbavimas nėjo taip sklandžiai, kaip kitose „komunistiškai pažangiose respublikose“. Pagaliau, uolūs buvo tik savanoriškai dirbę agentai ir tie pareigūnai, kurie, atsidėkodami už aukštas ir pelningas vietas, buvo pasižadėję sistemingai persekioti „liaudies priešus“.

Nežiūrint visų šitų sunkumų, čekistai nesvyruodami skverbėsi į priekį, o agentūrinis jų teroras kiekvieną dieną vis žiaurėjo. Susidarė keista padėtis: žmonės žinojo, kad jų tarpe nuolatos maišosi slapti agentai, kurie gaudo jų žodžius, bet gyvenimas buvo toks nepakenčiamas, jog susilaikyti nuo piktesnio pareiškimo daugelis nepajėgdavo. Ir tas nesantūrumas, tas nepajėgumas dar kiek pakentėti pražudė daugelį lietuvių pačiomis paskutinėmis pirmojo bolševikų siautėjimo dienomis.

Saugumo departamento pastatas Laisvės alėjoje. Mejerio Smečechausko nuotrauka. LCVA

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

UKRAINA – EUROPOS ATEITIES GARANTAS

Mūsų visų ateitis viena: demokratinis XXI amžiaus pasaulis. Todėl arba jis bus, arba mūsų neliks.

Pasaulio demokratizuoti nebus įmanoma, kol nebus demokratizuota Rusija. Demokratizuoti Rusijos nepavyks, kol ji iš eurazijinės netaps europine valstybe. Europine valstybe Rusija netaps tol, kol nuo jos neatsiskirs Ukraina kaip nepriklausoma valstybė. Greta Lenkijos tapdama antra laisva didžiąja slavų valstybe, Ukraina galėtų sunaikinti rusiškąjį imperializmą ir padėtų sukurti trečią tikrai laisvą slavų didvalstybę – Rusiją. Vienai Rusijai to niekada nepavyktų padaryti – gera valia ilgaamžių imperinių tradicijų paprastai neatsisakoma, imperialistiniai siekiai paprastai yra sunaikinami panaikinus jų galimybes. Tai padaryti gali tik Ukraina, padedant visoms toms šitai suprantančioms ir kartu su Ukraina veikti galinčioms valstybėms. Taip daug kam iš Lietuvos matosi Ukrainos dabartinė paskirtis ir galima jos istorinė lemtis.

Kokias mes matome tokios misijos realizavimo galimybes?

Pasaulio demokratizavimo labui daugiausia nuveikti galėtų, suprantama, Jungtinės Amerikos Valstijos. Tačiau, pirma, jose pačiose bręsta labai didelės ir ilgalaikės vidinės problemos. Antra, JAV tebevykdo nuosaikiausią imperializmo politiką ir būtų visai nieko prieš pasaulyje įvesti monokontrolės sistemą. Trečia, šiandieninė JAV vadovybė neturi aiškios politikos buvusios TSRS atžvilgiu, nesiryžta finansuoti Ukrainos, Kazachstano ir kitų šalių laisvėjimo, tebelaikydama euroazijinę Rusiją arabų ir kinų pasaulių atsvara, nors toks Rusijos dominavimo metas istoriškai jau baigėsi. Ar sugebės persiorientuoti JAV?

Lemiama Vakarų Europos jėga vėl tampančios Vokietijos geopolitiniai interesai negali projektuoti laisvos ir stiprios Ukrainos, juo labiau trijų – Lenkijos, Ukrainos ir Rusijos – slaviškų didvalstybių. Dominavimo Europoje dėlei Rusija ir Vokietija galės greičiau sudaryti laikiną, imperinius persitvirtinimus garantuojančią sąjungą, kurios elementai jau dabar kyla į dienos šviesą. Tačiau per Europos Sąjungos struktūras ir jų veikimą ir iš Vokietijos mes tikimės ir laukiame paramos Ukrainai.

Lenkijos dominavimo Vidurio Europoje siekis nekelia abejonių nei artimesniems, nei tolimesniems kaimynams. Todėl suprantama, kad ji nors ir negalės neremti nepriklausomos Ukrainos įsitvirtinimo, tačiau neskubės padėti Ukrainai gesinti jos politinių gaisrų ar lopyti ūkio skylių. Blogiausia, kad ta linkme nukreipiama ir istoriniais politinio aljanso ryšiais su Lenkija susijusi Prancūzija. Taigi Vakarų Europoje, išskyrus Didžiąją Britaniją ir Skandinaviją, Ukrainai ir ateityje bus sunku rasti strategiškai į jos draugystę orientuotų partnerių.

Šioje situacijoje ypatingą reikšmę, tegul ir nedidelę, Ukrainai gali turėti Lietuva.

Kaip ir Ukrainos, Lietuvos nepriklausomybės neskubės remti nei Rusija, nei Lenkija, nei Vokietija. Tai suprantama: kaip ir prieš amžius, Lietuva yra ant strateginio Rytų ir Vakarų kelio, pačiame Europos geografiniame centre, Baltijos jūros rytų ir vakarų kampe. Kas kontroliuoja tą vietą, tas kontroliuoja Europos Rytų ir Vakarų apykaitą. Lietuvoje visi įsitikinę, kad nepriklausoma Lietuva ją turi prižiūrėti pati.

Todėl vėl atkūrus Lietuvos nepriklausomybę visiškai suprantamos yra jos naujų, praeities klaidų nebekartojančių ryšių su pasauliu paieškos, dėmesį visų pirma kreipiant į Baltijos šalių aljansą, įgyvendintą Baltijos Asamblėją, kuriama Baltijos Ministrų taryba ir Baltijos šalių prezidentų neinstitucionalizuotu pasitarimu. Baltijos šalys laipsniškai integruojasi su

Šiaurės šalimis. Baltoskandijos regionas – naujas Vakarų Europos integralumo segmentas – teigiamai vertinamas ir Europos Sąjungos kuluaruose kaip galima atsvara pernelyg dideliame Vokietijos išsigalėjimui. Lietuvos susijungimas su Vakarų Europa per Baltijos ir Šiaurės šalis, arba „Šiaurės kelias“, su neramiu dėmesiu vertinamas visose pasaulinės politikos konstruktorių dirbtuvėse, šiandien jau yra akivaizdus faktas.

Dėl istorinių aplinkybių ir išliekančio interesų netapatumo lėčiau į Vakarų Europą tiesiamas „Pietvakarių kelias“ – per Vokietiją. Lietuva gerai supranta, kad, kintant politinei konjunktūrai Vokietijoje, gali būti iškeltas Karaliaučiaus krašto (Rytų Prūsijos, arba Prūsų Lietuvos) klausimas. Sprendžiant jį pasaulio bendrijai, Lietuva niekada negalėtų sutikti su sprendimu Vokietijos naudai, nors tai kaip galimybė egzistuoja, ypač jei Vokietija išgalėtų Europos Sąjungoje arba susikurtų Vokietijos ir Rusijos aljansas.

Prūsų Lietuvos jos dabartinėse Kaliningrado srities ribose statuso peržiūrėjimo Vokietijos naudai grėsmė vienija Lietuvos ir Lenkijos pastangas Karaliaučiaus krašto demilitarizavimo, laisvos ekonominės zonos arba net atskiro valstybinio darinio sukūrimo linkme. Tačiau aiškumo ir pasitikėjimo tarp Lietuvos ir Lenkijos tai nedidins. Pasirašoma Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybinė geros kaimynystės ir bendradarbiavimo sutartis taip pat neatnešė laukto aiškumo Lenkijai išvengus paminėti buvusią Lietuvos rytų okupaciją (sutartyje su Rusija Lietuvos okupavimo 1940 metais faktas pripažintas). Žinoma, tai nekliudys plėtoti daugiašalius santykius. Tačiau Lietuva faktiškai tik dabar užbaigia 1918–1921 metų Lietuvos ir Lenkijos karą, ir tūkstantmetės taikos, kurios iki šiol viltasi, ši sutartis Lietuvai nežada. Galimais neaiškumais ir trintimis, suprantama, visų pirma naudosis Rusija.

Būdama gyvybiškai suinteresuota kuo platesniais europiniais ryšiais ir kuo patikimesniais partneriais, Lietuva šiaurėje tai gali rasti Skandinavijos šalyse, Danijoje ir Didžiojoje Britanijoje, rytuose – nurimusiose Kaukazo valstybėse, o pietuose – Ukrainoje. Lygiai tokie pat yra Ukrainos politinės geografijos interesai. Lietuvos ir Ukrainos aljansas nulemtas paties jų siekimo galutinai įsitvirtinti kaip nepriklausomoms valstybėms. Nepriklausomybės įtvirtinimas abiejose šalyse leidžia ieškoti kitų bendrų veiksmų.

Labiausiai strategiškai ir Ukrainai, ir Lietuvai yra dujų ir naftos klausimas. Abiem atvejais Lietuva ir Ukraina turi tapti nepriklausomos nuo Rusijos energetinio diktato. Lietuvos apsisprendimas įrengti naftos terminalą, leidžiantį naftą Mažeikių gamyklai tanklaiviais parsiplukdyti Baltijos jūra, prijungia Lietuvą prie Šiaurės šalių apsirūpinimo sistemos. Ukraina alternatyvas rusiškai energetikai, matyt, strategiškai sėkmingiausiai galėtų gauti Islamo pasaulyje. Jo teikiamomis galimybėmis neabejotinai suinteresuota ir Lietuva. Matyt, Vidurio Europa, į kurią ilgainiui jungtųsi nuo Europos Sąjungos ir NATO atstumiamos buvusios vadinamosios liaudies demokratijos šalys, formuotųsi tiek, kiek siekdamas nepriklausomybės įtvirtinimo ūkio ir ekonomikos srityse tos šalys galėtų naudotis Pietų pusrutulio dujomis ir nafta, o ta įtaka Šiaurę siektų tiek, kiek sparčiai Pietų dujotiekis ir naftotiekis kryptų Helsinkio link.

Dar viena svarbi, nuo Lietuvos Atgimimo metų susiformavusi prekybinės traukos kryptis į Turkiją ir arabų šalis galėtų būti išplėtota, jeigu „Via Baltica“ kelią, dabar nuo Lietuvos atkakliai sukantį Karaliaučiaus ir Vokietijos link, pavyktų per Lenkiją pratęsti žemyn, iki Atėnų. Europos šiaurės–pietų automagistralė yra vienas reikšmingiausių ne tik Europos ūkio, bet ir geopolitikos faktorių. Todėl, jeigu Lietuva ir Ukraina mąsto apie rimtą bendradarbiavimą, jos turėtų galvoti ir apie šį ūkinius ir kultūrinius ryšius garantuojantį tarpvalstybinių santykių projektą. Nei Europos Vakaruose, nei – juo labiau – Rytuose pagalbos jam realizuoti tikėtis nebūtų verta. Tačiau Arabų ir Šiaurės šalyse – taip.

Neatmestina ir Baltijos ir Juodosios jūros gynybinio aljanso idėja. XXI amžius iškels daug visai naujų regioninių struktūrų – pereinamojo laikotarpio į galutinį pasaulio poimperinį būvį produktų. Vienas jų – aiškiai veikianti Vidurio Europa.

Atėjo metas, kai Vakarų ir Rytų blokams Europoje nepriklausančios šalys, užuot nuolankiai beldusios į nuolat prieš nosį užtrenkiamas „pertekliaus pasaulio“ duris, užuot baimingai saugojusios save nuo nuolatinių bandymų įtempti atgal į Rytų pasaulį, pasakytų sau ir kitiems, kad jos niekur nebėgioja, o susitaria ir padeda vienai kitai kurti jų saugos zoną – Vidurio Europą. Kas nori, tegul supranta tai kaip „sanitarinį kordoną“ arba prieš Rytus, arba prieš Vakarus – jų valia. Mes tai matytume kaip mūsų pačių vienintelį garbingai užgyventą ir sukurta pasaulį, mūsų istorijos ir ateities bendrumo lemtą pasaulį. Mums nebūtinos deklaruotos ar kitaip įteisintos sąjungos ar sandraugos. Nors galima būtų galvoti ir apie jas. Mums nebūtinos bendros sąjunginės sienos ir bendros valiutos. Todėl mums pakaktų tvirto žodžio ir pasitikėjimo, kad gindami savo nepriklausomybę būsime ne vieni.

Daug sunkumų teks įveikti tveriant Vidurio Europą. Tačiau supratimas, kad ji būtina, šiandien jau skina kelią į daugelio tų šalių sąmonę. Lietuvoje, kaip ir Ukrainoje, ši mintis kaskart konkretesnė ir aiškesnė. Ir jeigu Lietuva ir Ukraina supranta, kad be jų šis darbas negali būti atliktas, – tai taip pat jau pusė darbo.

Demokratija suteikia laisvę kiekvienam žmogui ir šaliai. Tačiau dėl jos įtvirtinimo ir žmonėms, ir šalims teks dar labai rimtai padirbėti. Mes pasirengę, mes jau šiandien darome, ką galime.

Spausdinama iš rankraščio, 1994 m.

Romualdo Ozolo darbo kambarys Teatro gatvėje. 1987 m. Romualdo Ozolo nuotrauka

~~1953 10 15~~

Šiandien Lietuva - revoliucija. Atgimimo
revoliucija. Dar nežinau, kaip ji prasidės i-
storija. Tačiau žinau, kad ji prasidės
nūn naujasis istoris - iš stalinine so-
cializmu išvadavus Lietuvos istoriją.

~~Prieš atgimimą - ^{reikalinge} ~~patvirtas~~ mūsų vilnia~~
~~lymą atgimimo nor vėlavos~~

Svajniams, šis varas laimėjimo ry-
gis tikrai mes ^{jaun} tautai savo atlikti
tiekio arčiau. Prieš atgimimą - reiki-
teli mūsų vilis, kad mes turai pro
jos, netur savo vilios, išaugim. Kad
a ne vii is šiandien oia ^{erandis,} ~~stili~~ ^{mirim} ~~mirim~~
są, kad a ne ^{mirim} ~~tota~~ ^{jaunai} / ^{stiprus} -
išaugim + ~~jaun~~ atgim.

MĄSTYMAI

VYTAUTAS SINICA

SUŽYDĖJO LIBERALI KRIKŠČIONYBĖ

Šis ruduo buvo rinkimų ruduo tiek Lietuvoje, tiek Jungtinėse Amerikos Valstijose. Abiejose Atlanto pusėse kaip niekada ryškus tapo keistas reiškiny – liberalūs krikščionys politikai. Lietuvoje vienas tokių, Gediminas Jaunius iš Laisvės partijos, tokiai savo pasaulėžiūrai davė naują „evangelinio liberalo“ vardą. „Evangeliniai liberalai ateina – fariziejai išeina“, – skelbė antraštė jo kaip kandidato svetainėje.

G. Jaunius į Seimą nepateko, tačiau pati jo įvardyta pasaulėžiūra įgauna vis didesnę mastą ir svarbą. Laisvės partijos lyderė Aušrinė Armonaitė yra praktikuojanti katalikė, tačiau politikoje visapusiškai kovoja prieš krikščionišką mokymą ir moralės normas. Jau seniau politikoje tą darė Seimo narys, ministras, o dabar – Vilniaus meras Remigijus Šimašius. Gausu ir kitų partijų atstovų.

Tokia pati situacija ir JAV. Plačiai skelbiama, kad JAV rinkimų nugalėtoju dabar laikomas demokratų kandidatas Džo Baidenas (Joe Bidenas) bus tik antrasis JAV prezidentas katalikas. Tačiau kartu tai prezidentas, pasisakantis prieš Bažnyčios mokymą visais moralės klausimais. Jis ne tik už abortus ir gėjų „santuokas“, jis už tai, kad mokesčių mokėtojai privalėtų finansuoti abortus, už tolesnį biudžetinį finansavimą didžiausiam abortų tiekėjui „Planuotos tėvystės asociacijai“ ir lyties keitimo operacijoms, jis už moterimis besijaučiančių vyrų teisę eiti į moterų rūbines ir dušus, už tai, kad net katalikiški vaikų namai privalėtų leisti įvaikinti vaikus dviejų vyrų ar dviejų moterų „šeimoms“, kad žmonėms, kuriems religiniai įsitikinimai neleidžia prisidėti prie vienalyčių „santuokų“ (gėlininkai, juvelyrė, planuotojai, tortų kepėjai, vedėjai, dekoratoriai ir t. t.), būtų įstatymu priversti tą daryti arba baudžiami. Pastaroji problema ne reta ir ne teorinė – 2013 metais JAV Aukščiausiam Teismui penkiais balsais prieš keturis įteisinus vienalytes „santuokas“, daugybė amerikiečių buvo nubauti, o jų verslai sužlugdyti dėl to, kad dėl religinių įsitikimų atsisakė aptarnauti vienalytės „santuokos“ ceremonijas. Dž. Baidenui visa tai tinka, nors jis „tik antrasis prezidentas katalikas“.

Lietuvoje valdančiojoje koalicijoje atsidūrusi Laisvės partija su savo evangeliniais liberalais stengsis priimti analogiškus sprendimus – Stambulo konvenciją, biudžetinį finansavimą abortams, vienalytes partnerystes, paauglių seksą skatinantį lytinį švietimą ir t. t.

Kodėl pateikdami antikrikščioniškos politikos pavyzdžius vis kalbame apie seksualinio gyvenimo klausimus, o ne apie ekonomiką, viešąją saugumą, sveikatos apsaugą? Todėl, kad būtent šiose – šeimos ir gyvybės politikos – srityse sekuliarus pasaulis per pastaruosius penkiasdešimt metų radikaliai nusiuko nuo to, ką visada teigė krikščionybė. Iki 1968 metų seksualinės revoliucijos Vakarų visuomenės pritarė Bažnyčiai ir dėl „nevok“, ir dėl „nežudyk“, ir dėl „nepaleistuvauk“. Daugeliu klausimų pritaria ir dabar. Tačiau seksualinės moralės klausimais atsivėrė bedugnė praraja tarp krikščioniško ir beįsivyravusio leftistinio (vis dar įprasta sakyti – liberalaus) požiūrio. Būtent šiais klausimais egzistuoja didžiausia įtampa tarp to, kas madinga, populiari ir „šiurpaikiška“, ir to, ko iš krikščionio politiko reikalauja jo tikėjimas. Tai ne teksto autoriaus subjektyvi nuomonė. Gyvybės ir šeimos klausimus kaip pačius svarbiausius katalikams balsuojant nurodo pati Bažnyčia, oficialią poziciją dėl to skelbė ir Benediktas XVI, ir JAV vyskupų konferencija.

Liberalais virtusiems katalikams politikams kaip išlaisvinimas iš šios įtampos ir šių įsipareigojimų XX amžiaus viduryje buvo ištiesta pagalbos ranka – Džono Rolso

(John Rawls) politinio liberalizmo koncepcija. Pagal ją rinkėjas turi balsuoti, o politikas priiminėti sprendimus, atsiribodamas nuo visų pasaulėžiūrinių (religinių, filosofinių, ideologinių ir panašių) motyvų, o remtis tik visiems piliečiams suprantamais ir priimtinais argumentais. Šiuolaikinėje visuomenėje tokie „visiems suprantami ir priimtini argumentai“ yra tik empirinio mokslo argumentai. Esą tik jais ir reikėtų vadovautis, o religiją padėti į šalį, palikti virtuvėje. Pokario Europoje ir JAV ši idėja buvo be galo populiari, Lietuvoje šios idėjos vadintos nepasaulėžiūrine politika. Iš esmės politinio liberalizmo koncepcija nugalėjo ir gyvename tokios politikos laikais – religiniai įsitikinimai politikų akivaizdžiai nevaržo.

Tačiau kaip rodo tie patys translytiškumo ar žmogaus gyvybės pradžios taško pripažinimo klausimai, empirinis mokslas pats nuolatos pasiduoda vyraujančioms ideologijoms. Neįmanoma niekaip moksliskai pagrįsti lyties keitimo galimybės (tai neįmanoma, DNR užkoduota lytis išlieka, kokias operacijas beatliktum), tačiau Pasaulio sveikatos organizacija politinio korektiškumo motyvais nebeskelbia lyties tapatumo sutrikimo esant liga. Dar didesnė, esminė problema yra ta, kad tokia nepasaulėžiūrinė politika savaime padaro tikinčiuosius rinkėjus ir politikus antrarūšiais piliečiais.

Visi, ir pirmiausia pati Bažnyčia, sutaria, kad dvasininkai neturėtų dalyvauti partinėje politikoje. Tačiau ir jie, ir pasauliečiai krikščionys yra tokie patys piliečiai ir turi teisę visavertiškai spręsti apie tai, kas geriausia jų valstybei, pagal jiems svarbiausius bendrojo gėrio argumentus. Kaip ateistai gali remtis viskuo, kas jiems svarbu, tikintieji turi „išsikastruoti“ savo pasaulėžiūrą ir vadovautis tik jiems galbūt antraeiliais argumentais. Tai masiškiausia šių laikų diskriminacija, dėl kurios kažkodėl niekas nesiskundžia.

Šioje situacijoje Laisvės partijos katalikai bando pasiūlyti dar šį tą nauja. Jie nebesako, kad katalikas turi atmesti savo religinius įsitikinimus. Evangeliniai liberalai remiasi idėja, kad būtent katalikybė ir diktuoja visiškai liberalius (tiksliau – leftistinius) sprendimus šeimos, gyvybės ir kitais klausimais, kad esą iš krikščioniškos atjautos, artimo meilės, gailestingumo dorybių kyla pareiga pripažinti visas paleistuvystės formas, vienalytes „santuokas“, abortus pagal užgaidą ir už valstybės pinigus ir t. t. Tokie esą krikščioniški gailestingumo darbai. Schema čia labai paprasta – siūloma matyti tik gailestingumą ir visiškai užsimerkti prieš principą „mylėti nusidėjėlį ir smerkti nuodėmę“. Evangeliniai liberalai siūlo rodyti krikščionišką atjautą pripažįstant moraliai ydingus veiksmus moraliai gerais ir vertais valstybės apsaugos ir palaikymo. Šią logiką jie taiko tiek lytiniam švietimui, tiek šeimos sampratai, tiek abortams ir kitiems klausimams.

Žinia, Bažnyčia taip niekada nemokė ir nemoko. Oficiali Bažnyčios pozicija vienalyčių sąjungų klausimu, dar 2003 metais patvirtinta tiek Jono Pauliaus II, tiek Benedikto XVI, yra nepalaikyti jokių vienalytes sąjungas įteisinančių įstatymų projektų. Oficiali Bažnyčios pozicija abortų klausimu iš esmės identiška. Evangeliniai liberalai nuosekliai ignoruoja Bažnyčios poziciją ir apsimeta, kad jos nėra. Jų puikybė tokia didelė, kad leidžia jiems galvoti, jog jie patys geriau žino, kaip teisingai interpretuoti Šventąjį Raštą ir Bažnyčios mokymą. Manantiems kitaip ir gerbiantiems Bažnyčios mokymą jie turi parengę „fariziejų“ etiketę.

Tai, kas dabar vyksta Lietuvoje, nėra unikalu ir nauja. JAV niekas nesugalvojo „evangelinių liberalų“ termino, bet jau kurį laiką skelbia tas pačias idėjas. 2016 metais prezidento rinkimus pralaimėjusi demokratų kandidatė Hilari Klinton (Hillary Clinton) dar 2015 metais atvirai teigė, kad „religiniai įsitikinimai, smerkiantys „reprodukcines teises“, privalo būti pakeisti politine valia“¹. Jau tada panašiai rašė ir didžiausi JAV laikraščiai, pavyzdžiui, „New York Times“, skelbęs, kad katalikams metas atsisakyti savo „atsilikusių“ pažiūrų seksualinių mažumų atžvilgiu ir džiaugtis jiems paliekama pamaldų laisve („freedom of worship“)². Idėja, kad reikia ne atsisakyti religijos vaidmens politikoje, o priversti pasikeisti pačią religiją, jau bent keletą metų gyva aukščiausiuose JAV politiniuose sluoksniuose.

Laisvės partijos evangeliniai liberalai šia prasme nesugalvojo nieko nauja, tačiau atnešė ir skleidžia šią idėją Lietuvoje.

¹ Hillary Clinton: 'Religious beliefs' against abortion 'have to be changed', Life site news, 2015 02 24. Prieiga per internetą: <https://www.lifesitenews.com/news/hillary-clinton-religious-beliefs-that-oppose-abortion-have-to-be-changed>.

² Frank Bruni, „Bigotry, the Bible and the Lessons of Indiana“, The New York Times, 2015 04 03. Prieiga per internetą: https://www.nytimes.com/2015/04/05/opinion/sunday/frank-bruni-same-sex-sinners.html?ref=collection/column/frank-bruni&_r=3.

PAMINĖJIMAI

KAIP IR KODĖL LIETUVOS KOMUNISTŲ PARTIJA TAPO SAVARANKIŠKA?

Tęsdami nepriklausomybės atkūrimo liudijimų ir mąstymų temą, siūlome skaitytojui pokalbį su Lietuvos komunistų partijos atsiskyrimo iniciatoriais ir aktyviais dalyviais. Kaip gimė atsiskyrimo idėja, kodėl jo reikėjo, kas buvo šio vyksmo rėmėjai ir priešininkai, kaip jį vertinti iš šiandienos perspektyvos? Pokalbyje dalyvavo Rimantas Busila, Arvydas Domanskis, Janina Gagilienė, Bronislovas Genzelis, Giedrius Kazimierėnas.

Pokalbis įrašytas Vilniuje, 2019 m. rugpjūčio 29 d. Spaudai parengė Arvydas Domanskis ir Eugenijus Skrupskelis.

Gorbačiovo perestroika Lietuvoje

ARVYDAS DOMANSKIS. Michailas Gorbačiovas 2019 m. lapkričio 8 d. leidiniui „Der Spiegel“ duodamas interviu Berlyno sienos griuvimo trisdešimtmečio proga į klausimą, ar nesigaili pradėjęs pertvarką, atsakė, kad ne. „Buvo neįmanoma toliau taip gyventi, kaip iki tol. Ir esminė pertvarkos dalis buvo naujas mąstymas užsienio politikos srityje, apimantis tiek universalias vertybes ir branduolinį nusiginklavimą, tiek pasirinkimo laisvę“, – teigė jis. Gimusiems po 1986 metų apie tuometinį gyvenimą paaiškinsiu: per darbovietes dalijami talonai baldams, batams, automobiliui, o kartais net sviestui ar sūriui ar dar kitkam įsigyti; priverstinė visų vaikinų tarnyba armijoje, bet ne savo respublikoje, o tik kitose TSRS respublikose esančiuose daliniuose; teisė dalyvauti mokslinėje konferencijoje užsienyje neretai buvo suteikiama tik pasižadėjus parvežti kokios nors informacijos žvalgyboms; jokių laisvų turistinių kelionių į pasirinktas užsienio šalis ar turistų iš jų atvykimo ir panašiai. O svarbiausia – sprendimus, kiek pagaminti traktorių, ar leisti naujai pastatytą spektaklį rodyti teatre, ką skirti įmonės, įstaigos, mokyklos ar ligoninės vadovu ir visokiausius kitokius nurodymus priimdavo Tarybų Sąjungos komunistų partijos (TSKP) vadovaujantys organai arba jos struktūrinių padalinių (respublikos, srities, miesto, rajono ir kt.) komitetai ar jų įgaliotos institucijos. Dažnai sprendimų kokybė priklausė nuo komiteto pirmojo sekretoriaus kompetencijos ir padomumo. Tokia ar panaši buvo mūsų, šiandien jau vyresnės kartos žmonių, gyvenimo kasdienybė iki 1986 metais prasidėjusios pertvarkos. Taikiai sulaužyti ir pertvarkyti tokį gyvenimą reikėjo daug ryžto ir jėgų.

Pertvarka Tarybų Sąjungoje negrįžtamai įsibėgėjo po 1988 m. birželio 28 d. įvykusios XIX sąjunginės partinės konferencijos. Įgyvendinant jos nutarimus, respublikose buvo pradėti rengti ekonominio savarankiškumo modelių projektai, kuriami naujų konstitucijų projektai, respublikoms grąžintos nacionalinės vėliavos, nacionalinės kalbos įteisintos kaip valstybinės ir panašiai. Vykdydamos TSRS Ministrų Tarybos prezidiumo pavedimą, Lietuva, Latvija ir Estija dar 1988 m. rugsėjo 23 d. pasirašė susitarimą, kuriuo bendrai pasiūlė pagrindinius respublikų ūkiskaitos principus: sąjunginio pavaldumo įmonių perdavimas respublikų nuosavybėn, savos valiutos įvedimas ir t. t. Tiesa, partinės konferencijos nutarimuose buvo pasakyta, kad reikia keisti ir politinę sistemą, kad partijos politinės funkcijos turi būti atskirtos nuo savivaldos ir valstybės įmonių ūkinės veiklos. Tačiau konferencija tuo pačiu konstatavo, kad TSKP turi išlikti vieninga ir visai šalies visuomenei vadovaujanti jėga. Štai tokiame kontekste kūrėsi Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis (LPS). Paliksime istorikams nagrinėti, kodėl Sąjūdis, praėjus trims mėnesiams po XIX konferencijos, Steigiamajame

suvažiavime spalio mėnesį patvirtintoje programoje pasisakė ne už nepriklausomą, o už socialistinę Lietuvos Respubliką.

Šiandien negalime, o gal ir niekada negalėsime tiksliai atsakyti į klausimą, koks gi buvo galutinis M. Gorbačiovo tikslas: ar užbaigti Šaltąjį karą ir jo žlugdančią įtaką TSRS ekonomikai ir pasaulio politikai, suteikiant sąjunginėms respublikoms maksimalias ekonomines ir kai kurias kitas laisves, kurios užtikrintų žmonių gyvenimo gerėjimą, bet išsaugotų vieningą TSRS, ar užbaigti Šaltąjį karą, įvedant Tarybų Sąjungoje tiek demokratijos, ekonominio ir kitokio savarankiškumo, kad respublikoms susidarytų sąlygos pačioms apsispręsti pasukti nepriklausomybės keliu ar likti atsinaujinusioje TSRS. Manau, kad jis ir jo bendražygiai greičiausiai siekė pirmojo tikslo – išsaugoti vieningą TSRS. O gal turėjo ir kokią kitą tikslą. Kad kaip ir ten būtų, už tai, jog per *perestroikos* (pervarkos) ir *glasnost* (viešumo) politiką reformavo imperiją ir davė pradžią Šaltojo karo pabaigai, 1990 metais M. Gorbačiovas buvo apdovanotas Nobelio taikos premija.

Laisvės lygos mitingas Katedros aikštėje. Vilnius, 1988 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos ypatingasis archyvas

Štai tokioje situacijoje Lietuvos komunistų partijos (LKP) narių pastangos buvo labai reikalingos: remiantis XIX partinės konferencijos nuostatomis dėl partijos pervarkymo būtinumo ir Sąjūdžio sukeltu tautos aktyvumu, buvo galima organizuoti LKP atsiskyrimą ir taip sujudinti pačios TSKP vienybę ir, tikėtina, taikiai nutraukti vieningą respublikų valdymą iš vieno centro – iš Maskvos.

Sąjūdžio rėmimo grupė LKP Lenino rajono komitete

ARVYDAS DOMANSKIS. Dabar apie Sąjūdžio iniciatyvinės grupės įkūrimą LKP Vilniaus miesto Lenino rajono komitete. 1988 m. rugsėjo 28 d. Gedimino aikštėje (dabar – Katedros) vyko Lietuvos laisvės lygos organizuotas mitingas Molotovo ir Ribentropo slaptiesiems protokolams pasmerkti. Kadangi leidimas mitingui nebuvo duotas, LKP Centro komiteto vadovybė manė, kad jis vykti negali ir jį reikia išvaikyti. Buvo panaudotos gausios

milicijos pajėgos, o mitingo dalyviai buvo mušami guminėmis lazdomis (vėliau mitingas buvo pramintas „bananų baliumi“). Tuometinis LKP Vilniaus miesto Lenino rajono komitetas buvo įsikūręs visai šalia aikštės, B. Radvilaitės gatvėje, tad su bendradarbiu Rimantu Busila nuėjome pažiūrėti ir pasiklausyti, kas vyksta mitinge. Aptarėme, kad istorinė tiesa privalo būti paskelbta, o tokie valdžios sprendimai panaudoti gausias milicijos pajėgas prieš taikius mitinguotojus yra absurdiški ir neleistini. Manau, šis mitingas ir jo baigtis buvo tas momentas, po kurio dėl savo asmeninių įsitikinimų likti tik pasyviais atgimstančios Lietuvos ir Sąjūdžio veiklos stebėtojais nebenorėjome ir nebegalėjome. Buvome vieningos nuomonės, kad pertvarka galų gale turi prasidėti ir Lietuvos komunistų partijoje, tuo metu valdžiusioje Lietuvą (pagal TSKP įstatus ir TSRS konstituciją partijai priklausė šalies valdymas. Tačiau LKP nebuvo savarankiška partija, o tik TSKP struktūrinė dalis, prilyginta Rusijos administracinio padalijimo – srities – partinei organizacijai). Sutarėme, kad būtina įkurti Sąjūdžio iniciatyvinę grupę komitete ir inicijuoti pertvarką Lietuvą valdžiusioje partinėje struktūroje. Baimės nejautėme: atsižvelgus į politinį kontekstą – TSKP XIX partinės konferencijos nutarimai ragino pertvarkyti ne tik ekonomiką, jos valdymą bei planavimą, bet ir politinį TSRS valdymą, liaudies frontai pertvarkai remti buvo įsikūrę arba dar kūrėsi daugelyje sąjunginių respublikų – buvo aišku, kad į Sibirą neišveš. Galėjo nutikti, kad LKP CK stagnatoriai supyks ir lieps atleisti mus iš darbo, bet buvome jauni, turėjome specialybes, tad jūra buvo iki kelių. Tačiau laikydamiesi tarnybinės etikos ir atsižvelgdami į vis dėlto galimas įvairiausias grėsmes, apie savo sumanymus nutarėme informuoti LKP Lenino rajono komiteto pirmąją sekretorę Janiną Gagilienę. Pokalbis buvo trumpas. Užėję į kabinetą išsakėme savo įspūdžius apie mitingą. Toliau retoriškai paklausiau, ar nereiktų ir pas mus, komitete, Sąjūdį organizuoti? Ji be jokių komentarų į klausimą atsakė trumpu klausimu: „O kas jums trukdo?“ Mums jos klausimas nuskambėjo kaip savotiškas pritarimas.

Subūrėme bendraminčių grupelę: Rimantas Busila, Arvydas Domanskis, Aldona Gaidamauskienė, Vaidotas Grinčikas, Jurijus Kačkajevs, Arvydas Kačonas, Zofija Staškevičiūtė ir Loreta Žvirblytė. Nutarėme, kad imti ir paprastai pareikšti, kad tokios ir tokie steigia iniciatyvinę Sąjūdžio grupę, yra per maža ir nerimta, kad reikia kūrimą pagrindžiančio dokumento. Juo labiau, kad žinant to meto LKP CK vadovybės neigiamą požiūrį į Sąjūdį, kiekvienas turėjome tam tikrų baimių dėl savo ateities, tad norėjome šiek tiek apsidrausti ir argumentuotai bei diplomatiškai pateisinti savo veiksmus. Rimantas tuo metu buvo ne tik puikus strategas ir taktikas, bet ir gerai rašantis, tad pagrindinis krūvis rengiant grupės steigimo dokumentą teko jam. Aldona tekstui surado net citatą iš Lenino veikalo „Vaikiška kairumo liga“ apie tai, kad partija yra tik tada rimta ir stipri, kai sugeba pripažinti savo klaidas ir numatyti priemones klaidoms atitaisyti. Taip apsidraudėme „teoriškai“. Į tekstą įdėjome ir minčių iš XIX sąjunginės partinės konferencijos rezoliucijų. Taip buvo parengta Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio LKP Vilniaus miesto Lenino rajono komiteto aparato darbuotojų iniciatyvinės grupės rezoliucija, kviečianti kovoti dėl neatidėliotino visų partinės veiklos sričių demokratizavimo ir viešumo, pasisakanti už susikompromitavusių ar nesugebančių vadovauti komunistų atšaukimą iš renkamų partinių organų, kviečianti paremti „Žemynos“ klubo nuomonę dėl tarptautinės ekspertų komisijos iškvietimo į Ignalinos AE, kad būtų sutrukdyta TSRS valstybės institucijoms plėtoti atominę energetiką Lietuvoje, raginanti atsakyti ateistinės propagandos metodų ir įtvirtinti sąžinės ir tikėjimo laisvės principus.

Vis dėlto artėjant grupės įsteigimo dienai atsirado kažkoks virpuliukas, tad nutarėme dar labiau apsidrausti. Zofija kuravo Lietuvos rašytojų sąjungos partinę organizaciją, todėl gerai pažinojo kai kuriuos rašytojus, tarp jų ir Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narį rašytoją Vytautą Petkevičių. Ji pakvietė jį dalyvauti mūsų grupės steigiamajame susirinkime. Likus porai dienų iki susirinkimo V. Petkevičius atsiprašė, kad dėl svarbių priežasčių negalės

dalyvauti ir pasiūlė pasikviesti kitą Iniciatyvinės grupės narį – Romualdą Ozolą, davė jo koordinatas. Su Z. Staškevičiūte nuvykome į „Minties“ leidyklą. R. Ozolui papasakojome, kad rengiamės įkurti Sąjūdžio grupę, pakvietėme atvykti į susirinkimą ir mus paremti. Jis buvo labai nustebęs, nusiėmė akinius ir išivyravo trumpa tylos pauzė. Tačiau paklausinėjęs apie mūsų ketinimų rimtumą ir išklauses keletą argumentų, nepaisydamas didžiulio savo užimtumo jis maloniai sutiko atvykti. 1988 m. spalio 11 d. pakvietėme rajono komiteto sekretorių ir visus aparato darbuotojus į biuro posėdžių salę. Perskaičiau rezoliuciją, pasisakė kiti kuriamos grupės kolegos, visi septyni pasirašėme rezoliuciją. Gražią, įkvepiančią kalbą veikti Lietuvos labai pasakė R. Ozolas. Pakvietėme salėje sėdinčius darbuotojus jungtis prie grupės ir aktyviai vykdyti rezoliucijoje iškeltus uždavinius. Pasirašius dar trylikai rajono komiteto aparato darbuotojų, beveik pusė LKP Lenino rajono komiteto darbuotojų sudarė Sąjūdžio iniciatyvinę grupę. Buvau išrinktas grupės pirmininku. Dirbo praktiškai jos pirminis branduolys, kiti, prisijungę susirinkime, arba netrukde, arba aktyviai nedalyvavo grupės veikloje. Kad būtų linksmiau ir smagiau veikti, o gal ir drąsiau, tą Sąjūdžio grupės įkūrėjų branduolį tarpusavyje vadinome „Seimu“, o R. Busila, V. Grinčikas ir aš buvome vadinami „Seimeliu“. Jeigu buvo kviečiamas Seimo arba Seimelio posėdis, visiems buvo aišku, kas kur dalyvauja ir kokio lygio klausimus sprendžia ir apie tai nereikia niekam pasakoti. Beje, taip vadinamės ir iki šiol, kai retkarčiais susitinkame aptarti nūdienos politinių aktualijų ir prisiminti senų, labai įdomių laikų ir veiklos.

Drįsčiau teigti, kad Sąjūdžio rėmimo grupės (po Sąjūdžio suvažiavimo, kuriame teko dalyvauti, Sąjūdžio iniciatyvinės grupės pradėtos vadinti Sąjūdžio rėmimo grupėmis) susikūrimas partijos rajono komitete buvo didžiulis impulsas, paskatinęs ne tik tūkstančius partijos narių (komunistų) drąsiai remti Sąūdį, ryžtingai siekti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, bet ir paakinęs nepartinius sąjūdiečius nebijoti ir bendradarbiauti su visais, net ir su komunistais, siekiančiais, pasirodo, bendro tikslo! Iki mūsų grupės įkūrimo Sąjūdžio grupės Lietuvos TSR administracinėse įstaigose ir organizacijose jau buvo įsikūrusios tik LTSR valstybiniame materialinio techninio tiekimo komitete ir Valstybiniame pramonės ir kalnakasybos darbų saugos priežiūros komitete. LPS pavedimu šių grupių veiklą koordinavo Materialinio techninio tiekimo komiteto darbuotojas Antanas Česnavičius, per jį Sąjūdžio informaciją pradėjome gauti ir mes. Netrukus po mūsų grupės įkūrimo viena po kitos jos ėmė kurtis ir kitose valdžios įstaigose: Plano komitete, Valstybiniame gamtos apsaugos komitete, Švietimo, aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų darbuotojų profsąjungos Lietuvos respublikiniame komitete, Respublikinėje sanitarijos ir epidemiologijos stotyje, Vilniaus miesto vykdomojo komiteto Civilinės metrikacijos skyriuje, Valstybinio statistikos komiteto Vyriausiam skaičiavimo centre ir daugelyje kitų. Be A. Česnavičiaus, koordinuoti šių naujų grupių veiklą buvo pavesta Angelei Adomaitienei (atsakinga koordinatorė), A. Domanskiui (koordinadorius) ir Vaidui Norkūnui (vyr. koordinadorius).

BRONISLOVAS GENZELIS. Į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Iniciatyvinės grupės posėdį ateina R. Ozolas ir sako, kad turi džiugią naujieną – pasirodo, mus, Sąūdį, pradeda remti ir partiniai organai. Jis papasakojo, kad partijos Lenino rajono komitete susikūrė Sąjūdžio iniciatyvinė grupė. Kad grupės kūrėsi gamyklose, meno įstaigose, buvo supranta, bet čia – partijos komitete! Priminsiu, kad Sąjūdis pas mus gimė prieš partijos vietinių komunistų, vadovaujamų Ringaudo Songailos, valią. Vietiniai bijojo, o Maskva Sąūdį stebėjo ir iš principo rėmė. Estijoje buvo atvirkščiai. Estijos liaudies frontas susikūrė su partijos palaiminimu.

Sąjūdžio grupės įkūrimas partijos rajono komitete suaktyvino pirminių partinių organizacijų veiklą sąjūdietiškos persitvarkos linkme. Tuo pačiu atsirado daug daugiau pasitikėjimo tarp nepartinių ir partinių. Štai tokia istorija buvo nutikusi su manimi. Aš buvau partijos narys, bet aktyviai partinėje veikloje nedalyvavau. Tuo metu pirminėse partinėse organizacijose prasidėjo ataskaitiniai rinkiminiai susirinkimai. Toks susirinkimas lapkričio mėnesį įvyko ir Vilniaus universitete, kurio partinėje organizacijoje, vienoje iš didžiausių tarp mokymo įstaigų respublikoje, buvo apie 1000 partijos narių. Šiek tiek pavėlavęs ateinu į ataskaitinį susirinkimą, įeinu į salę, o visi šaukia – jį į tribūną. Pagalvoju, kuo gi aš nusikaltau. Pasirodo, kad Universiteto Sąjūdžio rėmimo grupė – o joje buvo ir partiniai, ir nepartiniai – su nepartiniu Aloyzu Sakalu priešakyje pasiūlė mane rinkti partinio komiteto sekretoriumi. Aš einu į tribūną ir sakau, kad sutinku su viena sąlyga: pritarkite mano idėjai sušaukti neeilinį partijos suvažiavimą. Tuo metu dar neturėjau minties apie partijos atsiskyrimą nuo Maskvos, bet maniau, kad neeilinis suvažiavimas būtų tinkamas Algirdo Brazausko parėmimas, nes jis ką tik buvo išrinktas LKP CK pirmuoju sekretoriumi. Nors R. Songailos (LKP CK pirmojo sekretoriaus) ir Nikolajaus Mitkino (LKP CK antrojo sekretoriaus) jau nebuvo postuose, bet partijos CK dar buvo daug A. Brazausko oponentų ir tik per neeilinį suvažiavimą buvo galima pakeisti CK sudėtį. Salė man pritare.

Taigi buvau išrinktas partinio komiteto sekretoriumi. Mano pavaduotojais buvo išrinkti Antanas Apynis, Jonas Bagdonas, Povilas Gylis, Andrius Meškauskas. Įdomiausia, kad mane išrinkus sekretoriumi, į komitetą vėl išrinktas ilgametis jo narys Justinas Karosas pareiškė, kad tokios sudėties komitete jis nedalyvaus. Susirinkime dalyvavo LKP CK sekretorius Lionginas Šepetys, bet jis į rinkimus nesikišo. Supratau, kad čia kažkas nauja. Po susirinkimo jis prie manęs priėjo, pasveikino ir sako: „Tu gerai pasakei apie tą suvažiavimą.“ Supratau, kad L. Šepetys bus neeilinio suvažiavimo idėjos rėmėjas. Jau būdamas Universiteto partinio komiteto sekretoriumi pakviečiau visų aukštųjų mokyklų partinių organizacijų sekretorius į pasitarimą. Tame pasitarime pasiūliau apsvarstyti neeilinio suvažiavimo sušaukimo idėją. Ją labai parėmė Kauno politechnikos instituto partinio komiteto sekretorius Vytautas Kaminskas ir visi kiti aukštųjų mokyklų partinių komitetų sekretoriai.

ARVYDAS DOMANSKIS. Labai priešiška į grupės susikūrimą rajono komitete reagavo partiniai organai: komiteto vadovybė ir Sąjūdžio rėmimo grupės nariai, inicijavę grupės įkūrimą, buvo pakviesti į LKP Vilniaus miesto komitete vykusį miesto ir jo rajonų partinių aparatų darbuotojų susirinkimą pasiaiškinti, kaip drįsome imtis tokios baisios ardomosios veiklos. Salėje ant mūsų puolė beveik visi darbuotojai.

RIMANTAS BUSILA. Ypač Boleslovas Makutinovičius, tuo metu dirbęs miesto komitete, o vėliau išėjęs į OMON'ą. Jis ir kai kurie kiti komiteto darbuotojai mus apšaukė nacistais, fašistais ir panašiai.

ARVYDAS DOMANSKIS. Spaudimą atlaikėme. Tačiau, kad baigtųsi tas puolimas ir pjudymas, turėjau viešai salėje B. Makutinovičiui paspausti ranką ir pasižadėti, kad rėmimo grupėje gerai apgalvosime čia išsakytas pastabas ir rekomendacijas. Tiesa, grįžę į rajono komitetą gerai apgalvojome ir nutarėme, kad miesto komitete išsakytų pastabų ir rekomendacijų net nesvarstysime.

JANINA GAGILIENĖ. Tada miesto pirmuoju sekretoriumi buvo Vladislovas Mikučiauskas. Jis buvo ramus, padorus, sakyčiau, nenomenklatūrinis darbuotojas, ir tame mūsų „puolimo susirinkime“ stengėsi nepriešinti ir ramiai užbaigti pokalbius, diplomatiškai pakomentuoti puolančiųjų pasisakymus. V. Mikučiauskas buvo kitoks žmogus ir šalia jo ir Aleksejus Čistiakovas (miesto komiteto sekretorius), ir Vladislavas Švedas (Spalio rajono komiteto pirmasis sekretorius), ir Naujosios Vilnios pirmasis sekretorius Viktoras Kazakovas tapdavo ramesni ir ne tokie aršūs, nors už jų buvo didžiulių įmonių kolektyvai ir ne visi palankiai nusiteikę Sąjūdžio idėjoms. Gerokai vėliau, jau Operos teatre per XX suvažiavimą

bandžiau kalbėti su V. Švedu, sakau, čia gyveni, Lietuvoje, čia tavo šeima, tai ką tu dabar darai? Jeigu neini kartu, tai bent neprieštarauk, netrukdyk. Bet jo nepaveikiau. Dabar jie visi emigravę, ten jiems saugiau.

ARVYDAS DOMANSKIS. Čia reikėtų priminti, kad rajono komitete buvome sulaukę komisijos iš TSKP CK.

JANINA GAGILIENĖ. Taip, dėl Maskvos, manau – ir buvę kolegos prisimena, – kad po Sąjūdžio grupės susikūrimo rajono komitete turėjome tik vieną komisiją iš TSKP CK, atvykusią 1988 m. gruodžio mėnesį. Jai vadovavo Partinės statybos ir darbo su kadrais skyriaus vedėjas pirmasis pavaduotojas Vladimiras Babičevas, o lydėjo tik ką LKP CK antruoju sekretoriumi išrinktas Vladimiras Beriozovas. Aš buvau išklaudyta, kas pas mus vyksta. Buvo lengva pasiaiškinti, nes tik ką lapkričio mėnesį buvo įvykusi ataskaitinė rinkiminė rajono konferencija, kurios delegatai vieningai priėmė nutarimą dėl būtinumo parengti naujo LKP statuso koncepciją, respublikai pradedant eiti ekonominio savarankiškumo keliu. Papasakojau, kad rajono partiečiai tapo labai aktyviais pertvarkos rėmėjais, atsirado daug naujų veidų ir naujų iniciatyvų, kad iš 356 rajono pirminių partinių organizacijų net 186 (52 proc.) išrinkti nauji sekretoriai, kad renkamo organo – partijos rajono komiteto – sudėtis pasikeitė 85 proc., o iš trylikos biuro narių net vienuolika išrinkti pirmą kartą.

Taigi lengva buvo deklaruoti, kas pas mus vyksta. Kokių nors pamokymų, pagąsdinimų, kad jūs ten žiūrėkite, kuo tas gali baigtis, iš komisijos pusės nebuvo. Prisimenu pirmąjį trispalvės iškėlimą Gedimino bokšte, pro šiuos langus puikiausiai matėsi. Rajono komitetas buvo pilnas saugumo komiteto darbuotojų, jie apačioj bufete gėrė kavą, stebėjo, kaip čia kas vyksta, bet jokių veiksmų nesiėmė, jokių nurodymų milicijai nedavė. Manau, kad nepriklausomybės idėją palaikė visuotinai – tiek tauta, tiek ir partiniai darbuotojai – ir nomenklatūriniai, ir statutiniai. O kas daugiau, kas mažiau palaikė... Supraskim, vieni nomenklatūroje buvo išsimokslinę profesionalai, tai kiek baiminosi prarasti darbą, kiti buvo laisvesni, bet palaikė visi.

Tai tiek dėl to požiūrio iš „viršaus“, iš Maskvos. Tuo pačiu dar noriu pasakyti, kad mūsų rajone veikė galingo techninio potencialo gamyklos, tokios kaip „Vilma“, „Sigma“, „Venta“ ir daug kitų, kurių vadovai ir partinių komitetų sekretoriai buvo rimti, išsilavinę vadovai ir partijos savarankiškumo ir nepriklausomybės idėjas jie visi rėmė. Manau vienareikšmiškai: visuose prisiminimuose ir visuose straipsniuose šių sąjunginių įmonių vadovai, direktoriai nėra įvertinti, neatskleistas jų vaidmuo pertvarkos procesuose. Kad ir kaip būtų, kolektyve vadovas yra pirmas asmuo. Vadovaudami sudėtingoms gamyboms jie dar turėjo mokėti suvaldyti ir kolektyvuose kylančias įvairiausias politines nuotaikas. Tai puikiai sugebėjo padaryti Rimvydas Jasinavičius – „Vilmos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius, Algis Čuplinskis – „Sigmos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius, Kazimieras Klimašauskas – mokslo tyrimo instituto „Venta“ gamyklos direktorius, Algimantas Matulevičius – „Neringos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius, Vincas Babilius – Elektros matavimo technikos gamyklos generalinis direktorius ir daugelis kitų.

RIMANTAS BUSILA. Dar trumpai norėčiau papildyti dėl Maskvos komisijos. Pokalbis vyko mūsų rajono partijos komitete, berods, antrojo sekretoriaus kabinete. Mūsų klausė, ar mes suprantame, kas yra demokratinis centralizmas, aiškino, esą, tai veikiančios TSKP pagrindinis organizacinis principas. Suprask – visi diskutuoja, bet sprendimus priima vadai. Mes gudriai rėmėmės XIX partinės konferencijos rezoliucijomis ir nutarimais dėl būtinumo pertvarkyti ne tik TSRS ekonomiką, bet ir partiją, o atsakydami, kodėl palaikome Sąjūdžio idėjas, rėmėmės iš pirminių partinių organizacijų kylančiomis iniciatyvomis, kad būtina pertvarkyti ir LKP. Maskvos atstovas labai stebėjosi, kaip mes, komunistai, nesuprantame, kad ardome partiją iš vidaus, ir patarė pagalvoti, ar norime dirbti partinį darbą. Vėliau iš kai kurių CK kolegų sužinojome, kad, komisijos nuomone, tokius kaip mes reikia šalinti iš partijos.

Bronislovas Genzelis, Romualdas Ozolas, Janina Gagilienė ir Justas Vincas Paleckis. Už „demokratinio centralizmo“ pažeidimus jie buvo siūdomi pašalinti iš partijos. 2014 m. rugpjūtis. Autorius nežinomas.

Atsiskyrimo idėja ir pasirengimas

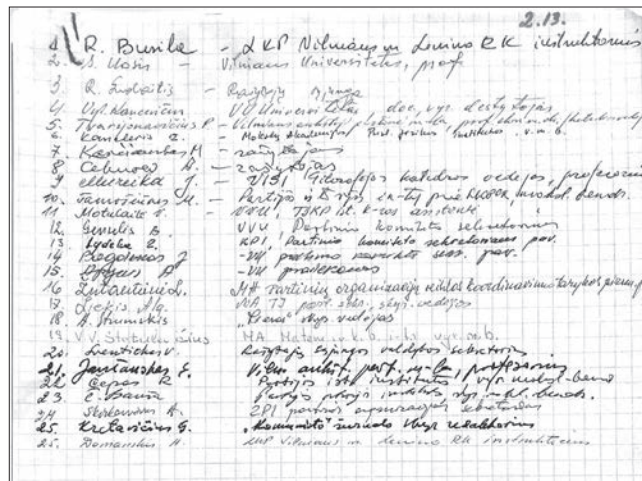
ARVYDAS DOMANSKIS. Dabar pereisiu prie pagrindinės temos – LKP atsiskyrimo. Po LKP XX suvažiavimo ir po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo esu girdėjęs ne vieną pareiškiant, kad jis pirmasis numatė būtinybę atskirti LKP nuo TSKP, pirmasis parašė jos programą. Galbūt. Profesorius Algimantas Liekis, ypač daug prisidėjęs siekiant LKP savarankiškumo ir rengiant jos programą, savo knygoje „LKP agonija“ ir kai kuriuose straipsniuose taip pat rašė, kad jis pirmasis 1988 m. birželio 15 d. laikraštyje „Komjaunimo tiesa“ išspausdino straipsnį apie LKP atsiskyrimo būtinumą. Istorinio aiškumo vardan turiu pasakyti, kad tuo metu tai buvo labai pažangus straipsnis – jis pateikė drąsių siūlymų būsimai TSKP XIX partinei konferencijai dėl TSKP veiklos tobulinimo ir jos demokratizavimo, tačiau jame, deja, nėra nė žodelio, jokios minties apie LKP atsiskyrimą. Kiek man žinoma, bene pirmasis išdrįsęs oficialiai spaudoje prabilti apie LKP savarankiškumo atkūrimą buvo Vilniaus universiteto profesorius Stasys Uosis, spalio 27 d. laikraštyje „Vakarinės naujienos“ paskelbęs straipsnį „Atkurti LKP suverenitetą“. Tai buvo be galo drąsus, stiprus ir gilus pasiūlymas, kurį Sąjūdžio grupės nariai, kaip, matyt, ir daugelis kitų partiečių, iškart gerai suprato: juk per TSKP ir jos struktūras iš Maskvos buvo valdomos visos sąjunginės respublikos, miestai, rajonai, įmonės, įstaigos, menininkų sąjungos ir t. t. Supratome, kad atskyrus LKP nuo Maskvos, būtų nutraukta geležinė valdymo grandinė. Tik tai padarius buvo galima daug sparčiau ir sėkmingiau siekti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Kaip etatiniai partiniai darbuotojai, nors ir rajono komiteto lygmens, iš vidaus gerai žinojome TSKP darbo metodus, stilių, sprendimų priėmimo tvarką ir daug kitų dalykų. Todėl 1988 m. lapkričio 10 d. tame pačiame laikraštyje LKP Vilniaus miesto Lenino rajono komiteto Sąjūdžio rėmimo grupė atsakė pritariamuoju straipsniu, ir partijos atsiskyrimo idėjos įgyvendinimas tapo pagrindine grupės veiklos kryptimi. Straipsnyje grupė pasiūlė pasitelkti Mokslų akademijos, Partijos istorijos instituto, Vilniaus universiteto ir kitų aukštųjų mokyklų mokslininkus ir suburti komisiją LKP suvereniteto klausimui išnagrinėti. Siūlėme, kad sudarytoji komisija pateiktų istorinę LKP įkūrimo ir veiklos analizę, naują LKP statuso respublikai pereinant į ūkinį savarankiškumą koncepciją ir kt. Šias idėjas man buvo leista išsakyti ir tribūnoje lapkričio 11 d. vykusioje rajono XXVIII ataskaitinėje rinkiminėje konferencijoje. Mintys

delegatams patiko, tad į konferencijos nutarimą pavyko „prastumti“ punktą, kuriuo LKP Centro komitetui buvo pasiūlyta pasitelkti mokslininkus, partinį aktyvą ir sudaryti komisiją LKP statuso koncepcijai parengti, peržiūrėti respublikos Komunistų partijos istoriją pagal naujus šių dienų faktus, pasmerkti stalinizmą, paskelbiant jį nusikaltimu žmonijai. Apie konferencijoje nuskambėjusius raginimus buvo rašoma spaudoje. Netrukus naujo LKP statuso idėjos įgavo atgarsį gruodžio 2 d. vykusioje Vilniaus miesto ataskaitinėje rinkiminėje konferencijoje. Apie tai konferencijoje kalbėjo rašytojas Mykolas Karčiauskas, J. Gagilienė ir kiti, tad į konferencijos nutarimą taip pat buvo įrašyti siūlymai LKP CK pradėti nagrinėti Lietuvos komunistų partijos statuso klausimą. Tačiau LKP CK į tai nereagavo.

Netrukus po rajono ataskaitinės rinkiminės konferencijos Vilniaus universiteto partinis komitetas, vadovaujamas prof. B. Genzelio, sudarė Komisiją LKP statusui parengti, o rajono komitetas gruodžio 23 d. II plenumo patvirtino Sąjūdžio grupės inicijuotą dešimties žmonių Komisiją LKP organizavimo principams ir struktūroms tobulinti (komisijos pirmininkas – A. Apynis, VU prodekanas, nariai – Mykolas Aleliūnas, J. Bagdonas, Juozas Brigmanas, R. Busila, Vincentas Dienys, A. Domanskis, Algirdas Skirkevičius, Vytautas Statulevičius ir Aleksandras Trofimovas). Būdamas šios komisijos nariu, pradėjau rengti savarankiškos LKP įstatus, peraugusius į partijos statuto projektą, kurio tobulinimui prisikviesdavome vis daugiau rimtų talkininkų.

1989 metų pradžioje kaip sąjūdiečiai sulaukėme labai didelio pirminių partinių organizacijų sekretorių palaikymo. Šiaip nelabai mėgę lankytis rajono komitete, jie nekviesti atvažiuodavo prisidengę kokiais nors reikalais, o iš tikrųjų atėję pas rėmimo grupės narius reikė pritartimą LKP atsiskyrimo idėjai. Visiems tapo aišku, kad ne tik Sąjūdžio grupės nariai, bet ir renkamas organas – rajono komitetas ir jo vadovybė – drąsiai pradėjo eiti permainų keliu. Ypač aktyvūs buvo kūrybinių sąjungų, aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų partijos nariai. Turėjome įvairiausių sumanymų, kaip įgyvendinti partijos savarankiškumo idėją, bet kartu gerai žinojome, kad veikdami vien Sąjūdžio grupės ar savo, kaip partinių darbuotojų, vardu, labai daug ko nuveikti galime ir nespėti. Prieš mus labai buvo nusiteikę miesto komiteto, ypač Spalio rajono komiteto ir CK aparato atskiri darbuotojai. Todėl siūlydami rajono komiteto vadovybei sudaryti kokią nors komisiją ar darbo grupę, rengdami rezoliucijų ar nutarimų projektus, stengėmės pasiūlyti ir pritraukti kuo daugiau ir kuo žymesnių švietimo, mokslo ir meno žmonių, nes tapo aišku, kad į autoritetų balsą buvo geriau įsiklausoma ar net kartais jo bijoma. Čia Sąjūdžio grupei labai pagelbėjo Mokslų akademijos partinio komiteto sekretoriaus pavaduotoja Larisa Žutautienė ir Vilniaus universiteto partinio komiteto sekretoriaus pavaduotojas J. Bagdonas. Mūsų prašymu jie parinkdavo ir įkalbėdavo savo įstaigų darbuotojus partijos narius, turinčius mokslinius laipsnius ir vardus, dalyvauti rajono komiteto organizuojamuose renginiuose ar kuriamose darbo grupėse. Taip į aktyvią politinę veiklą pavyko įtraukti daugelį, atrodo, tylių, tik savo tiesioginiam darbui pasišventusių švietimo, mokslo, meno ir gamybinių organizacijų darbuotojų, kurie savo protą ir žinias panaudojo LKP atskyrimo ir Lietuvos nepriklausomybės siekiams įgyvendinti. Tai Jonas Arvasevičius, Česlovas Bauža, V. Dienys, Algirdas Gričius, Romualdas Grigas, Alfonsas Eidintas, Vytautas Jonaitis, Vytautas Kancevičius, M. Karčiauskas, Romualdas Kašauskas, Vytautas Liutikas, Albinas Lozuraitis, A. Meškauskas, Zenonas Namavičius, Romas Pakalnis, Jonas Prapiestis, Vygintas Pšibilskis, V. Statulevičius, Valentinas Sventickas, Liudas Truska, Petras Tvarijonavičius, Algirdas Žukauskas ir daugelis kitų. Vėliau kai kurie iš jų tapo ir žymiais politikais.

Pirmą rimtą, beveik slaptą pasitarimą dėl LKP nepriklausomumo organizavome 1989 m. sausio 31 d. Rašytojų sąjungos patalpose padedant Romui Gudaičiui. Į jį pakvietėme, mūsų manymu, patikimus, autoritetą pirminėse partinėse organizacijose turinčius žmones. Tai A. Apynis, B. Genzelis, V. Kancevičius, A. Liekis, Zigmas Lydeka, S. Uosis, V. Statulevičius ir

Pasitarimo Rašytojų sąjungoje dalyvių sąrašas. Lietuvos ypatingasis archyvas

numas priėmė Kreipimąsi į Kauno miesto komunistus, kuriame, be kita ko, buvo raginama LKP CK nedelsiant sudaryti darbo grupę partijos statuso klausimui spręsti. Prof. S. Uosis pasiūlė pradžioje įgyvendinti programą minimum – pasiekti, kad LKP taptų savarankiška ir nebetrukdytų siekti ekonominio respublikos savarankiškumo, o tada imtis programos maksimum – paskleisti savo patirtį, kad ir kitose respublikose atsirastų savarankiškos partijos, taip galėtume pasiekti ir politinį Lietuvos suverenitetą. Nutarėme, kad kol kas nereikia kurti jokios struktūros partijos savarankiškumui siekti, bet vienyti jėgas neseniai rajono komiteto plenume sudarytos komisijos pagrindu. Kadangi netrukus, vasario mėnesio pradžioje, turėjo įvykti kitas komiteto plenumas, R. Gudaitis pasiūlė parengti Atvirą laišką Lietuvos komunistams ir LKP CK dėl partijos savarankiškumo. Susitikimo dalyviai vieningai pritarė ir pavedė jam bei istorikams V. Kancevičiui, Č. Baužai ir Ričardui Čepui parengti tokio laiško projektą. Linksmi nuteikė Algimanto Čekuolio mintis, kad visus mūsų išsikeltus uždavinius galėtume greitai išspręsti, jeigu pavyktų kaip nors sudominti Rusijos komunistus, kad ir jie užsinorėtų įkurti savarankišką Rusijos KP.

RIMANTAS BUSILA. Ir aš trumpai įsiterpsiu apie A. Čekuolį. Aš kuravau aukštųjų mokyklų, Mokslų akademijos ir kitų panašių įstaigų partines organizacijas, tad kaip kurasiorius dažnai lankydavausi jų partiniuose susirinkimuose. O juose žmonės jau labai atvirai kalbėjo apie LKP atsiskyrimą, tokio aukšto intelekto organizacijose abejonių nebuvo. Tai pirmas žmogus, kuris suglumino auditoriją viename tokių susirinkimų, berods Rašytojų sąjungoje, buvo A. Čekuolis. Jis pasakė – apie kokį čia partijos atsiskyrimą kalbame? Taip, pirmiausia partijos atsiskyrimas, bet toliau kalbėjime apie Lietuvos nepriklausomybę. Mano manymu, tai buvo pirmas toks gana viešas partijos nario pasakymas apie Lietuvos nepriklausomybę atvirame partiniame susirinkime, nes dauguma prie tos minties viduje gal ir pratinosi, bet garsiai to niekas nediršo pasakyti. Jo pasakymas man labai įstrigo ir, antra vertus, matyt, paskatino ir kitose organizacijose atviriau ir drąsiau kalbėti apie Lietuvos nepriklausomybės siekį.

Kai dalyvaudavau savo kuruojamų organizacijų partiniuose susirinkimuose, trumpai pasižymėdavau ten reiškiamas idėjas ir įdomiausias mintis – buvau tokį storą sąsiuvinį užsivedęs, supratau, kad kada nors, vertinant praeities įvykius, bus labai svarbu žinoti tikrą įvykių chronologiją. Deja, vieną dieną atėjęs į darbą to sąsiuvinio viršutiniame stalčiuje neberadau ir po šiai dienai nežinau, kur jis yra. O ten buvo daug visko prirašyta, būtų buvę neabejotinai labai naudinga šiandien dalijantis mūsų prisiminimais. Juokaudamas sakau, gal kokia valytoja paėmė, bet iš tikrųjų, matyt, atitinkami organai akylai stebėjo mūsų veiklą ir pasistengė, kad tokie užrašai nebūtų išsaugoti.

daugelis kitų. Pasitarime aptarėme, kad reikalingos istorikų išvados, ar partija kada nors buvo savarankiška ir tik vėliau tapo TSKP struktūrine dalimi, ar tokia buvo visą laiką nuo susikūrimo? Tai politiškai buvo svarbu ieškant taktinių sprendimų – ar atkurti LKP, ar iš struktūrinės organizacijos reorganizuoti į savarankišką partiją ir panašiai. Vieningai sutarėme, kad palaikysime LKP savarankiškumo idėją. Pasidžiaugėme, kad ji pradėjo plisti – 1989 m. sausio 27 d. LKP Kauno miesto Požėlos rajono ple-

ARVYDAS DOMANSKIS. 1989 m. vasario 10 d. Politinio švietimo namuose įvyko rajono komiteto III plenumas dėl tarpnacionalinių santykių tobulinimo Tarybų Sąjungoje ir pasiūlymų šiais klausimais pateikimo TSKP CK. Plenumo darbe dalyvavo LKP CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas kartu ir kaip kandidatas rinkimuose į TSRS liaudies deputatus. Jo kaip kandidato palaikymui į plenumą buvo pakviesta apie 400 rajono pirminių organizacijų sekretorių, įmonių ir įstaigų vadovų. Pagal susitarimą Rašytojų sąjungoje R. Gudaičio vadovaujama istorikų grupė buvo parengusi Atvirą laišką LKP Centro komitetui. Laiške buvo siūloma organizuoti plačią diskusiją LKP statuso klausimu, sudaryti darbo grupę LKP programos ir įstatų projektams parengti ir sušaukti suvažiavimą, kuriame respublikos partinė organizacija, veikianti srities organizacijos teisėmis, būtų reorganizuota į savarankišką Lietuvos komunistų partiją. Mes, sąjūdiečiai, buvome sutarę su Vilniaus universiteto Matematikos fakulteto prodekanu A. Apyniu, kad jis plenumė paprašys žodžio, tą laišką perskaitys ir pasiūlys jį balsuoti. Jis taip ir padarė. Deja, balsų pritrūko: vieni, matyt, išsigando plenumė dalyvavusio CK pirmojo sekretoriaus, kitiems galbūt atrodė, kad LKP savarankiškumo idėja dar nebuvo tinkamai subrendusi ar panašiai. Taip, laiškas buvo netikėtas, labai drąsus ir revoliucingas. Plenumė pasiekė tik tiek, kad į nutarimą būtų įrašytas punktas, siūlantis rajono pirminėms partinėms organizacijoms vasario ir kovo mėnesiais surengti diskusijas komunistų nuomonėms LKP atkūrimo klausimu išsiaiškinti ir tik jas apibendrinus teikti pasiūlymus LKP CK. Taigi nuotaika buvo sugadinta, nes plenumė nepavyko tas didysis šuolis link konkrečių diskusijų ir veiksmų siekti LKP savarankiškumo.

RIMANTAS BUSILA. Pritariu Arvydo nuomonei, kad po plenumo buvome labai nusivylę, nes buvome numatę, kad LKP savarankiškumo idėją toliau plėtosime būtent per rajono partinę organizaciją, per pirmines partines struktūras. Ir kai plenumė nepavyko priimti nutarimo dėl Atviro laiško ir taip sukelti oficialų impulsą respublikos mastu pradėti diskusijas dėl LKP atsiskyrimo, mes vertinome tai kaip pralaimėjimą, bet laikiną, ir rankų nenuleidome. Supratome, kad pirmiausia aktyviau reikia veikti rajono komiteto ribose.

ARVYDAS DOMANSKIS. Nuotaiką sugadino ir netrukus, 1989 m. vasario 21 d., įvykęs LKP CK XVII plenumas. Jame vieningai pasisakyta, kad Respublikos vystymasis turi būti siejamas su TSRS, o LKP toliau veiks TSKP sudėtyje. Plenumas nepritarė, kad neformalių judėjimų grupės toliau veiktų partiniuose komitetuose, valstybinėse įstaigose, viešosios informacijos priemonių, teisėsaugos organų kolektyvuose. Iš CK sekretoriaus pareigų buvo atleistas L. Šepetys. Po plenumo J. Gagilienė „Vakarinių naujienų“ laikraščiu buvo priversta duoti interviu, kuriame pritarė plenumo sprendimams, pareiškė, kad po plenumo rajono komiteto Sąjūdžio grupė, paskatinta jo nutarimo ir atsižvelgdama į teigiamai kintančią padėtį partijos gyvenime, savo veiklą nutraukė. Tai buvo labai įžūlus (o gal šventas, skirtas apraminti CK) melas – Sąjūdžio grupė savo veiklą tik suaktyvino, o ją baigė tik po LKP XX suvažiavimo! Dėl tokio interviu buvome labai įsižeidę, bet, įvertinę visas aplinkybes, toliau sėkmingai bendradarbiavome. CK plenumo organizatoriai manė, kad po plenumo aistros dėl LKP statuso aprims. Tačiau taip neįvyko.

1989 m. kovo 10 d. Vilniaus universiteto partinis komitetas organizavo didelę mokslinę istorikų konferenciją – „LKP: praeitis, nūdiene, ateitis“. Konferencijos išvados buvo aiškos: LKP 1918 m. spalio mėnesį susikūrė kaip savarankiška partija, tačiau tokį statusą, deja, išlaikė tik iki 1919 m. kovo mėnesį įvykusio Rusijos komunistų partijos (bolševikų) VIII suvažiavimo. Šiame suvažiavime buvo pasisakyta prieš federalizmo įtvirtinimą partijoje. Buvo nutarta, kad Lietuvos, Latvijos ir Ukrainos KP veikia srities partinių organizacijų teisėmis ir yra pavaldžios RKP (b) CK. 1940 m. spalio 8 d. Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Politinio biuro nutarimu LKP buvo įjungta į VKP (b) sudėtį vietinės (srities) partinės organizacijos teisėmis. Beje, šis nutarimas 1989 metais vis dar galiojo. Konferencijoje prof. S. Uosis pasiūlė atsisakyti monopolinės LKP padėties respublikos

struktūroje ir tai užfiksuoti Konstitucijos projekte. Konferencija išsakė būtinumą prie LKP CK sudaryti darbo grupę LKP statuso klausimams visapusiškai išnagrinėti.

Partijos atsiskyrimo idėja buvo išjudinta labai stipriai. Labai gerą impulsą tolesnei veiklai davė Lietuvos dailininkų sąjungos suvažiavimas, kovo 11 d. paskelbęs apie sąjungos atsiskyrimą nuo Maskvos. Ypač aktyvūs buvo dailininkas Antanas Beinaravičius ir Vilniaus dailės instituto pirminės partinės organizacijos sekretorius dailininkas G. Kazimierėnas. Jiedu labai dažnai ateidavo pasitarti ar konsultuotis, beje, pirmieji mums pateikė paskaityti ir įvertinti jų pačių parengtą savarankiškos LKP programos ir įstatų projektą. Labai gera buvo programos preambulė, nuosekliai pagrindžianti, kodėl LKP turi tapti savarankiška ir prisidėti, bet netrukdyti siekti Lietuvos nepriklausomybės.

RIMANTAS BUSILA. Man teko kuruoti aukštąsias mokyklas, tai nesu sutikęs radikalesnių pirminių partinių organizacijų sekretorių kaip Dailės instituto sekretorius G. Kazimierėnas ir Vilniaus universiteto prof. B. Genzelis. Jie be jokių išlygų, nieko neslėpdami, kalbėjo apie partijos atsiskyrimą ir apie Lietuvos nepriklausomybę. Į jų partinius susirinkimus vengdavo ateiti CK atstovai. Vis ateinu ir žiūriu, kad esu vienintelis svečias...

GEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Aš norėčiau įsiterpti apie partijos reorganizavimą, o ne apie tai, kad buvau radikalas, nes toks turbūt nebuvau. Prikurta mitų, kad partija sau kėlė tikslą „persidažyti“, kad čia koks KGB spektaklis, gudrus, Maskvos inicijuotas ir panašiai. Mes, kaip jūs vadinate, „radikalai“, kėlėme sau labai paprastą klausimą: kaip veiks TSKP nepriklausomoje Lietuvoje ir ar netaps TSKP Lietuvai kliuviniu. Jeigu partija liks nereorganizuota, tai valstybėje bus užprogramuotas konfliktas. Tą problemą reikėjo išspręsti, nes galiojo tokia taisyklė, nuvalkiota formulė – „gelbėti“ skriaudžiamus komunistus ar rusus, ar dar kažką ir todėl ateina „internacionalinė pagalba“ su tankais. Taip manipuluoti Maskvai nebuvo galima leisti.

Antras dalykas, reikėjo kaip nors be konfliktų, be skandalų pereiti į daugiapartinę sistemą, o senoji TSKP to sau leisti niekaip negalėjo.

Trečias dalykas, reikėjo sudaryti sąlygas TSKP nariams apsispręsti, kaip gyventi toliau. Kas nori, gali eiti į bet kokią partiją pagal savo įsitikinimus arba iš viso palikti politinę veiklą, bet tai padaryti be prievartos, be žmonių ujimo ar įžeidinėjimo, o laisvo apsisprendimo keliu. Argi tai ne svarbu?

Ir dar. Mūsų manymu, nebuvo galima vietoj buvusios TSKP įkurti socialdemokratų partiją, kaip siūlė kai kurie radikalūs LKP atsiskyrimo šalininkai. Toks veiksmas taip pat galėjo būti Maskvos traktuojamas kaip partijos panaikinimas, komunistų „skriaudimas“ ir todėl vėlgi kilo „internacionalinės pagalbos“ pavojus. Todėl buvo suformuota savo turiniu socialdemokratinės partijos programa, kurios tikslas – Lietuvos nepriklausomybė. O forma (veikiausiai tik pavadinimas) paliktas susietas su komunistais – LKP. Prie to oponentai stipriai kibo, šaipėsi, visas procesas buvo vadinamas „persidažymu“, bet žmonės kantriai visą tai atlaikė iki galo ir savo misiją atliko. Vadinti visa tai vidiniais partijos interesais, vadinasi, visiškai nesuprasti, kas įvyko.

Atsimenu, kai mes su A. Beinaravičiumi nutarėme, kad reikia inicijuoti partijos programos kūrimą, tai patys išsigandę savo sumanymo nuvažiavome į Vilniaus universitetą pasitarti su R. Ozolu. Viskas vyko labai greitai. Jis viską suprato be didelių diskusijų. Po penkiolikos minučių net nebaigus pašnekėsio jis mus susodino į mašiną ir nuvežė į Mokslo akademiją. Ten supažindino su A. Liekiu. Taip netrukus buvusi Mokslo akademijos iniciatyvinė grupė buvo pavadinta Mokslo akademijos, aukštųjų mokyklų ir kūrybinių sąjungų komisija LKP programai rengti. Tokiais tempais vyko tie dalykai.

ARVYDAS DOMANSKIS. Aktyviai veikė ir kitų partinių organizacijų sekretoriai ir aktyvūs partiečiai: Vytautas Astrauskas, Viktoras Blinovas, Algirdas Karalius, Vanda Kašauskienė, Arūnas Kynas, Algirdas Kunčinas, V. Liutikas, Stasys Poškus, Vanda Pumputienė,

L. Truska, Viktoras Tilindis, Juozas Žilinskas ir dar daug kitų. Nesnaudė ir Sąjūdžio grupė. Siekdami išsiaiškinti tikslesnį pirminių organizacijų požiūrį į LKP savarankiškumą parengė klausimyno projektą, kurį pavadino „Norime pasitarti“. Jį 1989 m. balandžio 5 d. patvirtino rajono komiteto IV plenumas ir įpareigojo rajono partines organizacijas klausimus apsvarstyti ir pateikti pasiūlymus. Taip gegužės mėnesio viduryje jau žinojome, kad apie 75 proc. apklaustų rajono organizacijų remia LKP savarankiškumo idėją. Gegužės 24 d. įvykęs V plenumas apsvarstė apklausos rezultatus ir pareiškė nedviprasmišką ir vieningą poziciją: LKP turi tapti savarankiška. Rajono partiečiai paraginti teikti pasiūlymus LKP programai ir įstatams rengti. Rajono komiteto plenumas patvirtino partijos reorganizavimo principus, parengtus Vilniaus universiteto partinės organizacijos kartu su rajono komiteto komisija ir pateikė juos LKP CK, kartu siūlydama organizuoti partijos programos ir įstatų rengimą bei pradėti rengtis suvažiavimui. Deja, jokių džiugių žinių iš CK nesulaukėme. Tačiau gyvenimas nestovėjo vietoje.

1989 m. gegužės 30 d. įvyko Mokslų akademijos institutų partinių organizacijų atstovų susirinkimas, kuriame buvo apsvarstytas ir priimtas pirminis savarankiškos LKP programos projektas, kurį parengė A. Liekio vadovaujama Mokslų akademijos komisija. Projekte buvo skelbiama, kad LKP tikslas – demokratinė visuomenė, o šį tikslą galima pasiekti tik nepriklausomoje demokratinėje Lietuvos valstybėje. Iš to kilo pagrindinis LKP uždavinys – Lietuvos valstybingumo atkūrimas. Beje, tokių drąsių ir aiškių Lietuvos žmonių tikslą nusakančių formuluočių nebuvo nė viename Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio programiniame dokumente. Šios pagrindinės savarankiškos LKP programos nuostatos, suformuluotos prof. A. Liekio, vėliau buvo patvirtintos ir LKP XX suvažiavime.

Laikydamasis įvykių chronologijos turiu paminėti, kad birželio 24 d. įvyko LKP CK XVIII plenumas, ramiai svarstęs klausimą dėl LKP politinės veiklos šiuolaikiniame etape. Tačiau J. Gagilienė paragino pradėti rengti savarankiškos LKP programinius dokumentus ir ruošti neeiliniam suvažiavimui, o prof. B. Genzelis pareiškė ultimatumą sakydamas, kad šiame plename turi dominuoti sveikas protas ir atsakomybė už savo šalies likimą, o sušaukti neeilinį suvažiavimą yra būtina. Jis pabrėžė, kad, jeigu to nepadarys CK, tai pagal TSKP įstatus tai bus padaryta trečdaliai partinių organizacijų narių iniciatyva. Plenumo darbe įvyko lūžis: buvo nutarta paskelbti diskusiją dėl LKP statuso, o jai pasibaigus pasiūlyta spręsti klausimą dėl suvažiavimo sušaukimo. Nelaukiant paskelbtos diskusijos pabaigos liepos 10 d. LKP CK XIX plenumas sudarė darbo grupes LKP programiniams dokumentams rengti.

Po šio plenumo prasidėjo labai intensyvus darbas. Norėjome kuo greičiau patobulinti ir užbaigti Sąjūdžio grupės kuriamą statuto variantą. Dirbo ir CK darbo grupė, tačiau su ja nesisekė susišnekėti – darbo grupės kuriamuose įstatuose sunkiai galėjome išvelgti savarankiškos ir demokratiškos LKP kontūrus. Vieną dieną buvau labai nustebintas, kai J. Gagilienė, grįžusi iš kažkokio pasitarimo CK, nuo V. Beriozovo man perdavė labai storą voką. Jame radau Belgijos, Vengrijos, Jugoslavijos, Švedijos ir dar kitų Europos šalių kairiųjų partijų įstatų kopijas rusų kalba. Jos labai pasitarnavo susipažįstant su partijų organizavimo ir veikimo principais daugiapartinėje sistemoje.

Malonu prisiminti, kad Sąjūdžio grupės rengiamą LKP statuto projektą kartu vertino, diskutavo ir teikė įvairiausių pasiūlymus žymūs mokslininkai ir patyrę partinio darbo organizatoriai. Jiems padedant LKP statuto projektas 1989 m. rugsėjo 4 d. buvo parengtas. Mokslų akademijos, aukštųjų mokyklų ir kūrybinių sąjungų komisija taip pat jau buvo baigusi rengti LKP programos projektą. Atsižvelgus į tai, kad pagrindinių programinių dokumentų projektai jau buvo parengti, o CK suvažiavimo vis neskelbė, su CK darbo grupėmis, rengusiomis analogiškus projektus, dalykiškai bendrauti sekėsi sunkiai, buvo nutarta sušaukti Mokslų akademijos, aukštųjų mokyklų, LKP Vilniaus miesto Lenino rajono

komiteto ir kūrybinių sąjungų aktyvo pasitarimą ir jame pristatyti parengtų dokumentų projektus. Į pasitarimą taip pat buvo pakviesti įvairių partinių organizacijų sekretoriai iš Kauno, Vilniaus rajono, Klaipėdos, Jonavos ir kitų miestų bei rajonų. Toks pasitarimas įvyko Mokslų akademijoje rugsėjo 13 d. Po programinių dokumentų projektų pristatymo prof. B. Genzelis, įvertinęs lėtą CK ruošimąsi suvažiavimui, taip pat numatydamas grėsmes, kad skelbti LKP savarankiškumą gali būti trukdoma, pasiūlė sudaryti Respublikinę koordinacinę tarybą LKP statuso problemoms spręsti, kuri, esant reikalui, galėtų pasinaudoti niekada dar netaikytu TSKP įstatų 44 straipsniu ir sušauktų suvažiavimą, surinkusi trečdalis pirminių partinių organizacijų narių pritarimą. Pagal pasitarimo dalyvių pasiūlymus tokia Koordinacinė taryba buvo sudaryta. Į ją įėjo: Jurgis Alekna, Linas Ališkevičius (pavaduotojas), A. Beinaraavičius, A. Domanskis (pavaduotojas), J. Gagilienė, B. Genzelis (pirmininkas), R. Gudaitis, Kostas Kaukas, Jūratė Kupliauskienė, Bronislovas Kuzmickas, Alvydas Lajus, A. Liekis, Jokūbas Minkevičius, Raimundas Rajeckas, Mindaugas Stakvičiūnas, L. Šepetys ir Marijonas Visakavičius.

RIMANTAS BUSILA. Sudarius Koordinacinę tarybą, renginio dalyviai buvo pakviesti savo rajonuose ir miestuose iš aktyvių, gerai žinomų partiečių taip pat kurti koordinacines tarybas. Paaiškinome idėją, kad jeigu CK nieko nenori daryti, nenori palaikyti LKP savarankiškumo idėjos ir net nenori apie ją diskutuoti, tai rajonuose reikalingos alternatyvios struktūros, padėsiančios rengtis suvažiavimui.

Netrukus koordinacinės tarybos pradėjo kurtis Klaipėdoje, Kaune, kituose miestuose ir rajonuose. Buvo labai svarbu Vilniuje sudaryti gerą koordinacinę tarybą, nes čia buvo daugiausia skaitlingų pirminių partinių organizacijų, galinčių nulemti LKP savarankiškumo ateitį. Svarbiausias uždavinys buvo jas patraukti partijos savarankiškumo idėjos pusėn. Organizacijos buvo labai skirtingos tiek intelekto – aukštųjų mokyklų, kūrybinių sąjungų partinės organizacijos, tiek kalbiniu (tautiniu) požymiu – didžiulės sąjunginio pavaldumo pramonės įmonių partinės organizacijos ir panašiai.

Grupė Vilniaus miesto Lenino rajono delegatų į LKP XX suvažiavimą. Nuo viršaus iš kairės į dešinę: Rimvydas Valatka, Zofija Staškevičiūtė, Alfonsas Švelnys, Vytautas Sadauskas, Liudvikas Sabutis, Algirdas Kunčinas, Stanislovas Kazys Ragaišis, Jonas Prapiestis, Ramūnas Palšaitis, Nijolė Oželytė. Lietuvos ypatingasis archyvas

ARVYDAS DOMANSKIS. Baigdamas darbą aktyvo pasitarimas priėmė kreipimąsi į visos respublikos partijos narius, kuriuo buvo raginama siekti LKP savarankiškumo ir Lietuvos nepriklausomybės. Atsiliepdama į kreipimąsi už LKP savarankiškumą viena pirmųjų pasisakė Panevėžio respublikinės ligoninės partinė organizacija ir daugelis kitų šio miesto įstaigų partinių organizacijų. Atskirai norėčiau paminėti Vilniaus miestą. Čia labai gerai sukosi Rimantas ir greitai buvo sudaryta Vilniaus miesto koordinacinė taryba, aktyviai prisidėjusi, kad iš miesto partinių organizacijų susirinkimų ateitų žinios apie pritarimą LKP savarankiškumui, kad į suvažiavimą delegatais būtų renkami tik šiai idėjai pritarantys partijos nariai. Vilniaus koordinacinę tarybą sudarė: Povilas Abarius, Vidas Bazevičius, V. Blinovas, R. Busila (pavadootojas), A. Gricius (pavadootojas), Jonas Girijotas, A. Karalius (pirmininkas), M. Karčiauskas, Andrius Milevičius, Stanislovas Petrašiūnas, V. Pšibilskis, S. Poškus, P. Tvarijonavičius, Leonidas Zabulionis ir J. Žilinskas. Tiek Respublikinė, tiek miestų ir rajonų koordinacinės tarybos darė viską, kad išjudintų ir mobilizuotų visus partiečius partijos atskyrimo ir Lietuvos nepriklausomybės klausimu.

Viskas užsisuko labai aktyviai, buvo duoti visi reikalingi impulsai. Respublikinės koordinacinės tarybos nariai vyko į įvairius susitikimus su partiniu aktyvu rajonuose, skleidė savarankiškumo mintį. Man teko apsilankyti net dvidešimt septyniuose rajonuose. Prasidėjus tokiam masiniam partiniam judėjimui, CK pagaliau sėdo šnekėtis su Respublikine koordinacine taryba. Dėl suvažiavimo sušaukimo CK nebesipriešino. Rugsėjo 22 d. respublikinėje spaudoje buvo paskelbtas CK darbo grupės parengtas LKP programos variantas, o rugsėjo 27 d. – Mokslų akademijos komisijos rengtas variantas, sulaukęs labai daug teigiamų atgarsių. Projektai buvo skelbiami atskirai, nes užsispyrus kai kuriems CK atstovams, dar nebuvo rasti kompromisai dėl vieningo varianto. Su LKP statuto projektu buvo kiek lengviau. CK antrasis sekretorius V. Beriozovas labai parėmė Respublikinės koordinacinės tarybos siūlomą statuto projektą, sakydamas, kad jis yra labai gero lygio ir užtenka jo vieno. CK įstatų projekto rengimo darbo grupei beliko projektui pritarti. Bendru abiejų pusių sutarimu jis buvo priimtas pagrindu ir 1989 m. spalio 29 d. paskelbtas spaudoje. Pacituosiu vieną iš projekto vertinimų. Lapkričio 12 d. „Tiesos“ laikraštyje Jonas Vėlyvis, žurnalo „Statyba ir architektūra“ vyriausiasis redaktorius, rašė: „Skaitydamas statuto projektą, pajutau protų grumtynes dėl kiekvieno žodžio ir skyrybos ženklo. Suprantu, kad tai dar ne paskutinis žodis. Bet šis projektas – tai aktas, kurį vertins istorikai.“

1989 m. spalio 12 d. įvyko LKP CK XXI plenumas, į kurį buvo pakviesta visa Respublikinė koordinacinė taryba. Čia buvo leista pasisakyti ne CK nariui, bet kviestam svečiui – Dailės instituto partinės organizacijos sekretoriui G. Kazimierėnui.

GIEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Pirmą kartą dalyvavau tokiaame forume. Daug prieš mane kalbėjusiųjų gynė CK formulę – nepriklausoma partija TSKP sudėtyje. Išėjęs į tribūną pasakiau, jog man labai keista, kad čia tokie garbingi komunistai, kaip gerbiamas prof. B. Genzelis, gerbiamas L. Šepetys, kurie randa ryšį su liaudimi, kurių dėka faktiškai ir vyksta pertvarka, vertinami negatyviai. Tai mane labai stebino. Pasakiau, kad tikrai ne visi partijos nariai taip mąsto, kaip čia pasisakantys. Akcentavau, kad įsikūrė ir toliau kuriasi koordinacinės tarybos, kurios pasiryžusios realizuoti komunistų valią sušaukti suvažiavimą, kad apie 80 proc. partinių organizacijų pasisako už suvažiavimą, o šiame plenumo apsispręsti turi ne partija, o CK aparato darbuotojai. Pasiūliau, kad suvažiavimas įvyktų dar gruodžio mėnesį. Atsimenu, ir pasisakymo metu, ir ypač po jo kai kurie salėje trypė kojomis ir švilpė. Šito CK salėje, ko gero, dar nebuvo nutikę... Man tai buvo tokio aukšto partinio lygio visuomeninės veiklos krikštas.

LKP XX suvažiavimo peripetijos

ARVYDAS DOMANSKIS. Apibendrinamas plenumo išsakytas mintis A. Brazauskas pareiškė, kad laikas suvienyti CK ir Respublikinės koordinacinės tarybos pastangas, ir pasiūlė gruodžio 19 d. sušaukti neeilinį XX LKP suvažiavimą. Tokį sprendimą ir priėmė plenumas. Tiesa, pasisakyta už nedidelį suvažiavimą, renkant vieną delegatą iš 200 narių, nors Koordinacinė taryba buvo siūlusi rinkti vieną iš 50 narių. Skelbiant suvažiavimą partinėje įskaitoje buvo 200 211 narių, o su kandidatais į TSKP narius ir kariškiais – apie 211 tūkstančių. Taigi vėl iškilo keblumų, nes pagal CK patvirtintą delegatų atstovavimo normą į suvažiavimą galėjo nepatekti kompetentingi, pažangiausiai mąstantys inteligentijos atstovai, aktyviai brandinę ir skleidę savarankiškos LKP idėją bei rengę programinius dokumentus. Iš visų kūrybinių sąjungų ir visos Mokslų akademijos galėjome pasiųsti tik po tris delegatus, o iš visų aukštųjų mokyklų – tik devynis. Sąjūdžio grupės ir Vilniaus koordinacinės tarybos pastangomis spalio 24 d. rajono komiteto VI plenumas priėmė Kreipimąsi į visas respublikos partines organizacijas ir visus komunistus, kviesdamas realiai įvertinti susidariusią situaciją, pakilti virš asmeninių ambicijų ir į suvažiavimą deleguoti ne savo, bet kitų partinių organizacijų atstovus – kompetentingus mokslo, kultūros ir meno darbuotojus, kurie suinteresuoti pertvarkos sėkme partijoje. Į Kreipimąsi buvo sureaguota. Be minėtų kvotų, į suvažiavimą įvairiose partinėse organizacijose papildomai buvo išrinkta apie 70 mokslui, kultūrai ir menui atstovaujančių partiečių. Dėl delegatų vyko arši kova. Sąjūdžio grupės narė Z. Staškevičiūtė ėmėsi vesti delegatų apskaitą. Ji palaikė ryšius su miestų ir rajonų koordinacinėmis tarybomis, daugeliu Lenino rajono ir kitų miestų partinių organizacijų, konsultavo jas, teikė siūlymus dėl kandidatūrų į suvažiavimo delegatus, darė delegatų sąrašą ir žymėjo galimą delegato balsavimą suvažiavime dėl partijos savarankiškumo. Lapkričio pabaigoje jau žinojome, kad per 400 delegatų tikrai balsuos už atsiskyrimą nuo Maskvos. Gera nuteikė gruodžio 5 d. Mokslų akademijos sociologinių tyrimų sektoriaus vadovo Vlado Gaidžio paskelbti sociologinės apklausos rezultatai: 58 proc. apklausoje dalyvavusių Lietuvos gyventojų ir 64 proc. partijos narių pasisakė už LKP savarankiškumą. Didelį vaidmenį renkant delegatus suvaidino Respublikinė ir Vilniaus koordinacinės tarybos, Lenino rajono komiteto Sąjūdžio grupė: važinėjome po rajonus, ypač po Vilniaus partines organizacijas, agituodami, ką rinkti delegatais. Buvo labai svarbu, kad tai būtų pritarianys partijos savarankiškumui ir Lietuvos nepriklausomybei.

A. Brazauskas laikėsi žodžio – prasidėjo reguliarūs CK vadovybės ir Respublikinės koordinacinės tarybos narių pasitarimai dėl XX suvažiavimo organizavimo. Derybose jis išklausydavo, lyg ir sutikdavo su pasiūlymais, bet vaikščiodamas po posėdžių salę sustodavo ir pradėdavo aiškinti savo „žingsnis po žingsnio“ politiką, sakydavo, kad gal taip neskubėkime, dar ne viską nutarkime suvažiavime. Sakau: taip negalima – arba Jūs sėdite, arba stovite, pusinės ar tarpinės būsenos nėra, negalime suvažiavime iškelti klausimą dėl atsiskyrimo, svarstyti, bet nepriimti jokių nutarimų. Tada jis prisėdo ant stalo ir sako: yra – nei tai stoviu, nei tai sėdžiu, taigi siūlau pagalvoti ir neskubėti. Vis dėlto sprendimus rasdavome. Sutarėme, kad suvažiavimas vyks Operos ir baleto teatre, sutarėme dėl suvažiavimo reglamentų ir t. t. Galiausiai sutarėme ir dėl darbotvarkės, kad pirmu klausimu bus politinis pranešimas (ne planuota CK ataskaita), tada diskusija ir iškart nutarimas dėl LKP atsiskyrimo, priimamas vardiniu balsavimu. Beveik suvažiavimo išvakarėse, gruodžio 15 d., įvykęs LKP CK XXIII plenumas patikslino suvažiavimo pirmo klausimo formuluotę ir planuotą ataskaitą pakeitė politiniu pranešimu. Deja, kitų aptartų darbotvarkės klausimų ir jų eiliškumo plenumas nepakeitė. Taigi tokios vyko diskusijos, taipėjome į suvažiavimą.

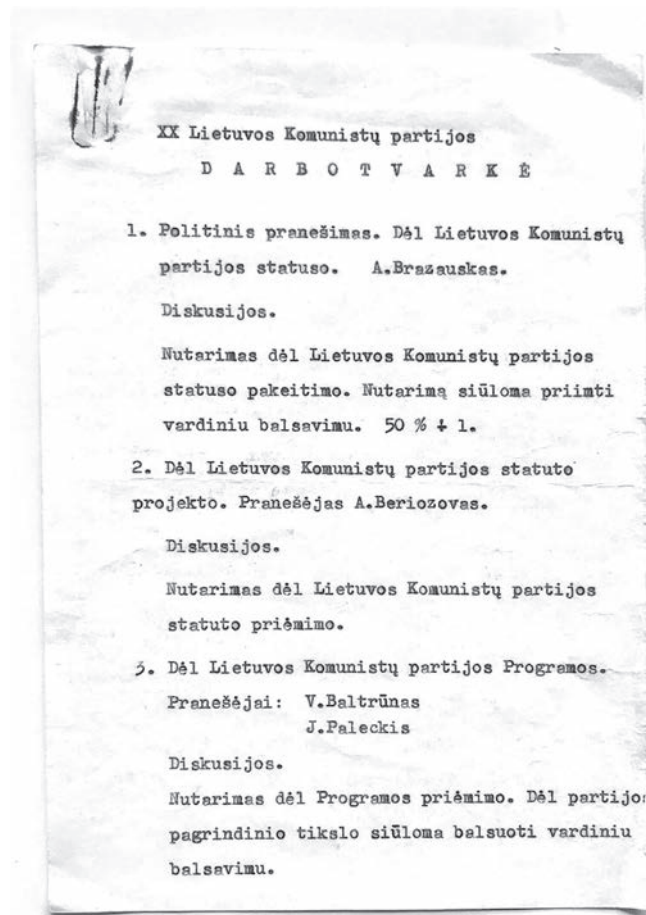
Labai svarbu pažymėti, kad likus beveik dviem savaitėms iki suvažiavimo Justo Paleckio vadovaujama CK programinių dokumentų rengimo grupė ir Mokslų akademijos komisija,

vadovaujama A. Liekio, pasiekė kompromisų ir parengė bendrą programos variantą. Manau, kitaip ir negalėjo būti – juos vienijo LKP savarankiškumo idėja ir Lietuvos nepriklausomybės atgavimo siekis, juolab kad dokumentų rengimo grupėje ir komisijoje buvo dalis tų pačių mokslo, kultūros darbuotojų, o kai kurie jų, kaip A. Gričius, A. Liekis, M. Karčiauskas, S. Poškus ir kiti buvo aktyvūs Respublikinės ir Vilniaus miesto koordinacinių tarybų nariai. Tačiau šis bendras programos projektas nepatiko priešišškai LKP savarankiškumo atžvilgiu nusiteikusiam CK vadovybės ir aparato darbuotojų sparnui. Slapčia buvo rengiamas kitas projektas, pagal kurį LKP buvo TSKP sudėtyje. Likus kelioms dienoms iki suvažiavimo tas projektas buvo pabaigtas ir išspausdintas viename leidinyje kartu su bendru programos variantu nenurodant, kurį projektą kas parengė. Tai buvo didelis netikėtumas visiems. Likus porai dienų iki suvažiavimo paskutiniame CK vadovybės ir Respublikinės koordinacinės tarybos narių susitikime buvo sutarta, kad suvažiavimo delegatams vis dėlto bus pateiktas ne spalio mėnesį CK plenumo patvirtintas darbotvarkės projektas, bet Koordinacinės tarybos parengtas darbotvarkės projektas, kuriame po pirmo klausimo, po politinio pranešimo, vardiniu balsavimu bus priimamas nutarimas dėl LKP statuso pakeitimo ir tik tada svarstomi LKP statuto ir programos projektai bei kiti klausimai. A. Brazauskui pasiūlius buvo sutarta, kad bendrą programos projektą pristatys J. Paleckis, kitaip būtų nelogiška, kad staiga atsiradusius du tarpusavyje priešingus projektus pristatytų vienas Valerijonas Baltrūnas, kurį dar spalio mėnesį įvykęs CK plenumas įpareigojo programos projektą pristatyti suvažiavimui.

Koordinacinės tarybos Lietuvos komunistų partijos (LKP) XX suvažiavimui sušaukti pirmininkas Bronislovas Genzelis, nariai Romas Gudaitis, Jūratė Kupliauskienė ir Kęstutis Zaleckas LKP XX suvažiavime. Vilnius, 1989 m. gruodžio 19 d. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA

Taigi likus porai dienų iki suvažiavimo atrodė, kad viską su CK jau esame sutarę ir suderinę. Tačiau suvažiavimo išvakarėse iš CK aparato darbuotojų sužinojome, kad delegatams bus dalijama spalio mėnesio CK plenumo patvirtinta darbotvarkė – be klausimo apie LKP savarankiškumą. Taip ir atsitiko: pirmąją LKP XX suvažiavimo dieną, 1989 m. gruodžio 19-ąją, delegatams buvo dalijamas darbotvarkės be klausimo apie LKP savarankiškumą projektas. Laiku gavę informaciją pasiruošėme ir mes – buvome atsinešę kelis CK vadovybės ir Respublikinės koordinacinės tarybos sutartos darbotvarkės projekto egzempliorius. Suvažiavimo delegatams dalijamuose dokumentuose buvo parašyta, kad pirmajam

Respublikinės koordinacinės tarybos parengta suvažiavimo darbotvarkė. Lietuvos ypatingasis archyvas

posėdžiui su A. Brazausku bus kviečiama pirmininkauti ir J. Gaglienė. Rimantas įdavė jai tikrąją darbotvarkę, paaiškinome, kad bet kokia kaina turi įkalbėti A. Brazauską perskaityti ir siūlyti suvažiavimui priimti būtent šią darbotvarkę. Jeigu jai nepavyktų, B. Genzelis, R. Busila ir aš buvome pasiruošę eiti į tribūną ir kovoti dėl tinkamos darbotvarkės priėmimo. Tačiau to neprisireikė. Matėme – scenoje ji atsisėdo šalia A. Brazausko ir padėjo priešais jį ant stalo atsineštą darbotvarkę. Jis perskaitė ir tokia darbotvarkė buvo priimta.

JANINA GAGILIENĖ. Aš prisimenu, kaip sėdėjau šalia A. Brazausko ir žodis po žodžio diktavau, tiksliau – sufleravau, atsineštą darbotvarkę. Jis iš pradžių nelabai susigaudė, bet nesipriešino ir kartojo. Paskui išgirdau pastabą iš kitų prezidiume sėdėjusiųjų, kad per garsiai sufleruojau ir nurodinėjau A. Bra-

zauskui, bet aš sekiau kiekvieną man duoto teksto žodį, nes Arvydas buvo mane įspėjęs, kad šita darbotvarkė yra labai svarbi.

ARVYDAS DOMANSKIS. Taip, ji buvo labai svarbi, nes jeigu suvažiavimas būtų vykęs pagal CK parengtą darbotvarkę, tai po politinio pranešimo būtų buvęs skaitomas revizijos komisijos pranešimas, tada delegatai būtų buvę įvelti į abiejų pranešimų svarstymą, toliau eitų diskusijos dėl programos nuostatų ir panašiai, o klausimas apie partijos savarankiškumo paskelbimą būtų buvęs išplautas. Taigi Janinai pavyko teisingai „pasufleruoti“ A. Brazauskui darbotvarkę, ji buvo priimta, ir po politinio pranešimo įvyko vardinis balsavimas, kurio rezultatai buvo tokie: į suvažiavimą buvo išrinki 1038 delegatai, balsavime dalyvavo 1033 delegatai, 855 delegatai (82,8 proc.) balsavo už savarankišką LKP, turinčią savo programą ir statutą, 160 delegatų (15,5 proc.) – už savarankišką LKP atsinaujinusios TSKP sudėtyje, 12 delegatų (1,1 proc.) susilaikė, 6 (0,6 proc.) biuleteniai pripažinti negaliojančiais.

GIEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Norėčiau priminti dar vieną „nesusipratimą“ suvažiavimo pradžioje. Suvažiavimo išvakarėse pas mus su Antanu [Beinaravičiumi] į dirbtuvę atvyko grupė įtakingų CK darbuotojų. Jie atsargiai domėjosi, kas būtų, jei suvažiavimas nepritartų savarankiškumo idėjai. Mes iš karto įspėjome, kad nebūtų trukdoma suvažiavimui, nes tokiu atveju suvažiavimą suskaldysime ir padarysime jį kitoje vietoje, o savarankiška partija vis tiek bus įkurta. Tai buvo mūsų „ultimatumas“. Svečiai iš CK buvo nekalbūs, sėdėjo, tylėjo, klausėsi. Jie nieko nežadėjo. Maža to, kitą dieną, suvažiavimo pradžioje, delegatams buvo pradėti dalyti Arvydo minėti viename aplankale susegti bendras Mokslų akademijos komisijos ir CK programinių dokumentų rengimo grupės parengtos programos projektas

ir V. Baltrūno vadovaujamos istorikų grupės parengtos programos projektas. Programų projektai buvo be skiriamųjų ženklų – iš pirmo žvilgsnio nebuvo aišku, kas kurį programos projektą parengė. CK parengtos programos esmė – LKP TSKP sudėtyje. Suvažiavimo išvakarėse buvo sutarta, kad suvažiavimo organizatoriai dėl aiškumo delegatams dalyvaujančios Mokslo akademijos atskiru leidiniu išleistus LKP programinių dokumentų projektus: bendrą programos projektą, statuto projektą ir kelis kitus Respublikinės koordinacinės tarybos remiamų dokumentų projektus, bet suvažiavimo atidarymo dieną šis leidinys „kažkur dingo“! Beje, Dailės instituto studentai visą naktį Mokslo akademijos rūsyje ant tų leidinių klijavo nepriklausomos LKP spalvotus lipdukus su lietuviška trispalve, kad LKP programą būtų galima atskirti nuo TSKP programos. Įsivaizduokite, Dailės instituto studentai užsiiminėjo tokia veikla, kas dabar atrodo neįtikėtina, bet tada taip buvo. Kai A. Beinarašius prigrasino skandalu, leidinys greitai atsirado.

Paskui, pamenu, kai suvažiavimui baigiantis atskiroje salėje vyko partijos programos redakcinės komisijos posėdis, įėjo A. Brazauskas. Komisijoje jau buvo viskas suderinta ir nubalsuota, liko tik pateikti suvažiavimui tvirtinti. A. Brazauskas sako: o vis dėlto gal neskubėkime, gal atidėkime, medžiaga neparengta iki galo. Klausiu, kas konkrečiai neparengta? Kad ir nacionalinis klausimas, sako jis. O aš kaip tik šį klausimą rengiau su filosofu akademiku J. Minkevičiumi ir viską mintinai žinojau, buvau prisiskaitęs Lenino raštų. Atsimenu, Palangoje, plažėje, sėdėdamas skaičiau tuos raštus, aplenkęs viršelį popieriumi, kad kas nepamatytų, kokį idiotišką darbą dirbu. Tai buvo marazmas, galima filmą sukurti: visi po Lietuvą su trispalvėmis bėgioja, o Kazimieras Palangoje Lenino raštus skaito... Taigi Brazauskas, paklaustas, kas konkrečiai programoje yra blogai, nutilo ir išėjo... Noriu pasakyti, kad J. Paleckis tiesiog „ištraukė“ tą partijos programą, tokią sudėtingą medžiagą jis talentingai sugebėjo tribūnoje apibendrinti. Aš gerėjausi, kaip dirba tikras politikos profesionalas. Programa buvo sėkmingai pristatyta ir suvažiavimo patvirtinta. Kai po suvažiavimo, vėlai vakare, pavargę galų gale išėjome iš Operos teatro, žmonės susirinkę lauke prie teatro dėkodami šaukė – ačiū, ačiū!

BRONISLOVAS GENZELIS. Po pirmojo suvažiavimo klausimo, po politinio pranešimo ir po LKP statuso svarstymo, antrąją suvažiavimo dieną prasidėjo diskusijos dėl nutarimo projekto paskelbti LKP savarankiška partija. Prasidėjus diskusijoms buvo pranešta, kad A. Brazauskui skambina M. Gorbačiovas, matyt, jį kas nors nuolat informavo apie suvažiavimo eigą. Praeidamas pro mane ir R. Gudaitį, A. Brazauskas pakvietė mus pabūti pokalbio liudininkais, kalbėdamas įjungė garsiakalbį (teatro direktoriaus kabinete buvo įrengtas ir visada veikė vyriausybinių ryšių). Galiu paliudyti, kad pokalbis buvo ne visai toks, apie kurį A. Brazauskas papasakojo visiems grįžęs į salę. Pokalbio, kurį mes girdėjome, metu nė vienas nekėlė balso. M. Gorbačiovas labai prašė, beveik maldavo A. Brazausko, kad suvažiavimas nepriimtų LKP savarankiškumo deklaracijos. Jis maždaug taip sakė: „*Vy ne dielaite etovo, vy podumaite, čto slučitsia, iesli vmiesto mienia pridut drugyje liudi? My s vami biesiedujiem družno, a oni mogut načatj strieliatj...*“ (Jūs šito nedarykite. Jūs pagalvokite, kas bus, jeigu vietoj mūsų ateis kiti žmonės? Mes su jumis kalbamės draugiškai, o jie gali pradėti šaudyti...). A. Brazauskas jam atsakė, kad nieko negali padaryti, negali imtis jokios prievartos, kad suvažiavimo delegatai patys demokratiškai balsuodami nuspręstų, kaip elgtis. Po tokių žodžių M. Gorbačiovas nutilo, bet nei kariuomene, nei tankais negąsdino. Salėje A. Brazauskas pasakė, kad M. Gorbačiovas pasiryžęs veikti, gal įves kariuomenę, gal išvaikys suvažiavimą. Toliau jis papasakojo, neva aiškinęs generaliniam sekretoriui, jog mes norime diskutuoti ir demokratiškai priimti sprendimus, bet M. Gorbačioviui tai būvę neįdomu. Baigdamas pasakojimą A. Brazauskas paragino suvažiavimą pagreitinti sprendimus, priimti deklaraciją ir kitus reikiamus dokumentus. Taigi su tokiais nuotykiiais ir užkulisiais vyko suvažiavimas.

LKP atsiskyrimo vertinimai

ARVYDAS DOMANSKIS. Toks drąsus suvažiavimo delegatų sprendimas atsiskirti nuo Maskvos buvo pirmas rimtas ir tvirtas žingsnis Lietuvos nepriklausomybės link. Tai buvo smūgis, sudrebinęs TSKP vienybę ir galybę, tai buvo impulsas TSRS subyrėjimui. Todėl LKP XX suvažiavimą drąsiai vadiname istoriniu. Deja, atkūrus nepriklausomybę kai kurie Sąjūdžio lyderiai, sakytum bijodami, kad istorinio LKP XX suvažiavimo fone kažkodėl sumenks jų pačių nuopelnai atkuriant nepriklausomybę, pradėjo visur (o kartais dar ir šiandien pasitaiko) – televizijoje, spaudoje, oficialiose kalbose – nepaaiškindami kodėl, smerkti tuo metu LKP priklausiusius žmones, menkinti jų indėlį į Lietuvos išlaisvinimą. Priminsiu, Lietuvoje buvo daugiau kaip 200 tūkstančių partijos narių, t. y. bent po vieną partijos narį buvo kas šeštoje Lietuvos šeimoje ir didžioji jų dauguma buvo atsidadę Lietuvai. Tie vieši užgauliojimai, pasityčiojimai neleistinai suklaidino ir supriešino tautą.

LKP CK pirmasis sekretorius Algirdas Mykolas Brazauskas prieš suvažiavimą. Vilnius, 1989 m. gruodžio 19 d. Romualdo Jurgaičio nuotrauka. Lietuvos ypatingasis archyvas

GIEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Taip, man teko skaityti žymių pasaulio politikų analizes apie Rytų Europos rekonstrukciją, tai Lietuva minima kaip labai pozityviai įveikusi šį uždavinį. Visiems, kurie čia sėdi prie šito stalo, tada teko dalyvauti didžiojoje politikoje, kuri lėmė ne tik mūsų valstybės, bet ir didelio regiono likimą. Panašiai kaip Baltijos kelias yra puikus taikios, Dainuojančios revoliucijos pavyzdys, lygiai taip partijos atskyrimas nuo TSKP, nepriklausomos partijos įkūrimas lėmė darnų perėjimą į daugpartinę sistemą. O kas būtų, jei partija būtų likusi konservatyvi, TSKP valdoma iš Maskvos? Konfliktai būtų užprogramuoti. Pažiūrėkite, kaip dabar kankinasi Rusija. Ten apie TSKP diskusija net neprasidėjusi, todėl ir grįžtama į stalininius laikus.

BRONISLOVAS GENZELIS. Partijos pradėjo skilti ir kitose respublikose, vis dėlto turime būti teisingi – TSKP griūtis prasidėjo nuo mūsų. Man tada teko bendrauti su visais sąjunginių respublikų CK sekretoriais, tai visi, išskyrus Kazachstano pirmąjį sekretorių, pritarė. Tačiau, kaip man susidarė įspūdis, jiems buvo svarbiausia būti savarankiškais galvomis, o ne pastumdėliais. Šiek tiek nukrypsiu nuo temos, pavyzdžiui, įdomi situacija

buvo Azerbaidžane. Partija kieta, Liaudies frontas pas juos irgi buvo, jie labai vieningai bendravo, konfrontacijos nebuvo. Dabar, sakysime, kuo mes skiriamės nuo Latvijos ir Estijos? Latvijos liaudies fronto pirmininkas buvo Dainis Ivansas, jis buvo laikraščio, kaip mūsų „Literatūra ir menas“, redaktorius, TSKP narys. Estijos liaudies fronto pirmininkas buvo Edgaras Savisaras, jis buvo projektavimo instituto direktorius, TSKP narys.

Po daugelio metų man teko bendrauti su Vaino Valjasu, jis sakė negalėjęs suprasti mūsų A. Brazausko, už ką jis, jis buvo labai gudrus. Pas estus tokio susipriešinimo kaip pas mus (jeigu komunistas – tai blogai, jeigu ne komunistas – tai gerai, vadinasi, patriotas) nebuvo. Ten buvo kiti dalykai – ar tu rusas, ar latvis, ar estas. Jeigu esi partijos narys – ar tu rusas, ar latvis, ar estas. Vytautas Landsbergis bandė teigti, esą pas juos buvo liustracija. Nieko panašaus ten nebuvo. Kai Estija 1991 metais paskelbė nepriklausomybę, įvairių politinių pažiūrų žmonės, kuriuos buvo suvienijęs Estijos liaudies frontas, pradėjo kurti įvairias politines partijas. Liaudies fronto pirmininko E. Savisaro šalininkai 1991 metais įkūrė Estijos centro partiją. Estijos liaudies fronto įtaka labai sumažėjo. 1993 metais Liaudies frontas nutarė, kad savo misiją atliko ir buvo paleistas. Estijos KP 1992 metais surengė suvažiavimą ir padarė išvadą – mes atlikome savo funkciją ir partiją reorganizuojame į Estijos demokratinę darbo partiją. O kas nebenorėjo būti partiniu, draugiškai išsiskirstė. Žinoma, šitie dalykai yra subjektyvūs, bet vis dėlto jeigu kalbėti apie liaudies frontų kūrimą, praktiškai impulsas ėjo iš Estijos, o jeigu kalbėti apie TSKP sulaužymą, apie LKP atsiskyrimą ir ryžtingą ėjimą į Nepriklausomybę, impulsas ėjo iš Lietuvos. Tad turime nepamiršti, kad tai mūsų didžiausi nuopelnai, mums labai daug kas pritarė ir šitų dalykų negalime užmiršti.

Pavyzdžiui, aš asmeniškai nepažinojau Augustino Savicko, bet jis man skambina ir sako: noriu pakviesti jus į savo studiją ir jums gimtadienio proga padovanoti savo paveikslą. O jis, galima sakyti, buvo senas komunistas, tačiau jo skambutis, dovana ir pokalbis susitikimo metu aiškiai bylojo, kad jis pritarė mūsų skelbiamoms idėjoms. Čia reikia akcentuoti, kad to judėjimo niekas neinspiravo, tas judėjimas susiformavo savaime, tai buvo vidinis judėjimas dėl partijos atsiskyrimo, o pagrindinis programinis tikslas – iškovoti Lietuvos nepriklausomybę ir kad niekas negalėtų prikaišioti, neva tai kolaborantai.

GIEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Kai mes suformulavome savarankiškos LKP programą, kurioje pagrindinis partijos tikslas yra nepriklausoma Lietuva, su A. Beinaraivičiumi kreipėmės į Sąjūdžio būstinę ir paprašėme audiencijos pas V. Landsbergį. Jis mus priėmė savo kabinete. Mes kėlėme klausimą: ką darome toliau, nes mūsų partijos tikslas ir Sąjūdžio tikslai tapatūs? V. Landsbergis pradėjo iš toli ir atsargiai – tai, ką jūs darote, yra labai pavojinga. Ar jūs žinote, kad tai, ką mes čia kalbame, kažkas galbūt klausosi ir įrašinėja? Mes sakome – mums tas pats. Vėl bandome paklausti – ką darome toliau? Ar mus palaikote? V. Landsbergis – mes negalime Jūsų palaikyti, mes tik galime pasakyti, kad vieni komunistai yra šiek tiek geresni, o kiti blogesni... Klausiamo – jeigu suvažiavimas bus blokuojamas, ar sutiksite, kad jo sušaukimui būtų panaudotos Sąjūdžio ryšio struktūros? V. Landsbergis atsakė, kad vienas tokių dalykų nesprendžia, kreipkitės į Sąjūdžio tarybą. Vėliau kreipėmės į Sąjūdžio politinę tarybą, posėdyje gavome moralinį palaikymą ir žodinį pažadą prireikus padėti.

ARVYDAS DOMANSKIS. Po suvažiavimo Sąjūdis palaikė savarankišką LKP – mitinguose, per televiziją tikrai esu girdėjęs, bet konkretesnių oficialių duomenų reikėtų dar paieškoti. Kaip pritarimą, pareikštą dar prieš suvažiavimą, galėčiau paminėti porą tokių faktų. Kaip jau anksčiau minėjau, 1989 m. vasario 21 d. įvyko LKP CK XVII plenumas, kuriame buvo nuspręsta, kad LKP toliau veiks TSKP sudėtyje. Plenumas nepritarė, kad neformalių judėjimų grupės veiktų valstybinėse įstaigose, teismuose ir panašiai, taip pat griežtai pasisakė, kad komunistai, nusižengdami TSKP įstatams ir programai, dalyvaujantys

visuomeniniuose judėjimuose, turi būti baudžiami ir t. t. Šis plenumas buvo pramintas „juodoju“. Savo, kaip Sąjūdžio koordinatoriaus, užrašų knygelėje turiu įrašą apie kovo 1 d. vykusį Vilniaus miesto Sąjūdžio grupių įgaliotinių susirinkimą. Jame Arūnas Grumadas, Vilniaus Sąjūdžio koordinacinės tarybos pirmininkas, mus supažindino su Vilniaus Sąjūdžio tarybos patvirtintu kreipimusi į vilniečius. Jame buvo sakoma, kad XVII plenumas yra žingsnis atgal į brežnevinės stagnacijos atmosferą. Kreipimesi siūloma vilniečiams ir pirminėms partinėms organizacijoms(!) įvertinti CK plenumo medžiagą ir nepritarimo rezoliucijas siųsti į CK, taip pat raginama remti perspektyvius CK narius ir partinius darbuotojus, demaskuoti konservatyvų bloką ir rinkimų kovoje palaikyti pažangius KP atstovus. Savotišką pritarimą galima rasti ir televizijos laidos „Atgimimo banga“ įrašuose. Dar prieš suvažiavimą, gal gruodžio pradžioje, mudu su prof. B. Genzeliu buvome pakviesti dalyvauti vienoje „Atgimimo bangos“ laidoje. Mes aiškinome, kad LKP nėra tikra partija, o tik grandinė, su kuria pririšta Lietuva, įrodinėjome, kad privalome atskirti partiją nuo TSKP, nes tik nukirtus tą mazgą, atskyrus LKP, priartės ir Lietuvos nepriklausomybė, kvietėme aktyviai palaikyti partijos atskyrimą nuo Maskvos. Todėl, manau, tai, kad Sąjūdis mums suteikė tokia didelę tribūną, į kurią vakarais buvo nukreiptos visos Lietuvos žmonių akys, galima taip pat įvardyti kaip Sąjūdžio palaikymą. Tiesa, laidai pasibaigus V. Landsbergis neiškentė ir replikavo, neva greičiausiai mes vis tiek padarysim taip, kaip lieps Maskva. Atsakiau, kad čia kaip tik yra tas atvejis, kai mes Maskvos neklausome ir darome taip, kaip mums reikia.

Po LKP XX suvažiavimo 1990 m. sausio 6 d. X Sąjūdžio Seimas priėmė nutarimą „Dėl požiūrio į dabartinę Lietuvos komunistų partiją“. Jame buvo sakoma, kad atsižvelgdamas į LKP XX suvažiavimo priimtus partijos statutą ir programą, orientuojančius šią partiją veikti Lietuvos laisvės labui, LPS Seimas pritaris tiems LKP vadovybės veiksams, kurie gali būti naudingi nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimui.

GEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Apie televiziją atsimenu puikų epizodą. su A. Beinavičiumi buvome pakviesti dalyvauti vienoje „Atgimimo bangos“ laidoje, bet kitais, ne partiniais reikalais. Kadangi tuo metu jau aktyviai rengėms suvažiavimui, pradėjo sklisti gandai, kad suvažiavimą gali užblokuoti ir neturėsime patalpų. Mes su Antanu nutarėme pasinaudoti laida ir parodyti kontaktinį telefono numerį, jei grėsmė pasitvirtintų. Atsimenu, vyksta laida, o aš iš portfelio ištraukiu lapą su parašytu numeriu, rodau ir sakau – jei suvažiavimas bus užblokuotas, skambinkite šiuo numeriu. Po laidos režisierė papriekaištavo, kad iš anksto nesuderinau, kad bus rodoma vizualinė medžiaga, TV kameros nebuvo įspėtos... Apsimečiau naiviu, atsiprašiau, bet pagalvojau – gerai, būčiau iš anksto pasakęs, tai gal į laidą būtų neįsileidę. Tik kiek vėliau sumečiau, kad gal režisierė buvo teisi, juk ji Sąjūdžio laidų režisierė.

Taigi tokie epizodai liudija apie didelę tvyrojusią įtampą rengiantis suvažiavimui. Pamenau, kai buvo derinami Centro komiteto ir Mokslo akademijos parengti programų projektai bandant juos apjungti, tai valandų valandas teko diskutuoti, ginčytis su CK teoretikais, akylai gynusiais „nepriklausomos LKP TSKP sudėtyje“ formulę. Tai buvo alinančios diskusijos, kurios niekur nevedė. Tik likus mažiau kaip dviem savaitėms iki suvažiavimo pavyko suderinti bendrą projektą, parengtą Mokslų akademijos komisijos projekto pagrindu. Suvažiavime ir laimėjo šis bendras projektas prieš CK konservatyviųjų jėgų parengtą ir suvažiavimui vis tiek pristatytą projektą. Priešinamasi buvo ligi paskutinės akimirkos. Todėl kai girdžiu, kad LKP suvažiavimas buvo tik KGB surežisuotas partijos perdažymo spektaklis, norisi nusijuokti.

BRONISLOVAS GENZELIS. Gal dabar Rimantas papasakotų apie savo veiklą šioje srityje. Įdomu būtų išgirsti jo prisiminimus. Giedrius daug ką pasakė, akcentavo, kai kas jau mano sąmonėje buvo išblėšę.

RIMANTAS BUSILA. Aš jau šiek tiek minėjau, kad mano darbo specifika buvo gana įdomi, gal kiek kitokia negu mano kolegų, nes kuravau įdomias organizacijas – aukštąsias mokyklas, visus technikumus, Mokslų akademiją, nes tos įstaigos ir buvo Lenino rajone. Ir pats buvau aukštosios mokyklos – Vilniaus inžinerinio statybos instituto (dabar – Vilniaus Gedimino technikos universitetas) – auklėtinis, tai man bendrauti buvo lyg ir paprasčiau, nes esi iš tos pačios aplinkos, bet, antra vertus, buvo labai sudėtinga. Iš aukščiau gaudavome tokių partinių nurodymų, kad jeigu juos tiesmukiškai, kaip reikalaujama, perteiktum, tai, švelniai sakant, pas Giedrių Dailės instituto partiniame susirinkime būtum paprasčiausiai išjuoktas. Todėl reikėjo kaip nors transformuoti tuos dalykus ir kalbėtis ta kalba, kuri ir man buvo artima, ir tie žmonės ją supranta. Tos organizacijos vis dėlto buvo traktuojamos kiek kitaip ir pats partijos CK jas kitaip vertino, ir tų organizacijų komunistų buvo prisibijoma, ir labai stipriai prisibijoma. Turbūt dėl to taip ir išėjo, kad visas šis intelektualus potencialas būrėsi būtent mūsų rajone, todėl natūralu, kad ta iniciatyva iškilo būtent Lenino rajone. Juo labiau, kad ir mes buvom paveikūs toms idėjoms, ir Sąjūdžio grupė čia susiformavo, nes tie dalykai sakytumėjo lyg ir iš vidaus. Tokių ryškių prisiminimų kaip Arvydo – ir čia Dievo dovana kaupti tokią medžiagą – aš neturiu. Ir kai tas mano sąsiuvinis su užrašais dingo, mano entuziazmas fiksuoti įvykių chronologiją nuslopo, todėl ir tokios medžiagos nesu sukaupęs, bet, kai kolegos kalba, tie dalykai atsigamina.

Ryškiausiai prisimenu suvažiavime vykusią užkulisinę kovą su formaliais suvažiavimo organizatoriais CK darbuotojais, kurių nemaža dalis nepritarė LKP atskyrimui nuo TSKP ir visokiais būdais bandė suvažiavimo eigą pakreipti taip, kad būtų priimti tarpiniai sprendimai, pavyzdžiui, visiškai savarankiška LKP su savo programa ir statutu, bet TSKP sudėtyje. Tačiau reikia pažymėti, kad kova vyko ne tik dėl suvažiavime priimtų dokumentų, bet ir dėl to, kas bus išrinktas į LKP CK sudėtį, nes nuo to didele dalimi priklausė, kaip LKP atrodys po suvažiavimo ir koku keliu ir kas ją ves. Žinoma niekas nesikėsino nustumti A. Brazausko, tačiau dalis partinio CK aparato darbuotojų buvo suinteresuoti prastumti kuo daugiau sau pažįstamų ir nenusiteikusių reformoms CK narių, taip tikėdamiesi užsitikrinti ramesnį gyvenimą. Tačiau tai taip pat buvome aptarę Koordinacinėje taryboje ir turėjome į CK narius siūlomų kandidatų sąrašą. Koordinacinės tarybos buvo siūlomi žinomi mokslininkai, menininkai, savarankiškai mąstantys ir nepriklausę tuometinei nomenklatūrai žmonės. CK siūlomų kandidatų sąrašė kaip tik buvo dauguma tuometinės partinės nomenklatūros atstovų, pirmiausia – tai rajonų ir miestų partijos komitetų sekretoriai, vykdomųjų komitetų pirmininkai, gamyklų direktoriai ir kiti viršininkai, kurių pareigos priklausė nuo tuometinių LKP CK vadų valios. Atsitiko taip, kad sudėjus abu sąrašus gavosi dvigubai daugiau kandidatų, nei buvo vietų naujajame CK. Tada prasidėjo viešas kandidatūrų aptarinėjimas siekiant pašalinti kuo daugiau Koordinacinės tarybos kandidatų ir prastumti savus nomenklatūrinius. Tame žaidime teko dalyvauti ir man, nes savo kuruojamų aukštųjų mokyklų partinių organizacijų buvau pasiūlytas į CK narius. Kokių tik argumentų nebuvo pateikta iš aptarimo procedūrai pirmininkavusio CK atstovo, siekiant mano kandidatūros atmetimo! Galiausiai buvo pasakyta, kad vietų skaičius yra ribotas, o aš kaip jaunas ir perspektyvus darbuotojas galiu būti naudingas ir toliau dirbdamas rajono komitete, o gal ir aukščiau, o mano vietą CK galėtų užimti kitas labiau patyręs veikėjas. Tada atsistojo jau didelį autoritetą įgijęs žurnalistas Rimvydas Valatka ir pareiškė, kad jeigu jau taip trūksta vietų tame naujame CK žmonėms, kurie dėjo daug pastangų, kad šis suvažiavimas įvyktų, tai jis užleidžias vietą man ir prašas jį išbraukti iš kandidatų sąrašų. Salė prapliupo plojimais. Iš 113 Koordinacinės tarybos iškeltų kandidatų į CK sudėtį buvo išrinkti 88, o tai sudarė pusę iš 176 CK narių.

ARVYDAS DOMANSKIS. Trumputė replika: maža ryškių prisiminimų paslaptis – prieš šį susitikimą šiek tiek pasėdėjau Martyno Mažvydo bibliotekoje ir Lietuvos ypatingajame archyve, aišku, paskaitinėjau ir savo turimą medžiagą.

GEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Buvo „šilta“ ir man. Vieną kartą pakvietė mane į rajono komiteto pirmosios sekretorės kabinetą, o jame buvo iš Maskvos, iš TSKP CK, atvažiavę atstovai. Tai buvo po to, kai Dailės institute buvo įvykęs eilinis partinis susirinkimas. Jame dalyvavo Lietuvos CK atstovai. Susirinkime pasakiau, kad studentija teisingai reikalauja išvesti okupacinę kariuomenę iš Lietuvos. Vienas iš maskviečių ir klausia: „*Eto pravda, čto vy skazali takuju veščj?*“ (Ar tiesa, kad jūs tokius dalykus sakėte)? Sakau – taip. Maskvietis grėsmingai stebisi: „*Ai da sekretarj, ai da sekretarj*“ (Tai sekretorius, tai sekretorius)... Gerai, kad viskas baigėsi gerai, nors neretai teko būti ribinėje situacijoje.

Atsimenu, gavau iš Amerikos laišką. Žinoma, jis pateko pirma į rektoratą, tik paskui man jį įteikė. Tokį didelį, geltoną, margą nuo pašto ženklų – G. Kazimierėnui nuo Zbignevo Bžezinskio. Tada pagalvojau: štai kaip dirba užsienio tarnybos. Lietuvoje konservatyvus CK nesuvokia ir nenori suprasti, ką darome, Lietuvos patriotams atrodo, kad LKP reikalauja nieko verti, „tai tik jų pačių reikalas“, o štai iš tolimos Amerikos mus mato, supranta ir palaiko! Z. Bžezinskis atsiuntė medžiagą apie politinius procesus Rytų Europoje, o tai reiškė, kad mus mato europiniu mastu, europiniame kontekste.

JANINA GAGILIENĖ. Kalbant apie atskirus žmones, manau, reikėtų skirti, kad buvo pritariančys LKP savarankiškumo idėjai ir sekantys paskui jos iniciatorius ir įgyvendinimo organizatorius. Tačiau didesnė dalis buvo tik palaikančių arba, sakykim, netrukdančių idėjai. Kad ir A. Brazauskas, jis ir palaikė, ir netrukdė. Jis turėjo atsimušinėti prieš nurodymus iš aukščiau – iš Maskvos. Tie gąsdinimai – kad ir TSKP Partinės kontrolės komiteto nurodymas jam pašalinti iš partijos A. Čekuolį, B. Genzelį, R. Gudaitį, R. Ozolą, J. Paleckį, Jurą Poželą ir mane. Ar mums buvo baisu? Ne. Jis tiesiog nekreipė dėmesio į tokių nurodymą ir netrukdė mums toliau veikti.

BRONISLOVAS GENZELIS. Kadangi aš Maskvoj buvau, tai ten labai aiškiai matėsi dvi tendencijos: viena – demokratinėms permainoms nusiteikusi Gorbačiovo ir Jakovlevo, kita – nuo TSKP dogmų nesitraukianti Ligačiovo ir Jazovo. Ir mes nebuvo tikri dėl pertvarkos eigos. Pučas, kuris buvo organizuotas 1991 m. rugpjūčio mėnesį, galėjo įvykti anksčiau, ir jeigu būtų laimėjusi antroji tendencija, mums galėjo baigtis kaip Čekoslovakijoje 1968 ar Vengrijoje 1957 metais. O mes dabar smerkiame M. Gorbačiovą, kuris sugebėjo laviruoti tarp visų stovyklų ir sudaryti mums savotišką priedangą. Man ir Egidijui Bičkauskui teko nemažai su M. Gorbačiovu bendrauti, paskui visus pokalbius mes perduodavome grupei. Manau, kad A. Brazauskas taip pat bendravo su M. Gorbačiovu, bet, kaip sakoma, ką jie šnekėjo, yra valstybės paslaptis.

GEDRIUS KAZIMIERĖNAS. Neretai svarbiais mes laikome tik savo interesus, negebėdami pažvelgti į savo problemas geopolitiniame kontekste. Tad ir Gorbačiovas, nepaisant visų jo trūkumų, gal buvo pats geriausias variantas to meto Tarybų Sąjungoje.

LAISVĖS ŽIDINYS

Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras Algimantas Norvilas dalijasi prisiminimais apie laisvėjantį Kauną, Kauno kultūros fondo įkūrimą ir nuveiktus darbus – atstatytus Laisvės ir Žuvusiems už Lietuvos laisvę paminklus, sutvarkytą Karo muziejaus sodelį ir apie žmones – jų pilietinį aktyvumą, padėjusį susigrąžinti valstybės istoriją.

Pasakojimą užrašė Eugenijus Skrupskelis, 2020 m. birželis.

Kauno kultūros fondas gimė paraginus šviesaus atminimo profesoriui Česlovui Kudabai. Viešėdamas Kaune Č. Kudaba, Lietuvos kultūros fondo pirmininkas, pokalbio metu paragino, kad Kaunas kurtų Kultūros fondo padalinį, savo tarybą, kad jis būtų autonomiškas, – darysite tai, ką nutarsite, Vilnius nesikiš, pažadu. Taip buvo įveiktas mano asmeninis skepticizmas. Pradėjau kalbėtis su įvairiais žmonėmis, iš visų sulaukdavau tik geranoriško nusiteikimo. Jeigu ką nors iš tikrųjų vertinga darytume – darom. Man labai pasisekė, nes ištraukė tokie šviesuoliai kaip Saulius Gricius. Su a. a. Sauliumi jau draugavome. Jis entuziastingai patvirtina: iš tikrųjų ką nors didinga galime padaryti, nes neformali organizacija. Jis tuo metu, aišku, labiau linko į gamtosaugos reikalus.

Toliau. Pirmas Kauno komjaunuolis – Kauno komjaunimo vadas Gediminas Krutulis, labai šviesus žmogus. Blieka tik džiaugtis, kad jau vadinamojo komunizmo saulėlydyje Kaune prie komjaunimo vairo stojo tokia šviesių žmonių kompanija. Kalbą su juo pradėjau todėl, kad prieš metus Kaune buvo rengtas didžiulis sąjunginis teatro studijų festivalis, kuriame dalyvavo mano mokytojo, iškilios asmenybės Anatolijaus Vasiljevo teatras, į festivalį atvežęs pasaulinę sensaciją – spektaklį „Serco“. Tai buvo grandiozinis renginys, dalyvavo visas Tarybų Sąjungos teatro elitas. Festivalį kuravo Kauno miesto komjaunimo komitetas. Tad naudodamasis sena pažintimi prišnekinau G. Krutulį. Jo pavardė pirminiame sąraše suteikė būtiną sovietmečių ideologinį foną.

Kauno menininkų namuose nuolat lankydavosi Algimantas Miškinis, architektūros profesorius. Turbūt jis pirmasis ir užsiminė, kad reikia atkurti Karo muziejaus sodelį. Pirminį sąrašą deriname su A. Miškiniu ir S. Griciumi. Taip palengva, per kokias dvi savaites, susibūrė grupė žmonių. Kai nuėjau pas kultūrą kuravusį vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją Zigmą Kazakevičių ir pasakiau, kad ketiname steigti Kultūros fondo filialą, kad atvažiuos Č. Kudaba ir kad tai bus sąstingasis susirinkimas, jis pritarė. O sąrašas buvo išpūdingas, jame buvo įrašyti beveik visų kūrybinių organizacijų – Kauno muziejų, teatrinės, koncertinės visuomenės ir t. t. – atstovai.

Susirinkimo dieną atvažiavo Lietuvos kultūros fondo pirmininkas profesorius Č. Kudaba, mes visa tai įforminome kaip steigiamąjį rinkiminį. Sąraše atsirado dar nemažai pavardžių – iš miesto vykdomojo komiteto tiesiogiai buvo „nuleisti“ žmonės administracinei-ideologinei priežiūrai. Tai buvo Kultūros skyriaus vedėjas Algimantas Puidokas, apie kurį, beje, galiu tik gražiai atsiliiepti, tas pats Z. Kazakevičius, G. Krutulis – komjaunimo atstovas, Vytautas Kumža, partijos komiteto agitacijos propagandos skyriaus instruktorius, Nepriklausomybės Akto signataro Algirdo Kumžos brolis, Algirdas Songaila, avalynės fabriko „Raudonasis spalvis“ direktorius, Teklė Mačiulienė, „Kauno tiesos“ laikraščio redaktorė, beje, ji nedalyvavo nė viename posėdyje, ir Algimantas Sprindys. Galiu pasakyti, kad net vadinamieji priežiūros žmonės buvo tikri šviesuoliai. Aš nekalbu apie visus kitus. Suprantama, iš karto buvo pasakyta, kad pirmininkas

Česlovas Kudaba. Bernardo Aleknavičiaus nuotrauka

**Iliustracijos iš
Algimanto Norvilo
asmeninio archyvo.*

turės būti Algimantas Sprindys, buvęs vyriausiasis Kauno architektas, matyt, turėjęs ir vykdomojo komiteto, ir partinių instancijų pasitikėjimą, nes jis buvo partijos narys.

Galui tik pasidžiaugti tuo, kas įvyko, ir perskaityti pavardes žmonių, kurie sudarė Kauno kultūros fondo tarybą. Tai – A. Sprindys, visų susirinkusiųjų išrinktas pirmininku. Pavaduotojai buvo trys: poetas Robertas Keturakis, A. Miškinis, ir Algimantas Norvilas. Tarybos nariai: Jonas Balčiūnas – šviesuolis iš Aviacijos sporto federacijos tarybos, asmeniškai poną Joną pakviečiau dalyvauti, nes jis per visą sovietmetį išsaugojo aviacijos relikvijas, nuostabus žmogus; Antanas Barčas – Kauno dramos teatro aktorius; Jonas Čepinskis – garsiojo smuikininko tėvas; Algirdas Dūda – menotyrininkas; Vytautas Dūdėnas – S. Žuko taikomosios dailės technikumui direktorius; Steponas Gečas – tuo metu Kauno valstybinio istorijos muziejaus direktoriaus pavaduotojas; S. Gricius – gamtosaugos klubo „Atgaja“ vadovas; Aleksandra Gulbinskienė – ją, atvirai sakant, menkai prisimenu, retai dalyvaudavo; Virginijus Juozaitis – kultūros paminklų apsaugos architektas; Leonas Juozonis – tiesiog pensininkas, labai išskili asmenybė; jau plačiai žinomas architektas Algirdas Kaušpėdas; Stanislovas Lepeška – beje, žmogus, kuris įnešė labai didelį indėlį; Juozas Malikonis – Valstybinio muzikinio teatro solistas; Algimantas Mikuta – poetas, tuo metu Kauno rašytojų sąjungos atsakingasis sekretorius; Milda Stanislava Mildažytė-Kulikauskienė – M. K. Čiurlionio dailės muziejaus skyriaus vedėja, visomis prasmėmis ir šviesa, ir erudicija, ir elegancija – fantastiška moteris; Romualdas Norkus – „Nemuno“ žurnalo atsakingasis sekretorius; Jurgis Oksas – Paminklų konservavimo instituto skyriaus darbuotojas; Antanas Oparskas – tuo metu dar labai jaunas dailininkas, buvo Dailininkų sąjungos jaunųjų sekcijos vadovas, nepaprastai energingas, šaunus žmogus; Viktoras Palys – Dailės instituto Kauno skyriaus atstovas; Veronika Povilionienė – turbūt nereikia pristatyti; Mečislovas Rondonas – Politechnikos instituto prorektorius mokslo reikalams; Viktoras Spitrys – J. Paleckio viešosios bibliotekos Kraštotyros skyriaus vedėjas; Rūta Staliliūnaitė – Valstybinio dramos teatro aktorė, nepaprastą šviesą skleidžianti asmenybė, vėliau Rūtos paraginimas mums buvo lemtingas posūkis Kauno kultūros fondo veikloje; Petras Stauskas – Valstybinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus direktorius; Vaidotas Stulga – Liaudies instrumentų muziejaus vedėjas; Nijolė Žvėgždienė – liaudies meistrė ir Algirdas Kubiliūnas – Kompozitorių sąjungos Kauno skyriaus atsakingasis sekretorius. Štai tokia tarybos sudėtis. Vėliau, po kelių mėnesių, buvo papildytas pavaduotojų skaičius, pavaduotoju tapo ir S. Gricius, nes faktiškai didžiąją darbo dalį tekdavo daryti man. A. Sprindys iš pradžių labai sunkiai įsitraukė į darbą, o A. Miškinis taip pat buvo paskendęs darbuose. O jų pasipylė labai daug, ir pirmiausia reikėjo parengti veiklos programą.

Pirmas Kauno kultūros fondo renginys buvo aukcionas – dailės aukcionas, į kurį dailininkai sunešė darbus. Visos lėšos (faktiškai autorius dovanodavo savo kūrinį) ir buvo skirtos Fondui. Buvo sunešta daug puikių labai talentingų autorių darbų. Dalyvavo ir Kauno liaudies meno draugija – buvo liaudies menininkų darbų iš medžio, molio. Nepamenu, kiek buvo surinkta lėšų, bet įgijome – vadinkime taip – pradinį kapitalą ir pradėjome leidybinę veiklą. Atsimenate, Lietuvos kultūros fondas išleido Bernardo Brazdžionio eilėraščių rinktinę. Mes, kauniečiai, lygiai taip pat pradėjome leisti įvairius leidinukus. Bet grįžkime prie mūsų veiklos programos.

Programą parengėme labai greitai. Tarp pirmųjų darbų – Karo muziejaus sodelio atstatymas. Toliau – planavome pastatyti paminklą Dariui ir Girėnui, jis taip ir nebuvo pastatytas prieš karą, atstatyti Vytauto Didžiojo paminklą. Gertrūdės bažnyčia tuo metu buvo aktualiausia problema, nes šalia vykdomasis ar partijos komitetas norėjo statyti savo administracinį pastatą. Kas dar? Nepaminėjau leidybinės veiklos, bet pagrindiniai darbai buvo šie.

Jeigu kalbėtume apie visos programos autorystę, tai S. Gričius, A. Miškinis ir aš, ta nedidelė mūsų grupelė, ir sudarėme tokį pirminį darbų sąrašą. Mes buvome tvirtai tarpusavyje sutarę: jeigu darome, tai darome tai, kas esminga, kad būtų ženklų. Palengva pavyko įkalbėti A. Sprindį. Iš pradžių jis labai skeptiškai vertino, atseit, kas leis, bet palengva įkalbėjome. Pradėjome kalbėtis su tarybos nariais. Daugelio ir įkalbinėti nereikėjo – puiku, darom. Su kitais buvo sunkiau. Visi žmonės daug pasiekę, neeiliniai ir tikrai turėjo ką prarasti toje anoje santvarkoje. Turbūt po poros savaitių mes turėjome beveik visų balsus. Nebuvo kalbėta su funkcionieriais, nors su G. Krutuliu aš kalbėjau pats, jis pritarė. Įsivaizduojate, pirmasis miesto komjaunuolis sako: taip, tvarka. Tiesa, jis ir šiais laikais liko šaunus žmogus. Visada lemia žmogaus asmenybė...

Į programos svarstymą buvo sukviesti visi Fondo tarybos nariai – 90 proc. balsavo „už“ ir programa be jokių taisyčių iš karto buvo patvirtinta. Man rodos, kad ir „prieš“ nebuvo, tik keli susilaikę.

Taigi steigiamasis susirinkimas įvyko 1988 metų vasario pirmomis dienomis. Neturiu steigiamojo dokumento, negaliu tiksliai pasakyti dienos. O Fondo taryba programą patvirtino turbūt kovo pradžioje. Ir sustokime ties ta vieta, kaip reagavo valdžia. Valdžia, aišku, reagavo taip, kaip ir reikėjo tikėtis iš tarybų valdžios, juo labiau kad pirmieji du Kauno asmenys – pirmasis sekretorius Romualdas Rimaitis ir vykdomojo komiteto pirmininkas Petras Staškūnas – visoje Lietuvoje buvo pagarsėję kaip aršūs tarybų valdžios puoselėtojai. Jau kitą dieną A. Sprindys buvo iškviestas „ant kilimo“. Laukiame. Grįžo išėjęs iš veido, sako: „Jėzau, ką aš išklausiau!“ Žodžiu, liepta susirinkti ir perbalsuoti. Sakau: „Algimantai, bus tas pats rezultatas.“ Taip liepta, įsakmiai.

Po dviejų dienų vėl renkame tarybą – neva dėl programos patikslinimo. Ateina papildomos pajėgos. Anksčiau svarstant projektą nedalyvavo V. Kumža, taip pat, berods, A. Puidokas. Jie pradeda, aišku, labai iš tolo, esą mes vis tiek esame tarybinė liaudis, tarybiniai piliečiai, o paminklai yra buržuaziniai, Karo muziejaus sodelyje stovėjo aršiams demokratijos priešams ir taip toliau. Vienu žodžiu, įdomios kalbos, beje, sakomos „iš popierėlių“. Visi mandagiai išklausėme. Kaip atsimenu, į tą programą kažkokį vieną punktą įrašėme, dar kažką pridėjome, kad būtų patikslinimas ir atitiktų susirinkimo turinį.

Ir balsuojame. Visi – „už“. O buvo siūlyta – pirmiausia balsuojame visą programą ar papunkčiui? Papunkčiui, tik papunkčiui, taip negalima ir visa kita. Nežinau, kas atsistojo ir sako: „Na, ką mes čia žaisime? Arba visą programą, arba skirstomės.“ Ir vėl vieningai nubalsuojame už visą programą.

Kitą dieną jau kviečiami visi pavaduotojai. Rengiamės pasipustę padus eiti „ant kilimo“, bet pora valandų prieš skirtą laiką pasikeičia įsakymas – nereikia, bet rytoj, tokią ir tokią valandą surinkti visą tarybą Kauno menininkų namų salėje. Surenkame visus. Visi supranta, kas laukia. Keletas žmonių neatėjo. Nenoriu pavardėmis minėti, tačiau buvo tokių, kurie tiesiog nutarė nusišalinti. Bet atėjo 80 proc. ir, aišku, visi miesto vadai. Atvyksta pirmasis sekretorius R. Rimaitis, antrasis sekretorius ideologijai, dar pulkelis sekretorių. Žodžiu, palyda – kokie penki žmonės. Lygiai taip pat vykdomojo komiteto pirmininkas ir visi pavaduotojai. Į prezidiumą nebetilpo, reikėjo kėdžių pristatyti. Posėdį, aišku, pradėjo R. Rimaitis. Jis išsakė, kas mes tokie čia esame susirinkę, kad iš esmės esame arti Sibiro, taip turbūt ir reikėtų su tokiais niekšais elgtis, o ne kitaip. Žodžiu, pasakė viską, ką apie mus galvojo. Mes esame tarsi ir nusipelnę, turime visokius nusipelnusių artistų ir meno veikėjų vardus, bet esame vos ne mėšlas. V. Stulga kokius tris kartus stojosi, bet jis sėdėjo šalia A. Miškinio, o Miškinis jį sutramdydavo, nes Vaidotas buvo labai karštas.

Po to beveik analogišką kalbą atkartoją vykdomojo komiteto pirmininkas P. Staškūnas: neleisime mūsų mieste, socialistiniame Kaune, tokių buržuazijos apraiškų ir panašiai.

Apskritai, reikia galvoti, kas čia su mūsų meno pasauliu pasidarė ir taip toliau, žodžiu, reikia imtis priemonių. Tiesiai šviesiai – reikės imtis skubių priemonių. Taip buvo pasikalbėta.

Buvo ir švelniau kalbančių, žemesnio rango kalbėjo visi, bet vieningai, neva reikia baigti su šituo *bardaku*, čia maždaug raganų puota ant Šatrijos kalno ir panašiai. Baigiant pokalbį A. Sprindys pabandė atsistoti ir labai mandagiai ką nors pasakyti. Nieko nesakykite, pasilikate dabar visi, persvarstote programą ir kad man nebūtų čia jokių laisvių, – ir R. Rimaitis su visa svita išeina. Išeina ir į Fondą paskirtieji funkcionieriai. Suprask, mes niekuo dėti. Žinoma, dabar juokas ima, o tada buvo nejuokinga.

Likome, sėdime, salėje tylu, visi tarsi žemę pardavę. O R. Staliliūnaitė ir sako: „Nežinau, vyrai, kaip jūs galvojate, bet man ta programa labai patinka, aš už ją.“ Amžinąjį atilsį tau, Rūtele, ačiū. Tas R. Staliliūnaitės paleistas impulsas supurtė visus. Tada ir visi pradėjo: „Taip, tikrai puikiai, ką mes čia laiką gaištame!“ Tai ką, balsuojame? Balsuojame dėl programos. Visi „už“ be susilaikiusių. A. Sprindys sako: „Jėzau, man gi vėl reikės pas juos eiti, nunešti tą žinią.“ Tikrai, reikia jį užjausti ir suprasti.

Algimantas atlaikė visa tai didvyriškai, garbė jam. Ir viskas nutilo. Dabar, po daug metų, aš jau galiu pasakyti, kad visa ta mūsų byla – kaip partijos komitetas, atsakingi organai sureagavo į nacionalistinį iššūkį – nukeliavo į Vilnių.

Lionginas Šepetys, Nepriklausomybės Akto signataras, tuo metu – komunistų partijos CK sekretorius, atsakingas už ideologiją, pasakojo, kad atėjusi žinia iš Kauno su griežtais pasiūlymais imtis skubių priemonių. Svarstant šį aštrų klausimą Kauno partiečiams jis pasiūlęs nurimti ir ramiai į tai žiūrėti. Nei čia kas įvyks, nei jie čia ką pastatys. Tegul dirba, tegul visi triūsia. Žodžiu, nuleisti ant stabdžių. Bet tu pabandyk nuleisti, kai žinia pasklido. Tas žodinis telegrafas turbūt veikia efektyviau negu dabar elektroninės žinios. Nuvilnijo žinia per Kauną kaip elektra – bus atstatomas Kauno karo muziejaus sodelis! Ir kas tada prasidėjo – mus tiesiog užvertė pasiūlymais.

Tada jau A. Miškinis su A. Sprindžiu sėdo prie brėžinių, o man teko visas organizacinis darbas. Pirmiausia susirašėme darbus: centimetrų tikslumu nustatyti vietą, kur buvo Laisvės paminklas, kur buvo biustų vietos. Reikia atlikti kasinėjimus. M. K. Čiurlionio meno muziejus, brūkšt, parašė popieriuką – leidžiam. Ir tuoj pat prasidėjo tyrimai, kapstymasis, matavimai. Kažkas ištraukė buvusį seną planą, kurio faktiškai neturėjo būti, – viskas buvo sunaikinta. Pagal tą planą viskas buvo tuoj pat sutikslinta. Pasitelkę būrį architektų, sėdo mūsų abu vyrai projektuoti. Toks buvo pirmas etapas.

Kitas etapas – medžiagos. Pirminiame projekte paminklo pjedestalas buvo numatytas iš granito, ir tik vėliau, tuometei vyriausybei taupant lėšas, buvo išlietas betoninis pjedestalas, tad mes nutarėme grįžti prie granito. Per organizacijas buvome išplatinę prašymą – kad praneštų, jei kas turi kokių nors sodelio nuotraukų, kitokių duomenų apie sodelio paminklus. Ir ėmė plaukti laiškai su aprašymais, su nuotraukomis, prisiminimais, planais.

Vienu žodžiu, prasidėjo toks skruzdėlynas. Žmonės ėjo, aukėjo grynus pinigus. Kaip rinkti lėšas? Atskaitomybė labai paprasta, paprasti aukų lapai – žmogaus pavardė, parašas, suma. Tik vėliau atsirado visokių kitokių formų. Ir įmonės siuntė. Nereikėjo ieškoti – patys pradėjo siųsti. Štai „Raudonojo spalio“ direktorius nuo įmonės kolektyvo vienas pirmųjų į Kultūros fondą pervedė didžiulę pinigų sumą. Buvome priversti nedelsiant atidaryti sąskaitą. Labai padėjo transportu. Reikėdavo – tik skambutis, ir atsiranda mašinos. „Kauno granitas“ daug prisidėjo. Tiesiog už juokingus, pačius mažiausius įkainius pjovė akmenis. Žinau, kad siuntė žygūnus į kažkurį Sibiro gamyklą diskų pjovimui. Staklės tinkamos buvo tik Trakuose. Tarėmės su trakiškiais. Atsimenu, turėjau visus telefonus. Su Trakų vadovu, „Granito“ filialo direktoriumi, kalbėdavome beveik kasdien. Jų atstovai išvažiavo į komandiruotę į Kareliją, nes buvo parinktas būtent kareliškas granitas. Ir visa tai vyko tokiais nerealiais tempais. Tiesiog žaibu! Ir kaip galėjai tikėtis, kad partiniai ką nors pristabdyt?

Atvirkščiai. Visos įmonės su mumis. Sunku būtų buvę Kaune rasti įmonę, kuri nebūtų pervedusi lėšų į Kauno kultūros fondą. Tai vienas dalykas.

Antras ir pagrindinis dalykas yra žmonės. Tokio savanoriavimo, tokio pasiaukojimo, tokio siūlymosi net Sąjūdžio laikais nebuvo, nes tai buvo pirmoji banga. Juozo Zikaro Laisvės statula buvo eksponuojama dabartiniame Sobore, tuometinėje Vitražo galerijoje, tad iš karto buvo sutarta, kaip ją restauruoti, nes buvo tam tikrų pažeidimų. Visos bronzinės lentos ant pjedestalo buvo atkurtos.

Dėl viso sodelio atkūrimo eiliškumo kilo daug problemų. Kad per daug neerzintume tarybų valdžios, nutarėme biustus atstatyti labai palaipsniui ir kiek įmanoma neutralius, o jau paskiausiai – paminklą žuvusiems už Lietuvos laisvę. Tačiau buvo toks didelis pakilimas, susiformavo grupė žmonių ir jie pradėjo aktyviai rengtis šio paminklo atstatymui: pradėjo rinkti akmenis, nes jie turėjo būti iš visų buvusių mūšių už laisvę vietų, sudarinėjo tų vietų sąrašus iš Karo muziejuje likusių įvairių dokumentų fragmentų.

Prasidėjo autentiško paminklo liekanų paieškos. Buvo, turbūt koks trisdešimt, jei ne keturiasdešimt, adresų, kur galėjo iškelti sudaužyto paminklo akmenys. Ieškojome, važinėjome, kasinėjome, tikrinome pamatus ir t. t. Vienas liudytojų nurodytas adresas davė teigiamą rezultatą. Aleksote vieno seniai pastatyto namo kieme aptikome seną krūvą akmenų, o tarp jų – keletą su mūro pėdsakais. Akmenis paėmėme ir laboratoriniai betono tyrimai parodė, kad tai yra būtent to laikmečio, kai buvo statytas paminklas žuvusiems už Lietuvos laisvę, betonas. Taigi trys akmenys dabartiniame paminkle yra autentiški. Nutiko viena tokia kuriozinė istorija. Atėjo žmogus ir sako: „Aš savo rankomis įmūrijau į statomo namo pamatą aukuro žuvusiems už laisvę viršutinę dalį. Žinau kur, galiu parodyti.“ O tai tipinis dviejų aukštų keturių butų pastatas Aleksote, statytas maždaug 1950–1960 metais. Valio! Su vykdomojo komiteto Statybos skyriaus specialistais nuvažiuojame, jis parodo, su gyventojais pašnekame, kad neišsigastų. Žmonės mielai sutinka, prasideda darbai. Visą pamato šoną nuardėme. Aukuro nė kvapo. Senukas verkia – taigi aš pats įmūrijau. Štai ką reiškia žmogaus atmintis. O ten buvo trys vienodi namai, bet jis parodė būtent į vidurinį. Tą pamatą nuardėme taip, kad net siena kabojo, reikėjo sustoti.

Na, o Laisvės paminklas gimė tiesiog akyse. Labai įkvėpė Č. Kudaba. Jis pradėjo dažnai lankytis Kaune, atvažiuodavo kas kelios savaitės ir užsibūdavo: vaje, sako, kaip man gera pas jus. Juk visi suprantame, kokį jūs dalyką darote.

Į sodelio atstatymo darbus praktiškai įsitraukė visas vykdomojo komiteto aparatas, nepaisant „viršūnių“ draudimo. Kai projektavimo darbai įpusėjo, kai buvo matyti, kokiais tempais viskas vyksta, ne tik nebūdavo kokių nors kliūčių, bet žaibiškai viskas būdavo padaroma. Žaibiškai! Ir nutilo tie pirmieji asmenys, niekas nebesikišo, prasidėjo Laisvės paminklo statyba ir jau vėlyvą rudenį buvo aišku, kad mes galime spėti iki Vasario 16-osios. Jau buvo atsiradęs Sąjūdis ir viskas pasikeitė – kvėpavome laisvai ir jautėme tikrą laisvės kvapą.

Tada kilo mintis – pasinaudoti atstatyto Laisvės paminklo atidengimu Vasario 16-ąją ir Lietuvai surengti didelę generalinę šventę: sukviesti visą Sąjūdžio Seimą į Kauną ir paskelbti galutinį Sąjūdžio tikslą, kad tai yra Nepriklausomybė, o ne kas nors mažiau. Tada Kultūros fonde įvyko nedidelis konfliktas. Be jokių emocinių įtampų, bet A. Sprindys pasakė, kad mes, Sąjūdis, paimame jų darbą. Visą. Jam tai nesą labai skaudu, bet jis žinąs, kad partinė valdžia paminklo atidengimo nuopelnus nori prisiimti sau. Turbūt suprantate apie ką kalbame? – apie Algirdą Mykolą Brazauską. Tuo metu A. Brazauskas iš tikrųjų to norėjo, ir Algimantas jautė dvigubą spaudimą net tiek, kad prieš pat Vasario 16-ąją formaliai atsistatydino iš pirmininko pareigų. Nutarėme, kad pirmininko pareigas *de facto* turi eiti pavaduotojai pasikeisdami, o kadangi buvome keturi pavaduotojai – kas savaitę vis kitas pavaduotojas, o atsistatydinimo raštą padėti į stalčių. Algimantas vykdė ne tik

Montuojami paminklo „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ bareljefai

architektūros sprendimus, bet ir architektūrinę priežiūrą, tikrino, ar gerai dera akmuo, ar švinas tinkamai į tarpus sukašiotas – viską iki galo kontroliavo. Mes visi tą Algimanto nusišalinimą traktavome kaip visiškai formalų, t. y. kad tuo metu pirmininko pareigas eina tas ar tas, pasirašinėja popieriukus, protokolus. Kaip suprantu, jis buvo stipriai spaudžiamas. Beje, niekam dėl to nesiskundė. Po Laisvės paminklo atidengimo, po visų iškilmių jo atsistatydinimo prašymas buvo pamirštas ir jis toliau ėjo Kultūros fondo vadovo pareigas. Dabar, minint šviesios atminties A. Sprindžio veiklą, galiu pasakyti, kad tai buvo nepaprastai skrupulingas, sąžiningas ir darbui atsidavęs žmogus.

Taigi, kaip ir buvo manyta, Laisvės paminklo atidengimas Kaune tapo neeiliniu visos Lietuvos įvykiu. Sąjūdis labai mielai priėmė šitą dovaną – Laisvės paminklo atidengimą Vasario 16-ąją. Įvyko tai, ką buvau sumąstęs ir aptaręs su artimiausiais Sąjūdžio bendražygiais, – jog tai yra bene vienintelė proga priversti Sąjūdžio Seimo

tarybą pareikšti, kad mūsų galutinis tikslas – Nepriklausomybė. Suprantama, Kaune niekas kitaip ir negalvojo. Labai gaila, kad tą teko daryti trypiant kojomis Kauno muzikiniame teatre. Iškilmingas posėdis, skirtas Vasario 16-ajai, prasidėjęs vasario 15-ąją, 19 valandą, tęsėsi iki antros valandos nakties. Ir negirdėjau nė vieno pasisakančio, išskyrus Vytautą Landsbergį, kad mūsų galutinis tikslas būtų kitoks nei Nepriklausomybė. Visi buvome vieningi. Teatras trypė kojomis. Aplink teatrą – minia žmonių. Galų gale buvo pasiektas kompromisas, kaip aš vadinu, eilinė murmelė, kur Nepriklausomybė paslėpta po žodžiu „suverenitetas“. Kartoju ir kartosiu: tuo metu aršiausias formuluotės priešas, kad galutinis Sąjūdžio tikslas yra nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas, buvo V. Landsbergis. Ir visi ten buvę tai atsimena.

Kitą rytą šventė, kaip įprasta, prasidėjo Šv. Mišiomis, o toliau – Laisvės paminklo atidengimas. Dabar gailiuosi, bet, aišku, po laiko, kad atidengimo iškilmes vesti patikėjau Jurgiui Oksui, Kultūros fondo tarybos ir Sąjūdžio Kauno tarybos nariui. Jurgis pasidavė konjunktūrai ir ten labai daug buvo tokių kalbėtojų, kurie nebuvo numatyti.

Atidengimo ceremonijos metu turėjau perskaityti Sąjūdžio Seimo priesaiką – tai buvo numatyta scenarijuje. Aš planavau, kad per iškilmingą posėdį jau būsime priėmę rezoliuciją dėl galutinio Sąjūdžio tikslo, o atidengiant Laisvės paminklą Sąjūdžio Seimo nariai iškilmingai prisiekia, kad tik nepriklausoma Lietuva yra jų galutinis tikslas. Man padavė su V. Landsbergiu suderintą tekstą, kuriame to, ką aš norėjau pasakyti, nebuvo, todėl, suprantama, perskaičiau savo tekstą. Neatsižvelgdamas į nieką, perskaičiau tą tekstą, kurį mes, kauniečiai, buvome parengę ir kur buvo pasakyta: galutinis Sąjūdžio tikslas yra nepriklausoma Lietuva ir Sąjūdžio Seimo nariai tai patvirtina žodžiu „Prisiekiame“. Tai ir buvo padaryta. Buvau varstomas deginančių Sąjūdžio Seimo pirmininko žvilgsnių – ką aš čia sau leidžias, bet pertraukti nedrįso.

Kardinolas Vincentas Sladkevičius šventina paminklą „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“

Į iškilmes visiškai su niekuo nederinęs atvažiavo A. Brazauskas. Ir dalyvavo, ir kalbėjo – ir tikrai ne prasčiau už V. Landsbergį. Tačiau visas Kaunas žinojo, kad šitą paminklą atstatė Sąjūdis. Viskas buvo užrašyta Sąjūdžiui. Aš manau, kad tai yra teisinga, nes iš esmės visi beveik be išimties Kauno kultūros fondo tarybos nariai tapo ir Sąjūdžio nariais. Tai tiek apie Laisvės paminklo atidengimą.

Žinoma, po Laisvės paminklo atidengimo veiklos mastas nė kiek nemažėjo, atvirkščiai, jis didėjo. Iš karto laukė kitas darbas – paminklas „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ ir arčiau esantys du biustai: pirmajam kariuomenės vadui ir Šaulių sąjungos kūrėjui. Kadangi žmonių iniciatyva po visą Lietuvą jau buvo pradėti rinkti akmenys, tai iš esmės trūko tik kai kurių detalių. Pavyzdžiui, abu gedinčios lietuvaitės bareljefo variantai buvo išlikę. Vienas buvo iš ketaus, jis buvo pastatytas pradžioje. Matyt, tuomet nebuvo lėšų išlieti varinį, o po to, per paminklo rekonstrukciją ketvirtajame dešimtmetyje, buvo pakeistas į varinį – taip, kaip norėjo ir paminklo autorius. Abu bareljefai buvo slapta saugomi M. K. Čiurlionio muziejaus fonduose – be numerių, nelegaliai. Sovietmečiu su kolega ir draugu aktoriumi Valentinu Masalskiu, kuris pažinojo M. K. Čiurlionio muziejaus fondų saugotoją, buvome nelegalioje ekskursijoje. Ir mums juos parodė – už paveikslų, pačiame užkaboryje bareljefai buvo uždengti kažkokiais skudurais. Šaulių sąjungos skydą, pasirodo, buvo prigludęs muziejininkas, jau pensininkas, paėmė, kai buvo griauamas paminklas, ir visą sovietmetį savo namuose saugojo. Taigi skydas irgi autentiškas. Beliko atkurti detales – kelis kryžius ir viršutinį kryžių. Atsirado aukščiausios kvalifikacijos kalvis savanoris, ir jis tiksliai pagal nuotraukas atkūrė kryžių. Daugiausia problemų buvo su akmeniu, kuriame iškalti žodžiai „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“. Tas akmuo labai specifinės formos. Baisiai ilgai vargo akmentašiai, kol rado tokios formos akmenį ir jį apdorojo.

Taigi 1989 m. vasario 23 d. buvo jau buvo išlietas paminklo pamatas ir iškilmingai pašventintas kertinis akmuo. Kertinį akmenį šventino kardinolas Vincentas Sladkevičius, kuris paskui ir visą paminklą pašventino. Ceremonijos metu buvo iškilmingai pažadėta, kad paminklas bus atidengtas kitų metų vasario 16 d., t. y. 1990 m. vasario 16-ąją.

Akmenų rinkimas niekada nebuvo nutrūkęs, juos rinkome nuolat. Kaip pasakojau, tos ekspedicijos vyko į visas buvusių mūšių vietas, taip pat važinėjome visur, kur galėjo išlikti bent koks autentiškas akmenėlis.

Tuo pat metu toliau vyko viso Karo muziejaus sodelio projektavimo darbai. Svarstėme, kokią naudoti dangą. Prieškarinė danga buvo labai paprasta – smulkus trintas akmuo, kartais dar smėliuku pabarstydavo per šventes. Vis dėlto buvo nutarta, kad turi būti granitinė danga. Taigi – vėl didelės lėšos. Ir vėl aukėjo, padėjo Kauno įmonės ir pavieniai žmonės. Pjaunama buvo dieną naktį. Trūko pajėgumų. Vien apie tai, kaip buvo dirbdinamas aukuras, galima pasakoti daug istorijų. Buvo sunku, bet viskas vyko. Žmonės dirbo daugiausia iš entuziazmo, dažnai be jokio atlygio.

Atskira istorija – nežinomo kareivio paieškos. Buvo marios variantų, kur tas nežinomas kareivis, kur tas sarkofagas galėjo dingti, kai buvo griauamas paminklas. Daugiausia versijų, kad užkastas senosiose Kauno kapinėse tarp autobusų stoties ir mečetės. Įvairių liudininkų parodymais, ten turbūt kokius penkis ar šešis kartus kasinėjome, ir nė viena versija nepasitvirtino. Labai ilgai ieškojome to sarkofago, bet paskui buvo prieita prie logiškos išvados: kadangi sarkofagas buvo išskirtinis, labai gražus, ko gero, jis buvo išplėštas, ieškota kokių Smetonos brangenybių, o rasti kaulai kurs nors išmesti.

Ilgai svarstėme, tarėmės su kariuomenės veteranais, muziejininkais, kol galų gale nutarėme, kad reikia perlaidoti nežinomo kovose už nepriklausomybę metu žuvusio kareivio palaikus. Ir tokių palaikų atsirado Giedraičių kapinėse. Ten buvo bent keturi ar net penki nežinomų Lietuvos kareivių, žuvusių 1918–1919 metais, kapai.

Už šitą darbų dalį buvo atsakingas buvęs kariuomenės vadas Vytautas Žukas. Jis tuo metu dirbo Karo (tada vadinosi Istorijos) muziejuje, buvo mokslinis bendradarbis. Vytautas labai aktyviai dalyvavo ieškant ir vežant akmenis iš įvairių vietų, o toliau ėmėsi visos atsakomybės surasti nežinomo kareivio palaikus.

Kauno dailės kombinatas iš ažuolo pagamino labai gražų menišką sarkofagą, ir mes tikėjomės, kad vasario 16-ąją atidengsime paminklą ir perlaidosime nežinomą kareivį. Pasirinktą kapą Giedraičiuose nutarėme kasti kelios dienos prieš perlaidojimą, maždaug vasario 11–12 dienomis, kad būtų laiko viską sutvarkyti. Bekasant atėjo keletas garbaus amžiaus Giedraičių gyventojų ir pareiškė, esą kapą judiname be reikalo, nors uždėta lentelė, kad nežinomas kareivis, bet guli kažkoks visai nesusijęs žmogus. Tą patvirtino ir ekshumacija – ten kažkokių sagų liekanos, visiškai nieko bendra neturinčios su kariu. O kito kapo jau kasti kaip ir nebegalėjome, nes Giedraičių vietinė valdžia ir dėl vieno kasimo buvo labai nepatenkinta. Prisiminkime, kad Nepriklausomybė dar nebuvo atkurta, ir Giedraičiai buvo raudona vieta žemėlapyje. Todėl nutarėme, kad reikia atidengti paminklą, o perlaidojimą surengti per kariuomenės dieną, t. y. vasario 23-ąją. Taigi paminklą atidengėme, trumpam buvo uždegta amžinoji ugnis ir užgesinta paskelbiant, kad ji bus uždegta tada, kai čia atguls nežinomo kareivio palaikai.

Dabar dar apie akmenų rinkimą. Norisi paminėti jau a. a. Petrą Rolofą. Jis atgabeno kelis akmenis iš dabartinės Lenkijos teritorijos, iš Seinų krašto, iš tų mūšių vietų, ir pasakojo įdomią istoriją. Pasiėnyje tuo metu stovėjo kilometrines eilės vežančiųjų įvairias prekes į Vakarus ir sugrįžtančių su krūvomis pirkinių, o sieną dar saugojo tarybiniai pasieniečiai. Akmenys sukėlė nepaprastai daug problemų, nes niekas negalėjo suprasti, kas tai per akmenys, kodėl paprastus akmenis reikia vežti per valstybinę sieną. Pagal rusų tradiciją, jeigu nesuprantu, tai kažkas ne taip. Žodžiu, labai sunkiai pavyko atvežti tuos akmenis, bet jie buvo atvežti.

Visų žmonių, prisidėjusių prie žuvusių už Lietuvos laisvę paminklo atstatymo, akmenų rinkimo, pavardės yra surašytos ir įdėtos į kapsulę, kuri įmūryta į paminklą. Sąrašo kopija buvo perduota dabartiniam Karo muziejui.

Toliau pakalbėkime apie paminklą Stepounui Dariui ir Stasiui Girėnui. Čia lemiamas žodis ir vaidmuo buvo šviesios atminties Jono Balčiūno. Pasitelkę aviatorius, Jonas ryžtingai dirgavo visoms statomo paminklo peripetijoms. Jau turėjome daugiau patirties, todėl išspausdinome įvairių aukojimo atvirukų. Pavyzdžiui, aukojusiam rėmėjui (įrašoma suma, kiek žmogus paaukojo) išduodamas toks gražus raštas ar atvirukas su paaukota suma. Vieta paminklui buvo renkama labai ilgai ir sunkiai. Diskusijoje, kurioje vietoje turėtų stovėti paminklas, dalyvavo ne tik visas Kaunas, bet ir visa Lietuva. Galų gale prie Sporto halės buvo išrinkta vieta kaip labiausiai istoriškai susijusi su S. Dariumi, nes Aleksoto aerodromas dar buvo užimtas rusų kariškių.

Paraleliai vyko tai, kas vyko ir visoje Lietuvoje. Kultūros fondas spausdino knygas. B. Brazdžionio vizito į Lietuvą proga išleidome jo raštus. Kauno menininkų namai niekada nebuvo taip apgulti kaip tada, kai atvežėme pilną sunkvežimį B. Brazdžionio raštų. Fondo rėmimo grupės ėjo su paraiškomis – mums tiek knygų, mums tiek knygų. Kauno menininkų namai pusę, jeigu ne daugiau, laiko skirdavo Kultūros fondo veiklai. O kai pradėjome platinti knygas, tai tada buvo tiesiog apgultis: eidavo papildomi tiražai, veždavo juos ten, buvome užkrauti knygomis, žmonės eidavo, atsiimdavo. Vyko dar keli dailės aukcionai, juose surinktos lėšos buvo skiriamos paminklų atstatymui ir taip toliau.

Esu be galo dėkingas Kauno menininkų namų kolektyvui už titanišką darbą tuo metu. Mano, kaip menininkų namų direktoriaus, pavaduotoja Hana Šumilaitė – nerealaus pasiaukojimo, optimizmo, tolerancijos žmogus. Galėčiau drąsiai išvardyti visas žinomas dorybes ir vertybes, tačiau jų būtų per maža. Šitie žmonės, Kauno šviesuoliai, susibūrę aplink Kultūros fondą, padarė iš tikrųjų milžinišką darbą. Vien dėl to buvo verta gyventi. Tikrai neperdėsiu teigdamas, kad Kaune Sąjūdžiui įsikurti buvo labai lengva, nes praktiškai nuo kovo mėnesio, visą pavasarį, Kaunas jau šurmuliavo. Visose Kauno ir Kauno rajono įmonėse, mokyklose, kultūros įstaigose, prekybos, buitinio aptarnavimo, komunalinio ūkio įmonėse buvo susikūrusios Kultūros fondo rėmimo grupės, kurio praktiškai visos vos ne automatiškai virto Sąjūdžio rėmimo grupėmis. Todėl labai natūraliai vyko tas Sąjūdžio įsikūrimas. Įsivaizduokite – esant tai sovietų valstybei atstatyti pagrindinius nepriklausomybės simbolius! Visiems buvo aišku, į ką ta *perestroika*, pertvarka, Sąjūdis turi eiti. Jokių kalbų nebuvo apie ką nors kita ir panašiai. Visa tai kalbu šitų šviesuolių, kurių pavardes suminėčiau ir kurių nepaminėčiau, nes labai daug aktyvių rėmėjų nebuvo tarybos nariai, atminimui. Labai nedaug gyvų beliko. S. Gričius be laiko išėjo, kiti, gerokai vyresni žmonės. Peržiūrėjau sąrašą – tikrai, ant vienos rankos pirštų gali suskaičiuoti, kiek iš visų tų šviesuolių liko gyvų. Ir jų atminimui aš tai pasakoju.

Paminėsiu dar vieną momentą. Prieš šventinant kartinį paminklo „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ akmenį aš intensyviai ieškojau žmogaus, garbaus Lietuvos kariuomenės veterano, kuris tą kartinį akmenį simboliškai apmūrytų. Galiausiai radau tokį žmogų – tai buvo Lietuvos aviacijos kapitonas Simonas Stanaitis, jis akmenį apmūrijo sėdėdamas ant kėdutės, nes tada jau sunkiai bevaikščiojo, o pašventino kardinolas V. Sladkevičius. Nors kardinolui sakė, kad gal geriau paminklo atidengimą šventinti, esą akmenėlio pašventinimas – ne kardinolo reikalas. Kardinolas griežtai atsakė: mano reikalas. Tai tokie dalykai.

Dar viena įdomi istorija, susijusi su Laisvės paminklo atidengimu – tada akis į akį susipažinau su buvusiu užsienio reikalų ministru Juozu Urbšiu ir užsimezgė tokie mūsų santykiai, kad aš pas J. Urbšį būdavau vos ne kas mėnesį. Labai dažnai tardavausi su juo,

Aukų Dariaus ir Girėno paminklo statybai ženklai

nes jis sugebėdavo gražiai suformuluoti pačius aštriausius klausimus ir išdėstyti paprasta, bet kartu aukštinančia kalba. Dieve, kokios šviesios auros tas žmogus! Važiudavau pas jį, aišku, tik paskambinęs ir sutaręs. Jį pasiaukojančiai globojo šviesaus atminimo giminaitė, neprileisdavo tų, kas jam nepatiko. Aš labai džiaugiuosi, kad galėdavau lankytis. Du stulbinantys žmonės – J. Urbšys ir V. Sladkevičius. Su V. Sladkevičiumi taip pat susipažinome per Kauno kultūros fondo renginius, o vėliau, kadangi arkikatedra ir kardinolo rezidencija pateko į Aleksoto apygardą, aš jau kaip deputatas jį aplankydavau, kai tik būdavau Kaune. Galiu pasakyti, kad tai reto šventumo žmogus.

Lietuvos aviacijos kapitonas Simonas Stanaitis apmūrija kartinį paminklo „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ akmenį

Visa šita istorija, prasidėjusi nuo Č. Kudabos paraginių kurti Kultūros fondą, išaugo į didžiulį ir šviesų atgimimo epizodą. Negalėčiau teigti, kad Kauno kultūros fondas buvo tas laisvės židinys, kuriame užgimė Kauno Sąjūdis, bet kad jis yra didžiulė Sąjūdžio atsiradimo Kaune prielaida, tai yra faktas, nes dar prieš įsikuriant Sąjūdžiui Vilniuje jau porą savaitžių Kaune, Architektų namuose ir Menininkų namuose, sklindė mintys, kad reikia burtis, kad reikia kažką daryti, reikia Estijos pavyzdžiu kurti liaudies frontą. Ir tai įvyko. Keliu kepurę ir lenkiu galvą prieš visus Kauno ir Lietuvos šviesuolius, atkūrusius Karo muziejaus sodelį – Lietuvos panteoną.

DALIUS STANCIKAS

PAKRUOJIEČIŲ LANGAS Į LAISVĘ

Kažin ar būtų įmanomos Baltarusijos baltoji (2020 m.), Ukrainos Maidano (2014 m.) ar Arabų pavasario (2010–2012 m.) revoliucijos be interneto, feisbuko, instagramo, išmaniųjų telefonų, kompiuterių, planšečių, kuriais bet kuris pasipriešinimo dalyvis čia pat gali įamžinti įvykių eigą ir akimirksniu apie tai pranešti pasauliui.

Prieš 30 metų, Dainuojančios revoliucijos metu, tokių galimybių nebuvo. Todėl Sąjūdžio spauda atstojo ir feisbuką, ir jutubą, ir SMS, MMS žinutes – viską viename. Tai buvo ir žinia, ir kitokio, mums beveik nepažįstamo pasaulio kontūrai – pasaulio, į kurį veržėmės, apie kurį svajojome ir kurį patys kūrėme.

Sąjūdžio pradžia mane užklupo Pakruojyje, kai aš, vilnietis, pagal paskyrimą jau metus dirbau Klovainių dolomitinės skaldos gamykloje (sovietmečiu baigus aukštąją mokyklą buvo privaloma pirmus trejus metus atidirbti nurodytoje darbovietėje), todėl vos ne kiekvieną savaitgalį autobusu grįždavau namo, į sostinę, pas tėvus ir draugus. O iš Vilniaus atgal, į gūdžią, kaip tada man, 25-mečiui jaunuoliui, atrodė, provinciją veždavausi dar daugelio neatrastą lobį – Sąjūdžio spaudą. Tik pajudėjęs iš autobusų stoties demonstratyviai, kad kuo daugiau keleivių matytų, išsitraukdavau dar pusiau pagrindinius pirmuosius „Sąjūdžio žinių“ numerius ir apsimesdavau skaitęs (nors juos jau mokėjau beveik mintinai). Susidomėjimas buvo toks stiprus, kad iki Panevėžio laikraštukai „apeidavo“ visą autobusą, o smalsiausiems patardavau Sąjūdžio spaudos ieškoti besikuriančiame Panevėžio skyriuje. Pirmų „Sąjūdžio žinių“ iškabinimas savosios gamyklos informaciniame stende (kad skirtusi nuo gamyklinių raštų, ant paprasto popieriaus atšviestus laikraštukus paryškindavau tada dar draudžiamos trispalvės spalvomis) prilygo bombos sprogimui: metę darbus darbininkai grūdosi prie stendo, o administracija, veikianti ne tiek nerimo, kiek smalsumo, lakstė po kabinetus – kas!? Kitą dieną į gamyklos kadrų skyrių paslapčia atvyko vietos kagėbistas – rinko žinias apie jiems nežinomą „atvykėlį iš Vilniaus“.

1988 m. rugsėjo 13 d. susikūrus Sąjūdžio Pakruojo rėmimo grupei, „Sąjūdžio žinias“ ir „Atgimimą“ buvo galima įsigyti Pakruojo knygyne, kur dirbo aktyvi sąjūdietė Janina Stravinskienė, o po miestelius ir kaimus išvežiodavo vietos sąjūdiečiai. Tačiau kaip perduoti vietos žinias, kaip operatyviai pranešti Pakruojo rajono gyventojams apie Pakruojo sąjūdžio veiklą, siekius, programą, renginius? Revoliucijos, net ir taikios, metu tokios informacijos perdavimas yra neišvengiama būtinybė. Deja, tuometis vienintelis oficialus Pakruojo rajono laikraštis „Auksinė varpa“ (tiksliau – Lietuvos komunistų partijos Pakruojo rajono komiteto leidinys), vadovaujamas užkietėjusio komunisto Gvido Šliažo, palyginti su aplinkinių rajonų laikraščiais buvo ypač „raudonas“, apie Pakruojo Sąjūdžio veiklą rašė „pro sukąstus dantis“ – itin retai, sausai ir tendencingai, užtat daug vietos skyrė stribams, Didžiojo tėvynės karo veteranams, reakcingiems komunistams (šis laikraštis, turbūt vienintelis Lietuvoje, po pasaulį sužavėjusio Baltijos kelio aprašė ne šią unikalią akciją, bet pirmame puslapyje paryškindu šifru išspausdino SSKP politbiuro grasinimus Baltijos tautoms). Todėl po Sąjūdžio suvažiavimo, kai Sąjūdžio autoritetas gerokai išaugo net „raudonajame“ Pakruojyje (rajonas raudonu vadintas, nes čia buvo garsiojo komunisto Karolio Požėlos gimtinė ir labai stiprūs kolchozai; šį vardą jis pateisino per 1991 m. vasario 9-osios apklausą – plebiscitą dėl Nepriklausomybės: kai kuriose apylinkėse buvo daugiau balsavusių „prieš“ nei „už“), iš vietinių komunistų lyderių išsireikalavome, kad kartą per

savaite vieną „Auksinės varpos“ puslapis būtų Sąjūdžio tribūna – rašysim, ką norim. Tiesa, tuo metu, 1988-ųjų rudenį, su pasigėrėjimu žvelgėme į pradėtus leisti Sąjūdžio leidinius Kaune, Klaipėdoje, tačiau nuolatinis leidinukas mums atrodė neįkandamas reikalas: tarp savų neturėjome žurnalistų, spausdinimui ir popieriui reikėjo lėšų (tuo metu didesnę tiražą buvo galima išspausdinti tik spaustuvių, o ten procesas buvo gana sudėtingas – kiekvienam spaudiniui būdavo paruošiamos specialios klišės) ir t. t.

Tačiau stiprėjant Sąjūdžio ideologinei priešpriešai su kompartija, ypač išryškėjusiai per 1989 m. kovą vykusius rinkimus į SSRS liaudies deputatus, darėsi aišku, kad nebegalime priklausyti nuo LKP „Auksinės varpos“. Paskutinis apsisprendimo taškas buvo padėtas štai po tokios istorijos. 1989 m. pradžioje aktyvesnius jaunos sąjūdiečius pradėjo „semti“ į karinius rekrūtus, rusiškai vadinamus „sborus“, – tai iš Žeimelio, tai iš Guostagalio, tai iš Lygumų, tai iš Bardiškio. Pasiteiravau aplinkinių rajonų sąjūdiečių – ten tokių reiškinų nepastebėta. Tapo akivaizdu, kad tai bandymas sutrukdyti Pakruojo sąjūdžio plėtrai. Ką gi, beliko vienintelė kovos priemonė – viešumas. Parašiau apie tai straipsnelį ir nunešiau į „Auksinę varpą“, į „mūsų puslapį“. Laukiu savaitę, dvi – nespausdina. Užtat sulaukiu kvietimo į Joniškio karinį komisariatą – perduoda jį per patį gamyklos direktorių. Joniškio komisaras su pavaduotoju tiesiai sako: arba atsiimi savo straipsnį apie mus, arba būsi pakviestas į desantininkų apmokymus, o ten, žiūrėk, vieną dieną parašytas gali ir neišsiskleisti. Auklėjo rusiškai, gąsdino gerą valandą. Grįžęs į Pakruojį, tuoj skuodžiu į redakciją ir griežtai užsipuolu redaktorių: kodėl dvi savaites išlaikė mano straipsnį, kodėl be mano žinios jį perdavė komisarui? Straipsnis pasirodė kitą dieną... O po kelių mėnesių mane iškviatė jau į Vilniaus karinį komisariatą – po savaitės turiu išvykti į Rusiją, į desantininkų apmokymus. Nevykau – buvo 1989-ieji ir po Lietuvą jau sklido masinis sovietų rekrūtų ignoravimas, lietuviai medikai geranoriškai dalijo atleidimus dėl sveikatos...

Taigi po kelionės į Joniškį abejonių dėl leidinio nebeliko, nulėkiau į Linkuvą, pas bene žymiausią rajono lietuvių kalbos mokytoją, „Linkavos“ etnografinio ansamblio įkūrėją ir vadovę, Sąjūdžio Pakruojo tarybos vicepirmininkę Stasę Lovčikaite ir išpyškinau: „Pradedam leisti savo laikraštuką!“ „O kas bus redaktorius?“ „Jūs“, – sakau, o Staselė net krūptelėjo iš netikėtumo: „Tikrai ne. Nemoku, esu tam per sena, neturėsiu laiko, nepavešiu.“ „Pavešit, padėsiu. Visi padėsime“, – įkalbinėjau kelias dienas. Ir štai 1989 m. gegužės 13 d. (13 diena buvo kažkaip lemtinga Pakruojo Sąjūdžiui) pasirodė pirmasis Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Pakruojo tarybos leidinys „Langas“. Nors tai buvo menkutis, A3 formato perlenktas lapas, be nuotraukų, nespaltotas, primityvus šrifto leidinukas, mums jis atrodė kaip milžiniškas įvykis – pagaliau turime laisvą žodį, alternatyvą „tai varpai“, todėl išdidžiai vadinome jį laikraščiu.

Pamenu, kad „Lango“ debiuto metu kaip Sąjūdžio Seimo narys dalyvavau 1989 m. gegužės 13–14 d. Taline vykusiame pirmajame Lietuvos Sąjūdžio, Latvijos ir Estijos liaudies frontų suvažiavime, iš kurio grįžau tik gegužės 15 d., paryčiais, bet, nors ir buvau beveik dvi paras nemiegojęs, skubėjau ne namo, o į Sąjūdžio Pakruojo būstinę: štai jis – mūsų laikraštis! Ilgai apžiūrinėjau, jaudulio buvo daug – taip sunkiai ir sudėtingai jį kūrėme...

„Langas“ pasirodydavo du kartus per mėnesį (prireikus buvo spausdinami papildomi numeriai), pirmi du numeriai išleisti dviejų tūkstančių egzempliorių tiražu, vėliau sumažinome iki tūkstančio – tiek tereikėjo. Reklaminių skelbimų „Langas“ nespausdino, etatinių darbuotojų neturėjo, honorarai nebuvo mokami, visi dirbo tik iš idėjos. Laikraštėlių pardavinėjome Sąjūdžio būstinėje Pakruojyje, taip pat po rajoną išvežiodavo rėmimo grupių įgaliotiniai. Suprantama, mėgėjiškais pagrindais leidžiamas „Langas“ nesugebėjo lygiaverčiai konkuruoti su keturis dešimtmečius gyvuojančia „Auksine varpa“, kur dirbo, berods, septyni etatiniai darbuotojai, kurią visapusiškai rėmė vietos valdžia, tad jos tiražas buvo net aštuoni tūkstančiai. Antra vertus, „Langas“ buvo politinis leidinys, visos

jame skelbiamos temos neišvengiamai buvo persmelktos dviem pagrindiniais tikslais – Lietuvos nepriklausomybe ir demokratine politine sistema, tad nuolatiniai jo skaitytojai buvo politiškai aktyvūs piliečiai. Reiktų pažymėti, kad „Lango“ tiražo nuošimtis pagal rajono gyventojų skaičių buvo panašus į Sąjūdžio oficiozo „Atgimimo“ tiražo nuošimtį pagal Lietuvos gyventojų skaičių: „Lango“ – 3, 3 proc. (tuo metu Pakruojo rajone gyveno 30 667 žmonės, „Lango“ tiražas – 1000 egz.), „Atgimimo“ – 3 proc. (3 mln. 690 tūkst. gyventojų, tiražas – 110 tūkst. egz.).

Laikraščelio pavadinimą sumastė jo redaktorė S. Lovčikaitė, pirmo numerio įvadiniam straipsnyje rašiusi: „Atverkime langus šviesos spinduliui ir tiesos žodžiui, atverkime langus tautos Atgimimo aušrai ir gaiviam laisvės vėjui, lakiam jaunystės ieškojimui skrydžiui ir daug patyrusios senatvės išminčiai. Atverkime langus į praeitį ir ateitį, į savo sąžinę ir širdį. Pažvelkime pro savo trobos naujai iškirstą langą ir į kiemą, į lauką, ir toliau už jų, apsidairykime aplinkui, įsiklausydami, kokia kalba šneka į mūsų sąžinę gimtoji žemė ir jos kultūros paminklai, išniekinti kapai ir sunaikintos tautos meno vertybės, išgirkime ir paukščio pagalbos klyksmą, ir tylų medžio skundą, ir skriaudžiamą žmogų, ir gal suprasime, jog ne kas kitas, o mes esame atsakingi ir už savo, ir už kitų klaidas, atsakingi ir dabarčiai, ir ateičiai. Mūsų „Lango“ atviras visiems skaitytojų rūpesčiams, pasiūlymams, sumanymams, geranoriškai kritikai ir konstruktyviai minčiai – viskam, kas mus šiandien jaudina, neramina ar džiugina, kas gali pasitarnauti viešumo, demokratijos, pertvarkos plėtojimui, mūsų Tėvynės Lietuvos labui.“

Čia iš esmės ir buvo įvardytos „Lango“ temos – ekologinės, kultūrinės, socialinės ir, aišku, politinės, nusakyti ir esminiai tikslai – viešumas, demokratija, pertvarka, Lietuva.

Pirmajame numeryje Sąjūdžio Pakruojo tarybos pirmininkas Dalius Stancikas, apžvelgdamas rinkimų į SSRS liaudies deputatus rezultatus, paryškino ir svarbiausius Sąjūdžio politinius akcentus, paaiškino, koks yra esminis pertvarkos tikslas: „Norėtusi, kad partija (komunistų) padarytų tikrai rimtas išvadas iš rinkimų „pamokos“. Pralaimėjimą motyvuoti tuo, kad Sąjūdis geriau pasiruošė rinkimams, yra daugiau negu naivu. Kai kas bandė kaltinti Sąjūdį, kad jis rinkimuose atsiribojo nuo partijos, neva skaidydamas ir taip mažas mūsų jėgas. Tačiau tarp Sąjūdžio remiamų kandidatų buvo beveik pusė komunistų, palaikėme A. Brazausko, V. Beriozovo kandidatūras. O kiek Sąjūdžio kandidatų palaikė partija, taip dažnai kalbanti apie tautos vienybę, žinoma visiems. Revoliucinė pertvarka Lietuvos gyventojams bus mažiau skausminga, jei LKP kuo greičiau taps savarankiška partija ir be jokių dviprasmybių ves tautą į nepriklausomybę.“

O štai penktajame „Lango“ numeryje, išėjusiame 1989 m. liepos 15 d., jau buvo siūloma rengtis kitų metų rinkimams į LSSR Aukščiausiąją Tarybą: „Naujajai AT teks didžiausias krūvis traukiant Lietuvą iš ekonominės, teisinės ir politinės balos.“

„Langui“ buvo sunku konkuruoti su „Auksine varpa“ ir dėl kainų skirtumo, nes Sąjūdžio leidinys buvo du su puse karto brangesnis – 20 kapeikų, o rajono laikraštis kainavo 8 kapeikas. Ketvirtajame mūsų laikraščio numeryje redakcija išspausdino paaiškinimą „Kodėl brangi Sąjūdžio spauda“: „Sąjūdis yra visuomeninis judėjimas, kurio išlaikymu Respublikos valdžia nesirūpina. Visas jo lėšas sudaro asmenų ir organizacijų savanoriški

„Lango“ pirmasis numeris

inašai, pajamos iš leidybos, apmokamų renginių ir kt. Gautas lėšas Sąjūdis naudoja savo programai ir siekiamis įgyvendinti, informacijos skleidimui ir t. t. Štai, pavyzdžiui, rinkiminės kampanijos į TSRS liaudies deputatus metu už kelių minučių reklamą per TV Sąjūdis sumokėjo 3000 rub. Už tokią pat reklamą valdžios remiamiems kandidatams palaikyti nebuvo nieko sumokėta. Kol kas atviras ir Sąjūdžio spaudos prenumeratos klausimas. Kol Sąjūdžio spauda ir toliau bus tik podukros vietoje, pagerėjimo nesulauksime. Būtinai naujas spaudos įstatymas. Taigi, pirkdami ir platindami Sąjūdžio spaudą, Jūs gaunate ne tik informaciją, bet ir remiate Sąjūdį.“

„Lango“ redkolegija buvo sudaryta iš Sąjūdžio Pakruojo tarybos narių, kurie profesijos, amžiaus ir pasaulėžiūros aspektais daugmaž atitiko kitų Sąjūdžio rajoninių tarybų sudėtį: kunigas (šiuo atveju – Pakruojo klebonas Antanas Balaišis (1923–2005), keli mokytojai (Linkuvos mokytojai S. Lovčikaitė (1929–2013) ir Algis Šidlauskas (tuo metu LKP narys), Rozalimo mokytoja Genovaitė Valčiukienė (1934–2012) ir Pakruojo mokytojas Viktoras Zarakauskas (1922–1994) ir inžinerinių specialybių atstovai (gamtosaugininkas Juozas Geležėlė ir geologas Dalius Stancikas). Pirmuosius dvejus metus redkolegijos nariai buvo ir pagrindiniai straipsnių autoriai: iš esmės rašėme ta tematika, kurią kuravome Sąjūdžio rajono taryboje. „Per tarybinio gyvenimo metus būta nuostatos į žmogų, gyvą ar mirusį, žiūrėti tik per politinę prizmę. Partizanų, vadinamųjų miškininkų, kapavietėmis tapo raištai, pabalčiai, žvyrduobės. Ypatingo dėmesio šaukiasi ir žydų kapvietės – jos sunaikintos ne tik mūsų rajone. Todėl Pakruojo Sąjūdis kreipiasi į visus geros valios žmones, į visas visuomenines organizacijas kviesdamas įsijungti į kapinių tvarkymo ir atstatymo žygį. Turi būti atstatytas teisingumas, o tuo pačiu į aukštesnį lygį pakylėta ir mūsų kultūra“, – ketvirtajame „Lango“ numeryje rašė kunigas A. Balaišis.

Tame pačiame numeryje spausdinamas ir Sąjūdžio Pakruojo tarybos kreipimasis į vietos vykdomojo komiteto pirmininką dėl viešumo skirstant paklausias prekes (tuo metu ypatingesnes prekes, tokias kaip automobilį, televizorių, šaldytuvą, ar geresnius baldus galėjai nusipirkti tik gavęs specialų taloną): „Pakruojo rajono sąjūdininkai ne vieną kartą kėlė klausimą dėl viešumo, skirstant padidintos paklausos prekes, tačiau teigiamų poslinkių kol kas nematome. Buvo siūloma į prekių skirstymo komisiją įtraukti ką nors iš Sąjūdžio atstovų, tačiau šis pasiūlymas buvo atmestas. Minėtų prekių komisija vėl buvo sudaryta slapta, nesitariant su pačia komisija. Manome, kad neužtenka tik kalbėti apie viešumą ir demokratiją, bet būtina jais vadovautis konkrečioje veikloje.“

Laikraštyje taip pat pranešama, kad atkuriamą Lietuvos socialdemokratų partiją, nurodomi organizacinio komiteto nariai ir adresai.

Septintajame „Lango“ numeryje, 1989 m. rugpjūčio 18 d., spausdinamas Sąjūdžio Pakruojo tarybos kvietimas į Baltijos kelią: „Pakruojo rajono žmonėms skirta užimti trijų kilometrų atkarpą kelyje Pasvalys–Bauskė (379–381 kilometrai 12-oje magistralėje). Tam reikia kelių tūkstančių žmonių. Minėjimo dieną numatomi šie renginiai:

15 val. – gedulingos mišios Pakruojo bažnyčioje

15.30–17 val. – kelionė į akcijos vietą maršrutu Pakruojis–Linkuva–Vaškiai–Saločiai

17.30–18.45 val. – Kryžiaus šventinimas, mitingas, žvakučių deginimas

19.00 val. – Akcijos pradžia

Prašome pasiimti tautines vėliavas, gėlių, žvakutes, radijo imtuvus. Akcija „Baltijos kelias“ savo dvasia ir unikalumu jau dabar atkreipė ypatingą pasaulio dėmesį. Tikimės, kad Pakruojo rajono žmonės, suprasdami šio įvykio svarbą, aktyviau dalyvavimu išreikš savo laisvės siekį.“

Skelbiama ir informacija: pranešama, kad Sąjūdžio renkamus parašus prieš Molotovo ir Ribentropo paktą ir jo padarinius būtina pristatyti į Sąjūdžio būstinę iki rugpjūčio 21 dienos. O štai Balsių mokytoja Angelė Statkuvienė parašė savo „apmąstymus renkant

parašus: „Gal trečdalis aplankytų žmonių, nelaukdami jokio aiškinimo, pasirašė, dėkojo ir net stengėsi pavaišinti už vargą. Šioje grupėje daugiausia buvusių tremtinių ar jų giminių. Šie žmonės daug iškentėję, bet neįbauginti, neuždusę siauroje savo kiemo buityje. Antras trečdalis buvo tokių, kurie apie parašų rinkimo akciją sužinojo tik man paaiškinus, ko ja siekiama, išklause nedvejodami pasirašė. Vadinasi, šie žmonės turi patriotinę nuostatą, tik ne visada suranda laiko sekti greit besikeičiančių įvykių eigą. Koks septintadalis aplankytųjų nepasirašė. Štai keli komentarai: „Be reikalo vargstate... Norite, kad vėl vaikščiotume vyžoti... Išves tarybinę kariuomenę, okupuos lenkai... Jei pasirašysime, neliks ne tik muilo, bet ir benzino.“ Linksmiausia buvo išgirsti: „Kai bus mėsos, tada ir pasirašysiu.“ Čia jau, manau, šis tas: pasirodo, jau esama žmonių, kurie Sąjūdį tapatina su valdžia...”

Aštuonioliktajame laikraščio numeryje, nemokamai atsivėrusiame 1990 m. vasario 20 d., kviečiama dalyvauti rinkimuose į LSSR Aukščiausiąją Tarybą ir balsuoti už Sąjūdžio kandidatą: „Lietuvos žmogau! Vasario 24 dieną Tu pirmą kartą po daugelio metų laisvai pasirinksi likimą. Sąjūdis Tau siūlo naują gyvenimą ir sako: laisvas žmogus, laisva visuomenė, laisva valstybė! Daug tai ar mažai? Susimąstyk apie tai prie balsavimo urnos ir prisimink – laisvė prasideda Tavyje!“

Kovo 20 d. pasirodęs devynioliktasis „Lango“ numeris paskelbė Pakruojo Sąjūdžio tarybos pareiškimą, prasidedantį štai tokiu kreipiniu: „Gerbiami Pakruojo rajono žmonės! Nepriklausomos Lietuvos Respublikos piliečiai! Sveikiname Jus su nauja Tautos diena!“ Vis dėlto pareiškime reiškiamas ne tiek džiaugsmas dėl pagaliau atkurtos Lietuvos nepriklausomybės, kiek nerimas, nes „bet kokios pastangos šiuo metu skaldyti Lietuvą yra jai be galo žalingos. Žinome, jog ir mūsų rajone LKP iniciatyva ūkiuose bei įstaigose buvo renkami parašai dėl prezidento reikalingumo. Jaučiame visi, kad šiais parašais buvo daromas spaudimas Lietuvos Aukščiausiąjai Tarybai, reikalaujant „tautos valia“ išrinkti AT pirmininku A. Brazauską. Kodėl dabar kurstoma visuomenės sumaištis parašų rinkimo akcijomis, įvairiausiais gandais keliamas nepasitikėjimas Aukščiausiąja Taryba, kurią patys išrinkome? Visus sąmoningus geros valios rajono žmones kviečiame aukščiau už bet kokią šališkumą ir bet kokias emocijas iškelti Lietuvos likimo klausimą. Praeis metai, dešimtmečiai. Mintimis grįšime į dramatiškas dabarties dienas. Tegul mūsų garbės ir sąžinės neslėgs kaltės jausmas, jog nepajėgėme įveikti ne išorės grėsmės, o savo pačių ambicijų ir baimės.“

Taigi praėjo jau net trys dešimtmečiai ir iš XXI amžiaus perspektyvos matyti, kad „Lango“ nebuvo paprasta žiniasklaidos priemonė, kokias turime šiandien. „Lango“ buvo ne tik žinia, bet ir šauklis, mokytojas, netgi dvasinis vadovas, o jį kūrė ir formavo Mokytoja iš didžiosios raidės, šiandien jau Pakruojo rajono garbės pilietė S. Lovčikaitė – plačios erudicijos, ypatingos pareigos ir ypatingo darbštumo žmogus. Ne kartą saviškiams pasiuguosdavusi, kad jau nebeturinti jėgų, kad išleidžia paskutinį numerį, žiūrėk, po savaitės jau vėl ateinanti pasitarti dėl naujo „Lango“ numerio, vėl veide spindi viltinga šypsena.

Šeštajame „Lango“ numeryje savo straipsnyje „Su kuo mes, rajono inteligentai?“ S. Lovčikaitė iš esmės nusakė savo gyvenimo nuostatas, apibrėžė pati save:

„Tik aukodamasis antrajai – sąžinės, meilės ir pareigos – profesijai, žmogus gali atlikti didelius darbus, pakelti sunkius išbandymus, grumtis ar net pralaimėti. Tik niekada negali iškelti baltą vėliavą. Štai todėl žingsnis po žingsnio ir einame į priekį, ieškodami paties tiesiausio, mažiausiai aukų reikalaujančio kelio. Šitame kelyje – įvairiausių pažiūrų žmonės, tačiau siejami vieno – ištikimybės Lietuvai – ryšio.“

PRISTATYMAI

SUVOKĖS LAISVĖS TIKRUMĄ

**ROMUALDAS OZOLAS. RINKTINIAI RAŠTAI. I TOMAS.
VILNIUS, 2020, 599 P.**

Romualdo Ozolo rašytinis ir įgarsintas palikimas – beveik neaprepiamas. Jis nesileidžia išspraudžiamas į mums parankias lentynėles – filosofinę, politinę, literatūrinę... Nors tų lentynėlių išvengti nepavyksta, visas jas persmelkia išskirtiniu visapusišku talentu apdovanoto mąstytojo pastangos sugriebti savojo pasaulio tikrumo įspindžius. Tai ne tik išskirtinis politikas, filosofas, tačiau ir menininkas, prozininkas, kurio romanas „Pradžių knyga“ dar laukia savo deramo pripažinimo ir vietos literatūros istorijoje. Jam mąstymas buvo lemtinga užduotis aiškintis, kas mūsų gyvenime tikra, koks egzistencinis mūsų gyvenimo pagrindas. Aiškintis ne tik pačiam, bet ir stengiantis į atsiveriančią suvokimo prošvaistę įtraukti ir kitus žmones. Ypatinga ozoliškojo mintijimo savybė – veiksmingumas. Vadinas, ir politiškumas. Labai anksti jis buvo pakeltas savajai egzistencinei užduočiai – suvokiamu tikrumu grįsti laisvinimosi ir laisvėjimo kelią. To kelio nuovoka skleidžiasi visoje jo kūryboje.

Sulaukėme pirmojo R. Ozolo „Rinktinių raštų“ tomo, kuris skirtas filosofijos istorijai. Leidinys suteikia naujų bruožų autoriaus vaizdiniui, kadangi į vieną daiktą surinkti daugeliui nežinomi jo skaitytų paskaitų tekstai, konspektai, metodiniai nurodymai. Paskaitose žymu esminės bręstančio filosofinio mąstymo gairės, iškeliamos vertybės, svarstymo įtraukiant ir studentus būdas. R. Ozolas nesiliauja klausęs ir skatina klausti visus, norinčius susigaudyti šiame pasaulyje ir atrasti tam tikras pagrįsto matymo atramas. Aprėpta visa Vakarų filosofijos istorija, didžiausių mąstytojų sistemos, savitai interpretuotas marksizmas, neužmirštant ir lietuviškosios filosofinės minties raidos. Paskaitose stengiamasi suaktualinti senųjų klasikų mintis, pasitelkiami šiuolaikiniai tekstai. Šiuo atžvilgiu pažymėtini punktyriniai puslapiai „Platono politikos teorija ir Albero Kamiu egzistencializmas“, „Pastabos apie Blezą Paskalį“.

Aktualus R. Ozolui atrodė filosofinis istorijos supratimas, tad ir studentus skatino daugiau mąstyti apie istoriją ir savo tautos vietą joje. Pats suvokė, kad istorija pirmiausia yra tautų istorija, tad ir mąstymas apie istoriją yra esmiškai politinis. Veiksminga politikos teorija niekaip negali išvengti istorijos, nes ji remiasi vienokiu ar kitokiu siektinos visuomenės, bendro gyvenimo vaizdiniu ir jau savaime tarsi numato istorinės raidos kelią. Todėl filosofui nėra vien asmeninio laisvinimosi kelio – jis įmanomas tik suvokiant savo tautinį bendruomeniškumą ir atsakingumą dėl tautos gyvavimo. Įsipareigojimą ir atsakomybę tautai R. Ozolas jautė visa savo gyvastimi. Laisvinimasis iš sovietinės okupacijos jam buvo gyvas ir tikras filosofinis politinis veiksmas, viso jo kūrybinio mąstymo apraiška. Tuo tikrumu jis traukė prie savęs įvairiausias žmones – visi jautė, kad jo išskleidžiamose įžvalgose nėra nė lašo asmeninių politinių siekių, o vien esmiškas rūpinimasis bendru reikalu.

Leidinio rengėjai atliko didžiulį darbą, ypač sudarytojas Antanas Rybelis, surinkęs ir peržiūrėjęs daugybę rankraščių ir iš jų „sulipdęs“ įspūdingą tomą. Skaitytojams labai pravert nepaprastai įžvalgus Vytauto Radžvilo įvadinis straipsnis, kuriame R. Ozolo filosofinė ir politinė mintis siejama su egzistenciniu tiesos išgyvenimu ir įsipareigojimu tiesai. Tiesa yra laisvės šauklė, tad visokiausi dabartiniai „posttiesų apžavai“ yra tikriausias kelias į naująją nelaisvę.

Vytautas Rubavičius